

การศึกษาเชิงวิเคราะห์ เรื่องพุทธจิตวิทยาในพระพุทธศาสนาเถรวาท

พระทอมมี โชติสมฺโม (บรรณอุดม)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรศาสนศาสตรมหาบัณฑิต

สาขาวิชาพุทธศาสนศึกษา

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย

พุทธศักราช ๒๕๕๘

ISBN ๙๗๙-๓๖๙-๑๑๐-๖

การศึกษาเชิงวิเคราะห์ เรื่องพุทธจิตวิทยาในพระพุทธศาสนาเถรวาท

พระทอมมี โชติธมฺโม (บูรณอุดม)

8016

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรศาสนาสตมมหาบัณฑิต

สาขาวิชาพุทธศาสนศึกษา

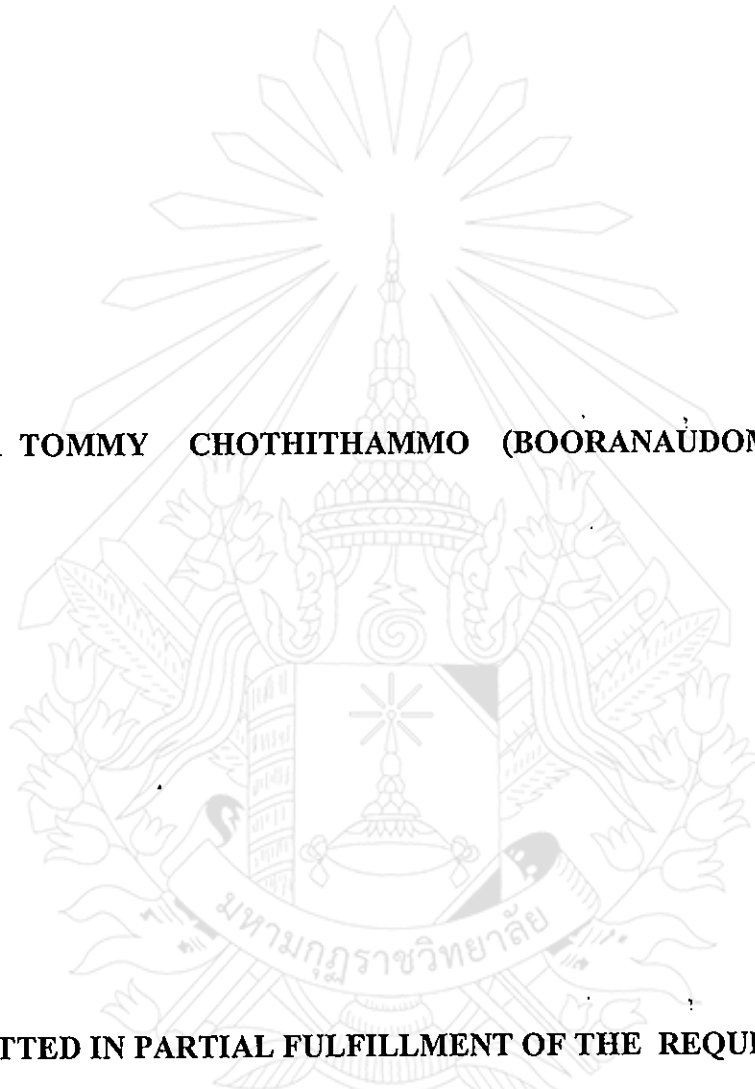
บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย

พุทธศักราช ๒๕๔๘

ISBN ๙๗๔-๓๖๔-๑๑๐-๖

**AN ANALYTICAL STUDY OF BUDDHIST PSYCHOLOGY IN THERAVĀDA
BUDDHISM**

PHRA TOMMY CHOTHITHAMMO (BOORANAUDOM)

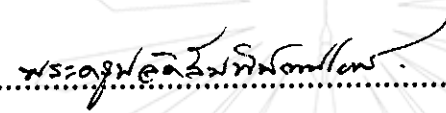
**A THESIS SUBMITTED IN PARTIAL FULFILLMENT OF THE REQUIREMENTS
FOR THE DEGREE OF MASTER OF ARTS
DEPARTMENT OF BUDDHIST STUDIES
GRADUATE SCHOOL
MAHAMAKUT BUDDHIST UNIVERSITY**

B.E. 2548 [2005]

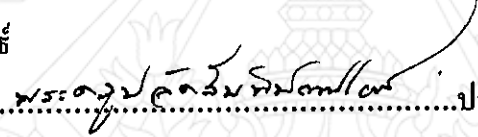
ISBN 974-364-110-6

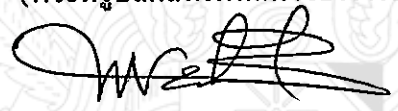
หัวข้อวิทยานิพนธ์ : ศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องพุทธจิตวิทยาในพระพุทธ
ศาสนาเถรวาท
ชื่อนักศึกษา : พระทอมมี โชติธมฺโม (บูรณอุดม)
สาขาวิชา : พุทธศาสนศึกษา
อาจารย์ที่ปรึกษา : พระเทพวิสุทธิกวี (เกษม สลฺยฺโต)
อาจารย์ที่ปรึกษาร่วม : พระศรีมงคลเมธี (วิชาญ กุลยาณธมฺโม)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย อนุมัติให้หัวข้อวิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วน
หนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรศาสนศาสตรมหาบัณฑิต

.....คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย
(พระครูปลัดลัมพิจนวิริยาจารย์)

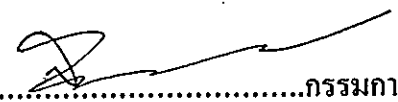
คณะกรรมการวิทยานิพนธ์

.....ประธานกรรมการ
(พระครูปลัดลัมพิจนวิริยาจารย์)

.....อาจารย์ที่ปรึกษา
(พระเทพวิสุทธิกวี)

.....อาจารย์ที่ปรึกษาร่วม
(พระศรีมงคลเมธี)

.....กรรมการ
(ดร. สุวิญ รักษิตย์)

.....กรรมการ
(ดร. สุชาติ หงษา)

ลิขสิทธิ์ของบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย

Thesis Title : An Analytical Study of Buddhist Psychology
in Theravāda Buddhism
Student's Name : Phra Tommy Chofithammo (Booranaudom)
Department : Buddhist Studdies
Advisor : Ven. Phra Tepwisutthikawee
Co-Advisor : Ven. Phra Simongkhonmatee

Accepted by the Graduate School, Mahamakut Buddhist University in Partial
Fulfillment of the Requirements for the Master's Degree.

P. Sampipattana Viriyajarn
.....Dean of Graduate School
(ven. Phra Khu Paladsampipadtanaviriyajarn)

Thesis Committee

P. Sampipattana Viriyajarn
.....Chairman
(ven. Phra Khu Paladsampipadtanaviriyajarn)

[Signature]
.....Advisor
(Ven. Phra Tepwisutthikawee)

[Signature]
.....Co-Advisor
(Ven. Phra Srimongkhonmatee)

[Signature]
.....Member
(Dr. Suvin Ruksat)

[Signature]
.....Member
(Dr. Suchart Hongsa)

หัวข้อวิทยานิพนธ์	:	การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องพุทธจิตวิทยาในพระพุทธรูป ศาสนาเถรวาท
ชื่อนักศึกษา	:	พระทอมมี่ โชติธมโม (บูรณอุดม)
สาขาวิชา	:	พุทธศาสนศึกษา
อาจารย์ที่ปรึกษา	:	พระเทพวิสุทธิทริภี (เกษม สลัญญโต)
อาจารย์ที่ปรึกษาร่วม	:	พระศรีมงคลเมธี (วิชาญ กุลยานธมโม)
ปีการศึกษา	:	๒๕๕๘

บทคัดย่อ

การวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์ที่จะศึกษาวิเคราะห์ความสำคัญของจิตและจิตเป็นดวง ๆ ที่เกิดกับบุคคลประเภทต่าง ๆ มีปุณฺชน พระเสขะ พระอเสขะ และจิตของบุคคลในภพภูมิต่าง ๆ ซึ่งผู้วิจัยได้แบ่งการศึกษาออกเป็น ๕ บท ในแต่ละบทได้ศึกษางานสำคัญ คือ

บทที่ ๑ บอกความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา วัตถุประสงค์ของการวิจัย กรอบขอบข่ายและเป้าหมายของการศึกษาวิจัย บทที่ ๒ เน้นไปที่จิตและมนุษย์ ซึ่งในพระพุทธศาสนาแสดงไว้อย่างละเอียดลึกซึ้งมาก บทที่ ๓ เป็นการศึกษาความเกี่ยวข้องสัมพันธ์ระหว่างจิตกับเจตสิกคือสภาพธรรมที่เกิดกับจิต บทที่ ๔ ศึกษาประเภทและหน้าที่ของจิตตามที่จำแนกไว้ในคัมภีร์พระอภิธรรม และบทที่ ๕ เป็นบทสรุปและข้อเสนอแนะทั้งในเชิงนโยบายและข้อเสนอแนะเพื่อการวิจัยต่อไป

จากการศึกษาแนวความคิดเกี่ยวกับเรื่องจิตในพุทธศาสนาเถรวาทนั้น ทำให้ทราบแนวความคิดเรื่องจิตดังนี้

อกุศลจิตมี ๑๒ ดวง อเหตุกจิตมี ๑๘ ดวง กามาวจรโสภณจิตมี ๒๔ ดวง รูปาวจรจิตมี ๑๕ ดวง อรูปาวจรจิตมี ๑๒ ดวง โลกุตตรจิตมี ๘ ดวง

จิตโดยย่อ มี ๘๕ ดวง โดยพิศดาร มี ๑๒๑ ดวง และมีสิ่งที่เกิดร่วมกับจิตคือเจตสิกอีก ๕๒ ดวง และคำว่าจิตนั้นยังมีคำที่เหมือนกันอีก เช่น มโน มนัส หทัย มนะ มนายตนะ วิญญูณ วิญญูณขันธ์ เป็นต้น ตามแนวพุทธจิตวิทยาพระพุทธเจ้าทรงถือว่าจิตเป็นส่วนสำคัญที่สุดในกรรมสามคือ กายกรรม วชิกรรม และมโนกรรม ดังที่พระองค์ตรัสว่า ใจเป็นใหญ่ ใจประเสริฐที่สุด สำเร็จได้ด้วยใจ

ผู้ศึกษาจิตวิทยาตามแนวพุทธย่อมทราบถึงสภาพของจิตใจ กระบวนการของจิต ของบุคคล
ประเภทต่าง ๆ และทราบถึงความประพฤติกิของบุคคลที่แสดงออกมาทางกายวาจาว่าบุคคลประเภท
นั้น ๆ เป็นผู้มิจิตอย่างไร และรู้วิธีการฝึกฝนอบรมจิตของตน หรือแนะนำผู้อื่นให้ปฏิบัติตามได้ด้วย

Thesis Title	:	An Analytical Study of Buddhist Psychology in theravada Buddhism
Student's Name	:	Phra Tommy Jotidhammo (Boorana-udom)
Department	:	Buddhist studdies
Advisor	:	Ven.Phra Tepwisutthikawee
C-o Advisor	:	Ven.Phra Simongkhonmethee
Academic Year	:	B.E. 2548 (2005)

ABSTRACT

The purpose of this thesis is to analytically study the importance of mind, the state of consciousness occurring to different people, such as the ordinary men, the learners and the adept, and the state of consciousness of beings in planes of existence. The thesis is divided into 5 main chapters:

Chapter one is about the Background and significance of the problem, objective, scope and purpose of the study. Man and mind which are described with details in Buddhism are presented in chapter two. Chapter three is the study on the relation between Mind and Mental factors. Chapter four is devoted to division and Function of mind classified in Abhidhamma scripture. Conclusion and suggestion for action Plan and for further study are covered in the last chapter.

The study reveals the concept of mind in Buddhism as follows:

There are 12 factors in unwholesome consciousness, 18 factors in non-causal consciousness, 24 factors in lofty consciousness, 15 factors in form-sphere consciousness, 12 factors in formless-sphere consciousness and 8 factors in super-mundane consciousness.

A number of those factors are eighty-nine in ordinary counting and one hundred and twenty-one when counted in detail. There are 52 factors occurring altogether with the consciousness. The word "citta" or mind or consciousness shares other words as its synonym, such as Mano, Mana, Manasa, Manayatana, Hadaya, Viññan and Viññanakhandha.

According to the Buddhist psychology, the Buddha emphasized the mind as the most important among the three actions; physical action, verbal action, and mental action. As he said that everything is accomplished with mind, led by mind, and under the control of mind.

From the study of Buddhist psychology, we can understand the mental condition and mental process of variety of people. We can diagnose the people's mental conditions from their external behaviors and we can train our mind or suggest the others to follow.

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์เรื่อง การศึกษาเชิงวิเคราะห์พุทธจิตวิทยาในพระพุทธศาสนาเถรวาท สำเร็จลงด้วยดีเพราะความช่วยเหลือของคณาจารย์และคณะเจ้าหน้าที่หลายฝ่ายโดยเฉพาะ พระเทพวิสุทธิกวี ที่รับเป็นอาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ และพระศรีมิ่งมงคลเมธีที่ได้รับเป็นอาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ร่วม และขอกราบขอบพระคุณพระธรรมวิสุทธิกวี ที่คอยให้คำปรึกษาชี้แนะแนวทางการทำวิทยานิพนธ์และอบรมสั่งสอนในการทำวิทยานิพนธ์ครั้งนี้ ขอขอบคุณอาจารย์ประจำบัณฑิตวิทยาลัยทุกท่าน ซึ่งผู้วิจัยถือว่าคณาจารย์ทุกท่านเป็นผู้ให้คำอบรมสั่งสอนให้แสงสว่างทางปัญญา

ขอกราบขอบพระคุณพระครูปลัดสัมพิพัฒน์วิริยาจารย์ คณบดี บัณฑิตวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย ที่ให้โอกาสในการศึกษาในการทำวิทยานิพนธ์ครั้งนี้สำเร็จลงได้ด้วยดี ขออนุโมทนา ดร.สุกิจ ชัยมุสิก ประธานสาขาพุทธศาสนาและปรัชญา และ ดร.สุวิญ รักสัถย์ ประธานสาขาพุทธศาสนศึกษา ประจำบัณฑิตวิทยาลัย ที่ได้กรุณา ตรวจสอบเนื้อหาและรูปแบบการพิมพ์ การจัดพิมพ์ วิทยานิพนธ์ให้เป็นไปตามระเบียบบัณฑิตวิทยาลัย ขอกราบขอบพระคุณหลวงพ่เจ้าอาวาสวัดลานนาบุญที่ให้ที่พักอาศัยในการทำวิทยานิพนธ์ และขอกราบขอบพระคุณพระอาจารย์มหาสีสมหวัง ธรรมธีโร ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดลานนาบุญ และ พระมหา สุวัฒน์ สุวฑฒโน ผู้เฝ้าเพื่อ อุปกรณ์การพิมพ์และในด้านต่าง ๆ

ความดีงามแห่งวิทยานิพนธ์ ขอน้อมเป็นสักการบูชาพระคุณของพระรัตนตรัย บิดามารดา ครู อุปัชฌาย์ อาจารย์ ผู้ให้แสงสว่างทางปัญญาในการดำเนินชีวิต

ท้ายสุดนี้ขอขอบคุณ ขอบใจผู้ที่มีอุปการคุณทุกท่าน

พระทอมมี โขติธมโม (บูรณอุดม)

๕ กรกฎาคม ๒๕๔๘

สารบัญคำย่อ

วิทยานิพนธ์เล่มนี้ ผู้วิจัยได้ศึกษาค้นคว้าและใช้ข้อมูลอ้างอิงจากพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๒๕ พร้อมทั้งคัมภีร์อรรถกถาและคัมภีร์ฎีกา ตลอดจนถึงคัมภีร์ต่าง ๆ ดังมีคำย่อและคำเต็มที่อ้างถึง ดังนี้

คำย่อ	คำเต็ม
พระสุตตันตปิฎก	
ที.ม.	ทีฆนิกาย มหาคค
ที.ปา.	ทีฆนิกาย ปาฎิกวคค
ม.มู.	มชฺฉิมนิกาย มูลปณฺณาสก
ม.ม.	มชฺฉิมนิกาย มชฺฉิมปณฺณาสก
สํ.ส.	สํยุตฺตนิกาย สคาวคค
สํ.ม.	สํยุตฺตนิกาย มหาวารวคค
สํ.ข.	สํยุตฺตนิกาย สุตตฺตปิฎก ขนฺธวารวคค
อง.จตุกค.	องคฺคตฺตรนิกาย จตุกคนิปาต
อง.ปญจก.	องคฺคตฺตรนิกาย ปญจกนิปาต
ขุ.อิติ.	ขุทฺทกนิกาย อิติวุตฺตค
ขุ.จู.	ขุทฺทกนิกาย จูฬนิตฺเทศ
พระอภิธรรมปิฎก	
อภิ.วิ.	อภิธมฺมปิฎก วิภังค

คัมภีร์อรรถาและฎีกา

ที.ปา.อ.	ทีฆนิกาย สุมงฺคตวิลาสินี ปาฎีกวคฺคฎฐกถา
ที.ปา.ฎี	ทีฆนิกาย ลินตฺตปฺปกาสินี มหาวคฺคฎีกา
สงฺคห.ฎีกา.	อภิธมฺมตฺตสงฺคห ฎีกาอภิธมฺมตฺตวิภาวินี

คัมภีร์ต่าง ๆ เช่น

วิสุทฺธิ.	วิสุทฺธิมรรค
วิมุตฺติ.	วิมุตฺติมรรค
ธ.อ.	ธมฺมปทฎฐกถา
มงฺคล.ที.	มงฺคลทีปนี

จากการวิจัยอ้างอิงคัมภีร์พระไตรปิฎก และคัมภีร์ต่าง ๆ ที่ได้กล่าวมา ผู้วิจัยได้กำหนดออกเป็นตอนๆ คือ

๑. คัมภีร์พระไตรปิฎกได้กำหนดเป็น ๓ ตอน ได้แก่ เลขเล่ม/ชื่อ/หน้า เช่น ม.ม. ๑๓/๕๗๖/๕๒๐. หมายถึง พระไตรปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปณฺณาสก เล่มที่ ๑๓ ชื่อที่ ๕๗๖ หน้าที่ ๕๒๐.

๒. ในคัมภีร์ต่าง ๆ ได้กำหนดเป็น ๒ ตอน ได้แก่ เล่ม/หน้า เช่น วิสุทฺธิ. ๓/๒๒๓. หมายถึง คัมภีร์วิสุทฺธิมรรค เล่มที่ ๓ หน้าที่ ๒๒๓ เป็นต้น.

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ค
กิตติกรรมประกาศ	ง
สารบัญคำย่อ	จ
สารบัญ	ช
บทที่ ๑ บทนำ	๑
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๓
๑.๓ ขอบเขตของการวิจัย	๓
๑.๔ วิธีดำเนินการวิจัย	๓
๑.๕ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับจากการวิจัย	๔
บทที่ ๒ จิตกับมนุษย์	๕
๒.๑ ความหมายของคำว่าจิต	๕
๒.๑.๑ จิตเปรียบด้วยแมลงมูมชักใย	๖
๒.๑.๒ จิตเปรียบด้วยคนเฝ้าประตู	๑๐
๒.๑.๓ จิตเปรียบด้วยเด็กชาวบ้าน	๑๑
๒.๑.๔ ความหมายตามศัพท์	๑๑
๒.๑.๕ คำที่เป็นไวพจน์ของจิต	๑๕
๒.๑.๖ ลักษณะของจิตและเจตสิก	๒๑
๒.๑.๗ ความหมายรวมของเจตสิก	๒๒
๒.๒ มนุษย์กับพฤติกรรม	๒๓
๒.๒.๑ ลักษณะของมนุษย์	๒๔

๒.๒.๒ มนุษย์-กรรม	๓๔
๒.๒.๓ มนุษย์-ศรัทธา	๔๑
๒.๒.๔ มนุษย์สมบุรณ์	๔๗
บทที่ ๓ จิตและเจตสิกในพระพุทธศาสนาเถรวาท	๕๐
๓.๑ อกุศลจิต ๑๒	๕๐
๓.๒ อเหตุกจิต ๑๘	๗๑
๓.๓ กามาวจรโสภณจิต ๒๔	๘๓
๓.๔ รูปาวจรจิต ๑๕	๙๒
๓.๕ อรูปาวจรจิต ๑๒	๙๓
๓.๖ โลกุตตรจิต ๘	๙๕
๓.๗ เจตสิก ๕๒	๙๘
๓.๘ กระบวนการของจิต	๑๐๐
๓.๘.๑ ความเกิดแห่งจิต ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดับแห่งจิต	๑๐๐
๓.๘.๒ ความสิ้นสุดแห่งจิต	๑๐๑
๓.๘.๓ ที่อาศัยของจิต	๑๐๑
๓.๙ พลังอำนาจจิต	๑๐๒
๓.๑๐ สุขภาพจิต	๑๐๔
๓.๑๐.๑ จิตเศร้าหมอง	๑๐๖
๓.๑๐.๒ เหตุให้จิตเศร้าหมอง	๑๐๗
๓.๑๐.๓ ผลอันเกิดจากจิตเศร้าหมอง	๑๐๘
๓.๑๐.๔ จิตผ่องใส	๑๑๐
๓.๑๐.๕ เหตุให้จิตผ่องใส	๑๑๐
๓.๑๐.๖ ผลอันเกิดจากจิตผ่องใส	๑๑๑
บทที่ ๔ ประเภทและหน้าที่ของจิต	๑๑๓
๔.๑ หน้าที่ของจิต	๑๑๓
๔.๒ จิตกับการรับรู้	๑๑๕
๔.๓ กระบวนการรับรู้ของจิต	๑๑๖

๔.๔	เส้นทางการรับรู้	๑๑๖
๔.๕	เครื่องมือในการรับรู้	๑๑๗
๔.๖	ประโยชน์แห่งการรับรู้	๑๑๗
๔.๗	วิถีจิตของบุคคลประเภทต่างๆ	๑๑๗
๔.๘	จิตกับการตาย (จตุตถจิต) จิตกับการเกิด (ปฏิสนธิจิต)	๑๒๕
๔.๙	จิตกับความฝัน	๑๒๕
บทที่ ๕	สรุปและข้อเสนอแนะ	๑๓๓
๕.๑	บทสรุป	๑๓๓
๕.๒	ข้อเสนอแนะ	๑๓๔
บรรณานุกรม		๑๓๖
ประวัติผู้วิจัย		๑๓๗

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

การกระทำของมนุษย์และสัตว์เครื่องานที่แสดงออกมาทาง กาย วาจา หรือ ที่เรียกว่าพฤติกรรม สิ่งที่แสดงออกมานั้นก็ย่อมมาจากจิตใจ ทั้งทางดีที่เป็นกุศลและทางชั่วที่เป็นอกุศล ส่งผลให้แสดงออกมาทางกาย มีทางสีหน้าบ้าง กิริยาท่าทางบ้าง ถ้าเป็นความโกรธก็มีสีหน้าบูดบึ้งบ้าง เกรี้ยวกราดบ้าง ตะโกนด่าว่าร้ายบ้าง ทูตติ ฆ่า ฟัน แทง เป็นต้น ซึ่งเป็นลักษณะของความโกรธ หรือ โทสะ ความผูกพยาบาทจองเวร ความอิจฉาริษยา ความรู้สึกเสียใจ เศร้าใจ หงุดหงิดใจความฟุ้งซ่านรำคาญใจ ความเบื่อหน่ายความท้อแท้ใจความไม่พอใจของบุคคลอื่นสัตว์อื่นที่กระทำต่อเรา ทรัพย์สินของเราได้ค่าเราแม้แต่ได้กระทำต่อญาติพี่น้องของเราเพื่อนของเราพวกพ้องของเรา ถ้าเป็น โลกะ ก็จะแสดงออกให้เห็นในอาการอยากได้สิ่งของของตนที่ปรารถนาน่าใคร่น่าชอบใจด้วยอาการแห่งขโมยบ้าง จี้ ปล้น เอาทรัพย์สินของบุคคลอื่นสัตว์อื่นมาเป็นของตนดังที่มีปัญหาอยู่ทุกวันตามหน้าหนังสือพิมพ์บ้าง โทรทัศน์ วิทยุ นิตยสารต่างๆ ถ้าเป็นความหลง มนุษย์ก็จะหลงเข้าใจผิดว่า บาปไม่มี บุญไม่มีหรือเห็นบุญเป็นบาปเห็นบาปเป็นบุญ เห็นคุณเป็นโทษเห็นโทษเป็นคุณ คุณพ่อคุณแม่ไม่มีซึ่งบางลัทธิสอนอยู่ในปัจจุบันนี้ หรือ แม้เห็นว่านรกสวรรค์ไม่มีเป็นต้น ปัญหาสังคมที่เกิดขึ้นทั้งในอดีต ปัจจุบัน อนาคต เหตุการณ์ทั้งหลายซึ่งล้วนแล้วมาจากปัญหาจิตใจของมนุษย์หรือสัตว์ที่เต็มไปด้วยความ โลก ความโกรธ ความหลง อวิชชา ตัณหา ของมนุษย์และสัตว์โลก สิ่งทีกล่าวมาข้างต้นนี้ซึ่งก็ล้วนแล้วมาจากจิตใจ แม้การศึกษาเล่าเรียนมีวิชาการต่าง ๆ หลากหลายสาขาวิชา จิตก็เป็นผู้ศึกษา การประดิษฐ์คิดค้นสิ่งต่าง ๆ ขึ้นมา เช่น เครื่องมือสื่อสาร โทรศัพท์ โทรทัศน์ วิทยุ ยานอวกาศ บ้านเรือน รถยนต์ เรือยนต์ และสิ่งอื่น ๆ อีกมากมายที่มีอยู่ในโลกนี้ ซึ่งสิ่งทีกล่าวมานี้จิตก็เป็นตัวคิดค้นขึ้นมาซึ่งสิ่งเหล่านี้เป็นทั้งปัญหาและสิ่งอำนวยความสะดวกให้กับมนุษย์ ความเจริญในยุคอุตสาหกรรมที่เกิดขึ้นในประเทศตะวันตกนั้นได้ทำให้คนมีความพร้อมพร้อมทางวัตถุกันมากขึ้นกลับมีปัญหามากขึ้นในด้านจิตใจ

ฉะนั้นในการที่จะแก้ปัญหาในด้านต่าง ๆ ของสังคม ในทางพุทธศาสนาท่านจึงสอนให้แก่ที่จิต การศึกษาในทางพุทธศาสนานั้นท่านสอนไว้ มีอยู่ ๓ ประการ เรียกว่าไตรสิกขา กล่าวคือ สิลสิกขา คือ ศึกษาเรื่องศีล มีการทำงานอันเป็นกุศล เป็นต้น จิตสิกขา ศึกษาเรื่องจิต ประกอบด้วยการทำงานอันเป็นกุศล ปัญญาสิกขา ศึกษาเรื่องปัญญาเครื่องตัดสิ้นอารมณ์ความถูกผิด ชอบ ชั่วดีมีประการต่าง ๆ ปัญหาดังกล่าวนี้อาจเป็นแรงจูงใจให้ข้าพเจ้าเข้ามาทำวิทยานิพนธ์เรื่องนี้

สำหรับจิตวิทยาในทางพระพุทธศาสนาพระพุทธเจ้าตรัสว่า ธรรมทั้งหลาย มีใจเป็นสภาพถึงก่อน มีใจประเสริฐที่สุด สำเร็จแล้วด้วยใจ หากว่าบุคคลมีใจอันโทษประทุษร้ายแล้ว จะทำหรือพูดอยู่ที่ตาม ทυχย์ยอมไปตามเขา เพราะทุจริตตามอย่างนั้น เหมือนลื้อ ที่หมุนไปตามรอยเท้าโค พลีพัทธ์ตัวลากเกวียนไป ฉะนั้น

ในทางกุศลจิตก็ตรัสว่า ธรรมทั้งหลาย มีใจเป็นสภาพถึงก่อน มีใจประเสริฐที่สุด สำเร็จแล้วด้วยใจ หากว่าบุคคลมีใจอันโทษไม่ประทุษร้ายแล้ว จะกล่าวหรือทำอยู่ที่ตาม สุขยอมไปตามเขา เพราะสุจริตตามอย่างนั้น เหมือนเงาตามตัว ฉะนั้น

จากภยิตข้างต้นก็จะเห็นได้ว่าทุกสิ่งทุกอย่างของสัตว์โลกล้วนแล้วมาจากจิต จะสุข จะทุกข์ก็มาจากจิต จะเศร้าโศกฟ่องใสก็มาจากจิต จะตกนรก ขึ้นสวรรค์ก็อยู่ที่จิต จิตวิทยาในพุทธศาสนานี้นอกจากจะกล่าวถึงจิตเป็นอย่างไรแล้วยังได้แยกประเภทของจิตเอาไว้ว่ามีที่ดวงปฏุนมีที่ดวงพระอรหันต์มีที่ดวง และยังมีสิ่งที่เกิดขึ้นกับจิต คับพร้อมกันกับจิต มีที่อาศัยเดียวกันกับจิต ซึ่งทางพุทธศาสนาเรียกว่า เจตสิก

นอกจากนี้ยังได้กล่าวถึงเรื่องจิตในด้านต่าง ๆ เช่น สุภยิตเกี่ยวกับเรื่องจิต หมวดธรรมที่เกี่ยวกับเรื่องจิต เช่น หลักธรรมที่ใช้ในการฝึกฝนอบรมจิตมีสติปัญญา ๔ กรรมฐาน ๔๐ ซึ่งเป็นหลักปฏิบัติเพื่อให้จิตหมดจดจากเครื่องเศร้าหมองและพ้นจากความทุกข์ทั้งหมดได้

พุทธจิตวิทยานั้นได้กล่าวถึงทั้งส่วนที่เป็นตัวจิตว่าเป็นเพียงนามธรรม และส่วนที่เป็นพฤติกรรมที่บุคคลทั้งหลายได้แสดงกิริยาอาการกายวาจาออกมาให้บุคคลอื่นสัตว์อื่นให้ได้รับรู้มีจิตใจเสียใจ เป็นสุข เป็นทุกข์ พอใจไม่พอใจ เป็นต้น ซึ่งการแสดงออกทางกายวาจานั้นก็มาจากจิตใจเป็นใหญ่เป็นสำคัญ ซึ่งการแสดงออกทางกาย วาจา นั้น ตามหลักพุทธจิตวิทยาเรียกว่า จริต หรือ จริยา

พุทธจิตวิทยานั้น เมื่อพูดถึงความเป็นจริงของจิตใจแล้ว ก็โยงขยายต่อไปถึงเรื่องของชีวิตทั้งหมดของคน เมื่อโยงไปถึงชีวิตทั้งหมด ถึงตัวคนแล้ว ก็โยงต่อไปอีกถึงชุมชน ถึงสังคม และความเป็นไปของโลกมนุษย์ ตลอดถึงสิ่งแวดล้อมทั้งหมด เพราะเป็นเรื่องของระบบความสัมพันธ์ของสิ่งทั้งหลาย ที่จะต้องมีผลส่งถึงกัน ดังนั้น พุทธจิตวิทยาจึงโยงไปหาศาสตร์อื่นๆ ทุกแขนง

ดังนั้นแนวความคิดเกี่ยวกับพุทธจิตวิทยา เป็นปัญหาที่ควรจะได้ศึกษาวิเคราะห์วิจัย เพื่อให้เกิดความกระจ่างมากยิ่งขึ้น ซึ่งจะเป็นประโยชน์แก่การศึกษาและนำไปปฏิบัติในการแก้ปัญหาชีวิต ปัญหาสังคม เพื่อให้เกิดความสงบสุขโดยส่วนรวม

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

๑. เพื่อศึกษาแนวความคิดเรื่องพุทธจิตวิทยาสภาพของจิต และ กระบวนการของจิตของบุคคลทั่วไป ในพระพุทธรศาสนาเถรวาท
๒. เพื่อศึกษาความสำคัญของจิตที่มีต่อความประพฤติ และการดำเนินชีวิต
๓. เพื่อศึกษาวิธีการฝึกอบรมจิตตามแบบพุทธรศาสนาเถรวาท
๔. เพื่อเป็นข้อมูลทางวิชาการการศึกษาเรื่องจิต กระบวนการของจิต ภาวะของจิต

๑.๓ ขอบเขตของการวิจัย

๑. การวิจัยนี้เป็นการวิจัยเอกสาร โดยเฉพาะจากพระไตรปิฎกฉบับภาษาไทยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย และ ฉบับสยามรัฐ มหามกุฏราชวิทยาลัย
๒. หนังสือคัมภีร์ทางพระพุทธรศาสนา และ เอกสารอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง
๓. จากสำนักผู้ปฏิบัติธรรมบำเพ็ญเพียรทางจิต

๑.๔ วิธีดำเนินการวิจัย

๑. ประเภทของข้อมูล

ลักษณะของข้อมูลที่น่ามาศึกษาวิจัยเป็นข้อมูลเชิงคุณภาพ (Qualitative Model) โดยการศึกษาจากพระไตรปิฎก อรรถกถา หนังสือตำราเรียนและเอกสารอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องเป็นสำคัญ

  ๒. ศึกษาค้นคว้าจากพระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐ พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย จีตรอมมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พระไตรปิฎก ฉบับหลวง มหามกุฏราชวิทยาลัย นำมาเป็นข้อมูลหลักฐานในการวิจัย
    ๓. ศึกษาค้นคว้าจากอรรถกถาในส่วนของขยายความพระไตรปิฎก นำมาอธิบายเพื่อให้เกิดความเข้าใจอย่างยิ่งขึ้น
    ๔. ศึกษาค้นคว้าจากตำราเรียนเอกสารการศึกษาพระอภิธรรมปิฎก นำมาประกอบการอธิบาย วิเคราะห์ วิจาร์ณ เกี่ยวกับปัญหาเรื่องจิต
    ๕. ศึกษาค้นคว้าจากหนังสือเอกสารอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง นำมาประกอบคำอธิบายเกี่ยวกับเรื่องจิตที่มีปัญหาเกิดขึ้นในสังคมอดีต ปัจจุบัน อนาคต
  ๖. วิเคราะห์ข้อมูล ใช้หลักในเชิงภาษาศาสตร์ วิเคราะห์ภาษาที่ใช้ในการอธิบายเรื่องของจิต ในด้านศัพท์ เนื้อหา ความหมาย และรูปแบบการวิจัย

๑.๕ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับจากการวิจัย

๑. ได้ทราบแนวความคิดเรื่องพุทธจิตวิทยา ในพระพุทธานุศาสนานุสาวาท
๒. ได้ทราบถึงสภาพจิตใจของบุคคลในระดับต่างๆ ตลอดทั้งพฤติกรรมที่แสดงออก
๓. ได้รู้ถึงวิธีการฝึกอบรมจิตในพระพุทธานุศาสนานุสาวาท
๔. ผู้ศึกษาและปฏิบัติตามแนวพุทธจิตวิทยาย่อมได้รับประโยชน์ ในการเรียนรู้และการ

ฝึกตน

บทที่ ๒

จิตกับมนุษย์

๒.๑ ความหมายของคำว่าจิต

ในคำภีร์ฝ่ายอภิธรรม พระอาจารย์ทั้งหลาย ได้ให้คำจำกัดความธรรมชาติของจิตไว้ เมื่อก้าวโดยสรุปแล้วมี ๓ อย่างคือ

๑. มีการคิดคือรับรู้อารมณ์

(จินตคติ จิตต์ อารมฺมณ วิชานาตีนิ อตุโถ) ธรรมชาติที่ชื่อว่าจิต เพราะอรรถว่า คิด คือรับรู้อารมณ์

๒. เป็นเหตุให้เจตสิกทั้งหลายรับรู้อารมณ์

(จินตสิ เอเตน กรณภูเตน สมฺปยุตฺตธมฺมาติ จิตฺตํ) ธรรมชาติที่ชื่อว่าจิต เพราะเป็นเหตุให้สัมปยุตตธรรม คือ เจตสิกทั้งหลายรับรู้อารมณ์

๓. ทำให้สิ่งมีชีวิตและไม่มีชีวิตวิจิตรพิสดาร

(จิตฺตี กโรตีติ จิตฺตํ) ธรรมชาติที่ชื่อว่าจิตเพราะทำสัตว์และสิ่งของทั้งหลายให้วิจิตร^๑

ความหมายของคำแห่งจิต อารมฺมณ จินตคติ จิตต์ (ธรรมที่ชื่อว่าจิต เพราะอรรถว่า คิดซึ่งอารมณ์) เมื่อว่าโดยลักษณะ จิตมีการรู้แจ้งอารมณ์เป็นลักษณะ (วิชานนลกฺขณํ) มีการเป็นหัวหน้าเป็นกิจ (บุพฺพุพฺพคมฺรลํ) มีการเกี่ยวข้องกันเป็นปัจจุปฏฺฐาน (สนฺธานปฺจฺจุปฏฺฐานํ) มีนามรูปเป็นปทัฏฺฐาน (นามรูปปทัฏฺฐานํ)^๒

จิตของสัตว์ที่เป็นไปในภูมิ ๔ มีการรู้แจ้งอารมณ์เป็นลักษณะทั้งหมด มีการรู้แจ้งอารมณ์ทั้งนั้นเมื่อเพ่งถึงเส้นทางแล้ว จิตก็เป็นหัวหน้า คือมีปกติเที่ยวไปก่อนในที่เป็นที่กระทำให้แจ่มแจ้งซึ่งอารมณ์ บุคคลย่อมรู้แจ้งรูปรามณอันเห็นด้วยจักขุ ย่อมรู้แจ้งธรรมารมณ อันรู้แล้วด้วยใจด้วยจิตนั้น เหมือนบุคคลผู้รักษาพระนครนั่งอยู่ที่ทาง ๔ แพร่ง ในท่ามกลางพระนครย่อมใคร่ครวญ ย่อมกำหนดชนผู้มาแล้ว ๆ ว่า คนนี้เป็นเจ้าถิ่น คนนี้เป็นผู้จรมา ฉันทิใด พึงทราบข้อ

^๑ พระลัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ทิพยวิสุทธิ์, ๒๕๔๓), หน้า ๕.

^๒ มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระอภิธรรมปิฎก เล่มที่ ๑ ภาคที่ ๑ ธรรมสังคณีและอรรถกถา, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕), หน้า ๓๑๕.

อุปไมยฉนั้น ธรรมดาบุคคลผู้รักษาพระนครนั่งอยู่ที่ทาง ๔ แพร่ง ท่ามกลางพระนครพึงเห็น บุคคลผู้มาจากทิศตะวันออกพึงเห็นบุคคลผู้มาจากทิศตะวันตก จากทิศทักษิณ จากทิศอุดร ฉนั้นใด บุคคลย่อมเห็นรูปใดด้วยจักขุ ย่อมรู้แจ้งรูปนั้นด้วยวิญญาณ ย่อมฟังเสียงใดด้วยโสต ย่อมสูดกลิ่น ด้วยฆานะ ย่อมลิ้มรสด้วยชีวหา ย่อมถูกต้องโผฏฐัพพะด้วยกาย ย่อมรู้แจ้งธรรมด้วยใจ ย่อมรู้แจ้ง สิ่งนั้นๆ ด้วยวิญญาณ เพราะเพ่งถึงเส้นทางแล้ว จิตเท่านั้นเป็นหัวหน้า เป็นธรรมชาติเที่ยวไปข้าง หน้า ในฐานะที่กระทำอารมณ์ให้แจ่มแจ้งอย่างนี้ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า มีการเป็นหัวหน้าเป็นกิจ

จิตดวงหลัง ๆ เมื่อเกิดขึ้น ย่อมปรากฏติดต่อกัน เพราะดวงต้น ๆ สืบต่อกัน จึงชื่อว่า มีการเกี่ยวข้องกันเป็นปัจจุปฏิฐาน แต่ในภพที่มีขันธ ๕ จิตนั้น มีนามรูปเป็นปทัฏฐาน ในภพที่มีขันธ ๔ มีนามเท่านั้นเป็นปทัฏฐาน เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า จิตมีนามและรูปเป็นปทัฏฐาน

จิตต์ สภาพะที่ชื่อว่า จิต เพราะคิด คือ รู้แจ้งซึ่งอารมณ์ อีกอย่างหนึ่ง ศัพท์ว่า จิต นี้ ทัวไปแกจิตทั้งปวง ฉนั้นในคำว่า จิตต์ นี้ จิตใดที่เป็นกุศล อกุศลและมหากิริยาจิตฝ่ายโลกียะ จิต นั้นชื่อว่า จิต เพราะสังสมสันดานของตนด้วยอำนาจแห่งขวนวิติ ชื่อว่า จิต เพราะเป็นธรรมชาติ อันกรรมและกิเลสทั้งหลายสังสมวิบาก อีกอย่างหนึ่ง จิตทั้งหมด ชื่อว่า จิต เพราะความเป็นธรรมชาติวิจิตรตามสมควร ชื่อว่า จิต เพราะกระทำให้วิจิตร

บรรดาจิตเหล่านั้น จิตมีราคะ จิตมีโทสะ จิตมีโมหะ จิตเป็นกามาวจร จิตเป็นรูปาวจร จิตมีรูปเป็นอารมณ์ จิตมีเสียงเป็นต้นเป็นอารมณ์ บรรดาจิตแม่ที่มีรูปเป็นอารมณ์ จิตที่มีสีเขียว เป็นอารมณ์ จิตที่มีสีเหลืองเป็นต้นเป็นอารมณ์ แม่จิตที่มีเสียงเป็นต้นเป็นอารมณ์ หินจิต มัชฌิมจิต ผลิตจิต จิตที่มีฉันทะเป็นอธิบดี บรรดาจิตที่กล่าวมาก็เป็นจิตคนละดวงกัน

จิตต์ แปลว่า ธรรมชาติของปรมาตมส่วนหนึ่ง ที่มีลักษณะรู้ในเมื่อได้กระทบอารมณ์ทั้ง ๖ เช่น เมื่อเห็นรูป ก็รู้ว่าเห็นรูปอารมณ์ คือ สีต่างๆ หูได้ยินเสียง ก็รู้ว่าได้ยิน สัทธาอารมณ์ นักปราชญ์ ทางอภิธรรมได้ให้ความเห็นไว้ว่า

จิตคือ ธรรมชาติใดที่รู้อารมณ์ ธรรมชาตินั้นคือ จิต อารมณ์คือสิ่งที่ถูกจิตรู้ปกติ การรู้ มี ๓ ชนิด คือ ๑. รู้โดยสัญญาเจตสิก เหมือนเด็กเห็นเหรียญเงิน รู้ว่าเป็น ของกลม ๆ แต่ไม่รู้ว่าเป็นเงิน ๒. รู้โดยวิญญาณ เหมือนผู้ใหญ่เห็นเหรียญเงิน รู้ว่าเป็น ของกลม ๆ และเป็นเงิน ๓. รู้โดยปัญญา เหมือนผู้เชี่ยวชาญดูเหรียญเงิน รู้ซึ่งว่าเป็นเหรียญจริงหรือเหรียญปลอม และประกอบด้วยธาตุอะไรด้วย ฉนั้น การรู้โดย จิตเป็นการรู้มากกว่าการรู้โดยสัญญา แต่ไม่รู้ชัดแจ้งเหมือนการรู้โดยปัญญา^๑

^๑ วินัย อ.ศิวะกุล, ทฤษฎีพุทธจิตวิทยา, (กรุงเทพมหานคร: สถาบันพุทธวิทยาศาสตร์ ประยุกต์อภิธรรมมูลนิธิ วัดพระเชตุพน ๙, ๒๕๒๓), หน้า ๒๔.

ส่วนอาจารย์บุญมี เมฆางกูร ได้ให้ความเห็นไว้น่าสนใจว่า

จิตคือธรรมชาติอย่างหนึ่ง ที่มีลักษณะรู้อารมณ์ คือรู้ในอารมณ์ทั้ง ๖ และรู้ตาม ประตุ คือทาง เช่นเมื่อรูป อันได้แก่กลิ่นแสงมากระทบตาก็ เห็น สัททะ ได้แก่กลิ่น เสียงมากระทบหูก็ได้ยิน จมูกกระทบกลิ่นก็ได้กลิ่น ลิ้นลิ้มรสก็ รู้รส กายสัมผัส เย็น ร้อน อ่อน แข็ง ก็ รู้ว่าได้สัมผัส คือรู้ในลักษณะของเย็น ร้อน อ่อน แข็งนั้น ส่วน ทวารที่เรียกกันว่า มโนทวาร คือจิตหรือใจนั้น จิตที่เกิดขึ้นทางทวารนี้ ก็มีความรู้จักถึง การคิดนึกอารมณ์ที่เป็นเรื่องราวต่างๆ มีดีบ้าง ชั่วบ้าง พุดให้ฟังง่ายๆ ก็คือ เห็น ได้ ยิน ได้กลิ่น รู้รส รู้สึกเย็น ร้อน อ่อน แข็ง และคิดนึก เหล่านี้แหละเรียกว่า ธรรมชาติรู้ คือ จิต^๔

อารมณ์คือสิ่งที่ถูกรู้ หรือพูดว่าอารมณ์ก็ได้แก่ ธรรมชาติที่ถูกจิตรู้ หรือจิตกำหนดจดจ่อก็ ได้ เพราะจิตจะเกิดแต่ลำพังโดยไม่มีอารมณ์นั้นไม่ได้ เช่น ตาเห็นดอกกุหลาบสีแดง เห็นก็เป็นจิต ดอกกุหลาบสีแดงที่เห็นนั้นก็เป็นการรับรู้ หรือหูได้ยินเสียงนกร้อง ได้ยินก็เป็นจิต เสียงนกร้องที่ ถูกได้ยินนั้นก็เป็นการรับรู้ จมูกดมกลิ่นดอกไม้ ได้กลิ่นก็เป็นจิต กลิ่นที่ถูกดมก็เป็นอารมณ์ ลิ้นลิ้ม รส รสที่ถูกลิ้มก็เป็นอารมณ์ กายสัมผัสความร้อน รู้สึกร้อนก็เป็นจิต ความร้อนที่ถูก สัมผัสก็เป็นอารมณ์ ใจคิดถึงการทำกุศล คิดถึงกุศลก็เป็นจิต การทำกุศลที่คิดก็เป็นอารมณ์

จิตในทัศนะของอาจารย์แสง จันทร์งามท่านกล่าวว่า

จิตในทางพุทธศาสนาเกิดขึ้นเป็นดวง ๆ ในเมื่อมีอารมณ์มากระทบกระทำหน้าที่ เสร็จแล้วก็ดับไป แต่แล้วก็เกิดขึ้นอีก เกิดดับสลับกันไปอย่างรวดเร็วจนดูเป็นจิตดวง เดียวอยู่ตลอดเวลา เปรียบเหมือนดวงไฟฟ้าที่เราเห็นเป็นไฟดวงเดียวตลอดเวลา นั้น ความจริงสว่างแล้วดับติดต่อกันไปอย่างรวดเร็ววินาทีละ ๕๐ ครั้ง^๕

จิต คือ การคิด การรู้แจ้งซึ่งอารมณ์ ต่างๆที่มากระทบอายตนะภายในมี ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เป็นต้น ส่วนอารมณ์ที่มากระทบก็ได้แก่อายตนะภายนอกมี รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ธรรมารมณ์ ในอารมณ์ทั้งหลายเหล่านี้ย่อมมีมากทั้งฝ่ายดีและฝ่ายไม่ดีที่เกิดกับจิตซึ่งจิตรับรู้ติดอยู่

^๔ บุญมี เมฆางกูร, ความมหัศจรรย์ของจิต, (กรุงเทพฯ: เลียงเชียง, ๒๕๔๕), หน้า ๒๔.

^๕ แสง จันทร์งาม, ปรัชญาทางจิต, (กรุงเทพฯ: บรรณาการ, ๒๕๒๔), หน้า ๒.

ตลอดเวลาโดยไม่ขาดสาย ซึ่งมี ๘๘ หรือ ๑๒๑ ดวง ที่เกิดดับเกิดดับกับบุปผชนและพระอรหันต์ ซึ่งก็มีอารมณืต่างๆกัน มีจิตต่างกัน แต่เมื่อโดยสรุปก็มีอยู่คนละดวง

ลักษณะรูปร่างของจิตตามทัศนะของผู้วิจัยเห็นว่า สัตว์ที่มีใจครองมีอยู่หลายพันล้านใน โลกนี้และโลกอื่น ในบรรดาสัตว์เหล่านี้ย่อมมีจิต มีวิญญาณอยู่ภายในร่างกายทุกคนทุกตัวตน ใน บรรดาจิต หรือ วิญญาณของสัตว์เหล่านั้นก็น่าจะมีรูปร่างเหมือนตัวของเขาเองก่อนที่จะถือ ปฏิสนธิกำเนิดในภพอื่นตามอำนาจแห่งวิบากกรรมที่สั่งสมไว้ในจิต โดยวิจิตรลึกลับได้จากบุคคลที่ตาย แล้วฟื้นขึ้นมาใหม่ประมาณสองสามชั่วโมงซึ่งเขาได้ทิ้งร่างกายเอาไว้แต่จิตใจของเขาก็ได้ร่อนลอย ออกจากร่างไปก็มีลักษณะเหมือนตัวเองทุกประการว่าได้ไปเห็นที่ต่างๆมีบ้านคนเล็ก สวน ไร่ นา นรก สวรรค์ เป็นต้น ตัวอย่างพิเศษเฉพาะที่ผู้ซึ่งตายไปแล้วหลายวันแล้วฟื้นขึ้นมาใหม่แล้วได้มา เล่าเรื่องสวรรค์ นรก ให้ผู้คนที่ทั้งหลายได้ฟัง จิตของเขาที่ออกจากร่างไปก็ยังถือร่างเดิมอยู่ซึ่งทำ หน้าที่ได้รับอารมณ์ต่างๆที่มากกระทบ แต่ดวงจิตที่ถือร่างเดิมออกไปเป็นร่างที่ละเอียดคมองไม่เห็นรู้ ได้เฉพาะตนเท่านั้น ฉะนั้นจึงกล่าวได้ว่า จิต ของบุคคลไหนก็มีลักษณะเหมือนรูปร่างอย่างบุคคล นั้น ก่อนที่จะถือปฏิสนธิกำเนิดใหม่แต่ร่างกายนั้นเป็นร่างที่ละเอียดอ่อนมองไม่เห็นจับต้องไม่ได้ด้วยวัตถุที่มีมือเท้าเครื่องอุปกรณ์ต่าง ๆ ทางเทคโนโลยี ซึ่งหลักเกณฑ์นี้ก็ตรงกับพุทธภาษิตที่พระ พุทธเจ้าตรัสไว้ว่า

ทฺวารุคฺคํ เอกจรี อสรีริ กุหาสยํ
 เย จิตฺตํ สลฺลญฺเมสฺสสนฺติ โมกฺขนฺตํ มารพฺนฺธนา.
 ผู้ใดจักสำรวมจิตที่ไปไกล เทียวไปดวงเดียว ไม่มีรูปร่าง มีถ้าถือกายเป็นที่อาศัย ผู้
 นั้นจักพ้นจากเครื่องผูกของมารได้

วิจิตรลึกลับอีกนัยหนึ่ง เหมือนบุคคลที่ฝันเห็นตัวเองได้กระทำการต่างๆในความฝัน ซึ่งร่างกาย ก็นอนหลับอยู่ในห้องแต่ดวงจิตก็ได้ออกไปทำภารกิจในฝันนั้น จิตที่ออกไปทำภารกิจในฝันนั้น ก็ยังถือเอาร่างเดิมอยู่ ซึ่ง ในร่างแห่งความฝันนั้น บางทีอาจเป็นเด็กบ้าง คนหนุ่มสาวบ้าง ผู้ใหญ่ บ้าง คนแก่บ้าง ฉะนั้นจึงกล่าวได้ว่า จิต ของบุคคลใด ก็มี รูปร่างเหมือนบุคคลนั้น ฉะนั้นแล

ซึ่งคำอธิบายข้างต้นนี้ก็ตรงกับหลักจิตหลักศาสนาฮินดู ในศาสนาฮินดูมีความเชื่อว่าคน เราประกอบไปด้วยส่วนประกอบสำคัญซ้อนกันอยู่ ๗ ชั้นด้วยกัน นับตั้งแต่ชั้นในสุด ดังนี้

^๖ พ.ร. ๒๕/๓๗/๒๒.

๑. อาตมมัน หรือวิญญาณ เป็นอมตภาพ เป็นตัวตนแท้ของคน เป็นแกนกลางของชีวิต

และอาตมมันนี้โดย เนื้อแท้แล้วเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับพรหมันคือวิญญาณสากล

๒. จิต เป็นผู้ทำหน้าที่ออกคำสั่ง บังคับบัญชากิจการทุกอย่างในชีวิต

๓. ปัญญา หมายถึงมโนธรรม หรือความรู้สึกผิดชอบชั่วดี

๔. สัญญา หมายถึงการรับรู้ทางทวารทั้ง ๕ และเป็นความรู้สึกต่างๆ ที่เกิดจากการรู้นั้น

๕. ปรามณ หมายถึงลมหายใจ คนโบราณแทบทุกชาติเชื่อว่าลมหายใจเป็นส่วนสำคัญ

ส่วนหนึ่งของชีวิต

๖. เจตภูต หมายถึงร่างกาย ซึ่งซ่อนอยู่ภายในกายเนื้อนี้ เวลาตายร่างกายจะเคลื่อน

ออกจากร่าง และอาจปรากฏตัวให้คนเห็นได้เป็นครั้งคราว

๗. กาย หมายถึงสรีระร่างกาย อันเป็นวัตถุที่หยาบที่อยู่ชั้นนอกสุดอาตมมัน^๑

ตามหลักศาสนาฮินดูจิตเป็นสิ่งหนึ่งต่างหากที่อาศัยอยู่ในกาย แต่เป็นอิสระจากร่างกาย เวลาคนตายลง จิตจะออกจากร่างไปเกิดใหม่ในร่างอื่นอาตมมันเป็นอมตะ ไม่รู้จักตาย อาตมมันในชาติปัจจุบันเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับอาตมมันในอดีตชาติ และอาตมมันในชาติอนาคต

อุปมาจิตเหมือนกระแสไฟฟ้าที่วิ่งอยู่ในสายไฟฟ้ามองไม่เห็นด้วยตาเนื้อว่ามีไฟอยู่หรือไม่ แต่ยังสามารถวัดได้ด้วยเครื่องวัดไฟฟ้า ส่วนจิตซึ่งเป็นนามธรรมจับต้องไม่ได้ แต่สังเกตได้ด้วยการแสดงออกทางพฤติกรรม มีกาย และ วาจาเป็นต้น กระแสไฟฟ้าที่วิ่งอยู่นั้นเหมือนตัวจิต ส่วนสายไฟฟ้าก็คือร่างกายหรือขันธุ์

อุปมาจิตเหมือนแก้วใส่น้ำ และ การเติมน้ำลงไปเปรียบเหมือนเจตสิก อธิบายว่า ตัวแก้วเปรียบเหมือนร่างกายส่วนน้ำที่อยู่ในแก้วเปรียบเหมือนจิตใจ การใส่น้ำลงไป มีแดง สีเหลือง สีดำ เป็นต้น เปรียบเหมือน เจตสิก ซึ่งเกิดพร้อมกันกับจิต ดับพร้อมกันกับจิต

๒.๑.๑ จิตเปรียบด้วยแมลงมุมชักใย

ก็แมลงมุมริมทางตัวหนึ่งซึ่งใยไป ๕ ทิศ ทำข่ายแล้ว นอนอยู่ตรงกลางเมื่อใยที่ขึงไปในทิศแรกถูกกระทบด้วยสัตว์เล็กๆ หรือตักแตนหรือแมลงวันมันก็จะเคลื่อนออกจากที่เป็นที่นอนไปตามสายใยเจาะศีรษะคูดเลือดของสัตว์นั้นแล้วกลับมานอน ณ ท่ามกลางใยนั้นนั่นแหละอีก แม้ในเวลาทีทิศที่ ๒ เป็นต้น ถูกกระทบแล้วก็แสดงอาการตอบสนองในทำนองเดียวกัน

^๑ แสง จันทร์งาม, ปรากฏการณ์ทางจิต, อ่างแล้ว, หน้า ๒.

ประสาททั้ง ๕ อุปมาด้วย ไยแมลงมุมที่ขึงไป ๕ ทิศ จิตเหมือนแมลงมุนอนในท่ามกลาง เวลาที่อารมณ์กระทบประสาทเหมือนเวลาที่สัตว์เล็ก ๆ เป็นต้นมากระทบไยแมลงมุม เวลาที่กิริยามโนธาตุรับอารมณ์ที่กระทบประสาทแล้วยังภวังค์ให้เปลี่ยนไป เหมือนการไหลของแมลงมุมซึ่งนอนท่ามกลาง ความเป็นไปของวิถีจิต เหมือนเวลาการไปตามสายใยของแมลงมุม เวลาที่ชวนจิตเสพอารมณ์ เหมือนการเจาะศีรษะดูดเลือดการที่จิตอาศัยหทัยวัตถุเป็นไป เหมือนแมลงมุกลับมานอนในท่ามกลางใยอีก

อุปมานี้ย่อมแสดงให้ทราบว่า เมื่ออารมณ์กระทบประสาทแล้ว จิตที่อาศัยหทัยรูปเกิดย่อมเกิดขึ้นก่อนกว่าจิตที่อาศัยประสาทรูปเกิด คือ ทำให้ทราบว่า อารมณ์แต่ละอารมณ์ย่อมมาสู่คลองในทวารทั้งสอง

๒.๑.๒ จิตเปรียบด้วยคนเฝ้าประตู

ข้อนี้ท่านอุปมาเปรียบเทียบไว้ว่า พระราชาพระองค์หนึ่งบรรทมหลับอยู่บนแท่นบรรทมมหาดเล็กของพระองค์ นั่งถวายงานนวดพระยุคลบาทอยู่ มีนายทวารหูหนวกยืนอยู่ที่พระทวารมีทหารยามเฝ้าอยู่ ๓ คน ยืนเรียงตามลำดับ ครั้งนั้น มีชาวชนบทคนหนึ่งถือเครื่องบรรณาการมาเคาะประตูเรียก นายทวารหูหนวกไม่ได้ยินเสียงมหาดเล็กผู้ถวายงานนวดพระยุคลบาทจึงให้สัญญาณ เขาจึงเปิดประตูด้วยสัญญาณนั้นมองดู ทหารยามคนหนึ่งจึงรับเครื่องบรรณาการแล้วส่งให้คนที่ ๒ คนที่ ๒ ส่งให้คนที่ ๓ คนที่ ๓ ทูลเกล้าถวายพระราชา พระราชาจึงเสวย

ในข้อนั้น ชวนจิต อุปมาด้วยพระราชาพระองค์นั้น อาวัชชนจิตเหมือนมหาดเล็กผู้นวดพระบาท จักขุวิญญาณ เหมือนนายประตูหูหนวก วิถีจิต ๓ ดวงมีสัมปฏิจฉันนะเป็นต้น เหมือนนายทหารยาม ๓ คน การที่อารมณ์กระทบประสาท เหมือนชาวชนบทถือเครื่องราชบรรณาการมาเคาะประตูเรียกเวลาที่กิริยามโนธาตุเปลี่ยนมาแต่ภวังค์ เหมือนเวลาที่มหาดเล็กผู้นวดพระยุคลบาทให้สัญญาณ เวลาที่จักขุวิญญาณทำกิจเห็นอารมณ์ เหมือนเวลาที่นายประตูหูหนวกเปิดประตูด้วยสัญญาณที่มหาดเล็กให้สัญญาณนั้น เวลาที่วิบากมโนธาตุทำสัมปฏิจฉันนกิจ คือรับอารมณ์ เหมือนเวลาทหารยามคนหนึ่งรับบรรณาการ เวลาที่วิบากมโนวิญญาณธาตุทำสันติริณกิจ คือการพิจารณาอารมณ์ เหมือนเวลาที่ทหารยามคนหนึ่งส่งบรรณาการให้ทหารยามคนที่สองแล้ว เวลาที่กิริยามโนวิญญาณธาตุทำไวภูจัพพนกิจ คือ การกำหนดอารมณ์เหมือนเวลาที่ทหารยามคนที่สามทูลถวายบรรณาการแก่พระราชา เวลาที่ชวนะทำชวนกิจ คือ เสวยรสอารมณ์ เหมือนเวลาที่พระราชาเสวยเครื่องบรรณาการฉะนั้น

ข้อนี้ ย่อมแสดงให้ทราบว่ากิจของอารมณ์มีเพียงกระทบประสาทเท่านั้น กิจทั้งหลายของจักขุวิญญาณเป็นต้น เป็นเพียงการเห็นอารมณ์ การรับอารมณ์ การพิจารณาอารมณ์ และการกำหนดอารมณ์เท่านั้น ชวนจิตเท่านั้นย่อมเสวยรสอารมณ์โดยส่วนเดียว

๒.๑.๓ จิตเปรียบด้วยเด็กชาวบ้าน

พวกเด็กชาวบ้านเป็นอันมากย่อมเล่นหันอยู่ระหว่างทาง บรรดาพวกเด็กเหล่านั้น กหาปณะกระทบมือของเด็กคนหนึ่งเด็กคนนั้นพูดว่า นั่นอะไร กระทบมือของเรา ถ้าดับนั้น เด็กคนหนึ่งจึงพูดว่า นั่นสีข้าว อีกคนหนึ่งก็ถือไ่ว้มนั่งคงพร้อมกับฝุ่น คนอื่นพูดว่านั่นสีเหลียมหนา คนอื่นอีกพูดว่า นั่นกหาปณะ ถ้าดับนั้น พวกเขาจึงนำเหรียญกหาปณะนั้นมาให้มารดา มารดาก็นำไปใช้ในการงาน

ความเป็นไปของภวังคจิต พึงเห็นเหมือนเวลาที่พวกเด็กมากด้วยกันนั่งเล่นในระหว่างทาง เวลาที่ประสาทถูกอารมณ์กระทบแล้วเหมือนเวลาที่กหาปณะกระทบมือ เวลาที่กิริยามโนธาตุยังภวังค์ให้เปลี่ยนไปรับอารมณ์นั้นเหมือนเวลาที่เด็กคนหนึ่งพูดว่า นั่นอะไร เวลาที่จักขุวิญญาณทำทสสนะกิจเหมือนเวลาที่เด็กคนหนึ่งพูดว่า นั่นสีข้าว เวลาที่วิบากมโนธาตุทำหน้าที่รับอารมณ์เหมือนเวลาที่เด็กคนหนึ่งถือกหาปณะพร้อมกับฝุ่นไ่ว้มนั่ง เวลาที่วิบากมโนวิญญาณธาตุทำกิจพิจารณาอารมณ์ เหมือนเวลาที่เด็กคนหนึ่งพูดว่า นั่นสีเหลียมหนา เวลาที่กิริยามโนวิญญาณธาตุทำหน้าที่กำหนดอารมณ์ เหมือนเวลาที่เด็กคนหนึ่งพูดว่า นั่นกหาปณะ การที่ชวนจิตเสวยรสอารมณ์ พึงทราบเหมือนเวลาที่มารดานำกหาปณะไปใช้ในการงาน

ความอุปมานี้ หมายความว่า กิริยามโนธาตุยังมีให้เห็นเลย ยังภวังค์ให้เปลี่ยนไป วิบากมโนธาตุก็ไม่เห็น ย่อมทำหน้าที่รับอารมณ์ วิบากมโนวิญญาณธาตุก็ไม่เห็น ย่อมทำหน้าที่พิจารณาอารมณ์ กิริยามโนวิญญาณธาตุก็ไม่เห็น ย่อมทำหน้าที่กำหนดอารมณ์ ชวนจิตก็ไม่เห็น ย่อมทำหน้าที่เสวยอารมณ์ ส่วนจักขุวิญญาณเท่านั้น ย่อมทำกิจการเห็น (ทสสนะกิจ) โดยส่วนเดียว

๒.๑.๔ ความหมายตามศัพท์

กามาวจรจิต	หมายความว่า	จิตที่ท่องเที่ยวเกิดอยู่ในภุมิ อันเป็นที่เกิดแห่งวัตถุกาม และกิลเลสกามเป็นส่วนมาก
อกุศลจิต	หมายความว่า	จิตที่มีโทษ และให้ผลตรงกันข้ามกับกุศลจิต หรือ เป็นจิตที่ประกอบด้วยอกุศลเจตสิก
โลภมูลจิต	หมายความว่า	จิตที่เกิดขึ้น โดยมีโลภเจตสิกเป็นมูลเป็นประธาน
โทสมูลจิต	หมายความว่า	จิตที่เกิดขึ้น โดยมีโทสเจตสิกเป็นมูลเป็นประธาน

โมหมูลจิต	หมายความว่า	จิตที่เกิดขึ้นโดยมีโมหเจตสิกเป็นมูลเป็นประธาน
อเหตุกจิต	หมายความว่า	จิตที่ไม่มีเหตุ ๖ ประกอบ (โลภะ, โทสะ, โมหะ, อโลภะ, อโทสะ, อโมหะ)
อกุศลวิปากจิต	หมายความว่า	วิปากที่เกิดจากอกุศลกรรม ๑๒ มีการเห็นการได้ขันธ์ การได้กลิ่นที่ไม่ดี เป็นต้น แต่เป็นเหตุกะ
อเหตุกกุศลวิปากจิต	หมายความว่า	วิปากที่เกิดจากมหากุศลกรรม ๘ มีการเห็น การได้ขันธ์ การได้กลิ่นที่ดี เป็นต้น แต่เป็นเหตุกะ
อเหตุกกริยาจิต	หมายความว่า	จิตที่เกิดขึ้นโดยลำพัง ไม่ได้อาศัยกรรม แต่อย่างไร และไม่เป็นบุญเป็นบาป แต่เป็นเหตุกะ
อโสภณจิต	หมายความว่า	จิตที่นอกจากโสภณจิตที่เป็นจิตสวยงาม หรือเป็นจิตที่ไม่ได้เกิดพร้อมกันกับโสภณเจตสิก
โสภณจิต	หมายความว่า	จิตที่เกิดพร้อมกันกับโสภณเจตสิก หรือเป็นจิตที่สวยงาม
มหากุศลจิต	หมายความว่า	จิตที่ไม่มีโทษ และให้ผลเป็นความสุข และสามารถให้ผลเกิดขึ้นมากกว่าตน ทั้งเป็นเบื้องต้นของฌาน อภิญญา มรรค ผล
มหาวิปากจิต	หมายความว่า	จิตที่เป็นผลของมหากุศล เพราะเมื่อว่าโดยเวทนา สัมปโยคะ สังขารแล้ว ก็เหมือนกันกับมหากุศลทุกประการ
มหากิริยาจิต	หมายความว่า	จิตที่ชื่อว่ามหากุศลนั้นแหละ เกิดขึ้นในสันดานของพระอรหันต์
รูปาวจรจิต	หมายความว่า	จิตทั้ง ๑๕ ดวงนี้ ท่องเที่ยวเกิดอยู่ในภูมิอันเป็นที่เกิดแห่งวัตถุรูป และกิลเลสรูปเป็นส่วนมาก
อรุปาวจรจิต	หมายความว่า	จิตทั้ง ๑๒ ดวงนี้ ท่องเที่ยวเกิดอยู่ในภูมิอันเป็นที่เกิดแห่งกิลเลสอรุป และวัตถุอรุปเป็นส่วนมาก
มหัคคตจิต	หมายความว่า	จิตที่เข้าถึงความเป็นใหญ่ และประเสริฐ
โลกียจิต	หมายความว่า	จิตเหล่านี้ย่อมเกิดอยู่ในโลกทั้ง ๓ คือ กามโลก รูปโลก อรูปโลก
โลกุตตรจิต	หมายความว่า	จิตที่พ้นจากโลกทั้ง ๓

สหฤกษ์จิต หมายความว่า จิตที่ประกอบด้วยเหตุ^๔

“อธิจิตตสิกขา หมายความว่า สิกขาคือจิตอันยัง ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกหัด
อบรมจิตเพื่อให้เกิดคุณธรรมเช่นสมาธิอย่างสูง”^๕

เป็นข้อหนึ่งใน สิกขา ๓ หรือไตรสิกขา คือ ข้อที่จะต้องศึกษา ข้อปฏิบัติที่เป็นหลัก
สำหรับศึกษา ฝึกหัดอบรม กาย วาจา จิตใจ และปัญญา ให้ยิ่งขึ้นไปจนบรรลุจุดหมายสูงสุดคือ
พระนิพพาน

๑. อริศีลสิกขาสิกขาคือศีลอันยังข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมในทางความประพฤติอย่างสูง

๒. อธิจิตตสิกขา สิกขาคือจิตอันยัง ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกหัดอบรมจิตเพื่อให้เกิดคุณ
ธรรมเช่นสมาธิอย่างสูง

๓. อธิปัญญาสิกขา สิกขาคือปัญญาอันยัง ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมปัญญาเพื่อให้เกิด
ความรู้แจ้งอย่างสูง^{๑๐}

“จิตตภาวนา การเจริญจิต พัฒนาจิต การฝึกอบรมจิตใจ ให้เข้มแข็ง
มั่นคงเจริญงอกงามด้วยคุณธรรมทั้งหลาย เช่น มีเมตตากรุณา ขยันหมั่นเพียร อดทน
มีสมาธิ และสดชื่น เบิกบาน เป็นสุขผ่องใส”^{๑๑} เป็นต้น
ซึ่งเป็นข้อหนึ่งในภาวนา ๔ คือ

๑. กายภาวนา การเจริญกาย พัฒนากาย การฝึกอบรมกาย

๒. ศีลภาวนา การเจริญศีล พัฒนาความประพฤติ การฝึกอบรมศีล ให้ตั้งอยู่ใน
ระเบียบวินัย

๓. จิตตภาวนา การเจริญจิต พัฒนาจิต การฝึกอบรมจิตใจ ให้เข้มแข็งม
คงเจริญงอกงามด้วยคุณธรรมทั้งหลาย เช่น มีเมตตากรุณา ขยันหมั่นเพียร อดทน มี
สมาธิ และสดชื่น เบิกบาน เป็นสุขผ่องใส เป็นต้น

^๔ พระอริการพรหมมาศ ธีรภทฺโท, คู่มือการศึกษาปรมัตถธรรม ๔, (กรุงเทพฯ: สอนองการ
พิมพ์, ๒๕๓๖), หน้า ๕-๖.

^๕ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลธรรม, (กรุงเทพฯ:
โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๑๒๗.

^{๑๐} ที.ปา.๑๑/๒๒๘/๒๓๑.

^{๑๑} พระธรรมปิฎก, พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลธรรม, อ้างแล้ว, หน้า ๘๑.

๔. ปัญญาภาวนา การเจริญปัญญา พัฒนาปัญญา การฝึกอบรมปัญญา ให้รู้ให้เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง^{๑๒}

จิตตปาคูณยตา	ความคล่องแคล่วแห่งจิตธรรมชาติที่ทำให้จิตให้สละสลวย คล่องแคล่วว่องไว (ข้อ ๑๗ ใน โสภณ เจตสิก ๒๕)
จิตตมธุตา	ความอ่อนแห่งจิต, ธรรมชาติทำให้จิตให้นุ่มนวลอ่อน ละมุน (ข้อ ๑๓ ใน โสภณเจตสิก ๒๕)
จิตตลหุตา	ความเบาแห่งจิต ธรรมชาติที่ทำให้จิตเบาพร้อมที่จะเคลื่อนไหว ทำหน้าที่ (ข้อ ๑๑ ใน โสภณเจตสิก ๒๕)
จิตตวิสุทธิ	ความหมัดจดแห่งจิต คือ ได้ฝึกอบรมจิตจนเกิดสมาธิพอ เป็นบาทฐานแห่งวิปัสสนา (ข้อ ๒ ใน วิสุทธิ ๗)
จิตตสังขาร	๑. ปัจจัยปรุงแต่งจิต ได้แก่ สัญญาและเวทนา ๒. สภาพที่ปรุง แต่งการกระทำทางใจ ได้แก่ เจตนาที่ ก่อให้เกิดมโนกรรม
จิตตสันดาน	การสืบต่อมาโดยไม่ขาดสายของจิต ในภาษาไทยหมายถึง พื้นความรู้สึกลึกซึ้งหรืออุปนิสัยใจคอที่ฝังอยู่ในส่วนลึก ของจิตใจมาแต่กำเนิด(ความหมายในหลังนี้มีใช้มาในบาลี)
จิตตานุปัสสนา	สติพิจารณาใจที่เศร้าหมอง หรือ ผ่องแผ้วเป็นอารมณ์ว่าใจนี้ ก็สักว่าใจ ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตน เรา เขา กำหนดรู้จิต ตามสภาพที่เป็นอยู่ในขณะนั้น เช่นจิตมี รากะ โทสะ โมหะ ก็รู้ว่าจิตมี รากะ โทสะ โมหะ จิตปราศจาก รากะ โทสะ โมหะ ก็รู้ว่าจิตปราศจาก รากะ โทสะ โมหะ (ข้อ ๓ ใน สติปัญญา ๔)
จิตตชุกตา	ความชัดตรงแห่งจิต ธรรมชาติที่ทำให้จิตชัดตรงต่อหน้าที่ การทำงานของมัน(ข้อ ๑๕ ใน โสภณเจตสิก ๒๕) ^{๑๓}
จิตตปัสสัทธิ	การสงบ การสงบระงับ กิริยาที่สงบ กิริยาที่สงบระงับ ความสงบแห่งวิญญาณชั้น

^{๑๒} อจ.ปัญญาจก.๒๒/๗๕/๑๒๑.

^{๑๓} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๔๔-๔๕.

“จิตตัมมัถฺยุตตา   กิริยาที่ควรแก่การงาน ความควรแก่การงาน ภาวะที่ควรแก่การงานแห่ง วิญญานขันธ”^{๑๔}

๒.๑.๕ คำที่เป็นไวยากรณ์ของจิต

ศัพท์คำว่าจิตนี้ยังมีคำอื่นซึ่งมีความหมายคล้ายคลึงกันหรือเหมือนกันเป็นอันเดียวกันโดยสาระแต่ต่างกัน โดยตัวอักษรหรือตัวหนังสือหรือสำเนียงในการพูดเท่านั้นซึ่งในแต่ละประเทศย่อมมีภาษาของตนเองและมีคำศัพท์ที่มีความหมายคล้ายกันแต่เขียนต่างกันพูดต่างกันซึ่งภาษาอังกฤษเรียกว่า consciousness: ซึ่งแปลว่า ใจ หรือ วิญญาณ ในภาษาไทย ในประเทศอื่นอีกก็ย่อมเรียกชื่อ จิต หรือ ใจ เป็นอย่างอื่นอีกตามภาษาของตน

ในภาษาไทยแม้ในศัพท์คำว่า กิณ ก็มีคำศัพท์อื่นที่มีความหมายคล้ายคลึงกันอีกหลายศัพท์ เช่น เสวย ฉันทน์ รับประทาน เป็นต้น ซึ่งก็มีความหมายเหมือนกัน

คำว่า จิต กับ คำว่า วิญญาณ นั้น เมื่อจะว่า กันโดยสภาวะความจริงคือ ธรรมชาติของคำสองคำนั้นแล้ว ก็เป็นอันเดียวกัน จะต่างกันก็เฉพาะพยัญชนะคือตัวอักษรเท่านั้น เรื่องนี้พระพุทฺธโฆษาจารย์ ชาวพุทธคยาฯ ได้ให้ความหมายจากพระบาลีขุททกนิกายธัมมบทว่า ผนฺทนํ จปลํ จิตฺตํ เป็นต้นไว้ในอรรถกถาธรรมบทว่า จิตฺตุนฺติ วิญญาณํ ซึ่งก็แปลว่า วิญญาณ ชื่อว่า จิต นอกจากจิตจะชื่อว่า วิญญาณ แล้ว จิตยังมีชื่อที่ใช้เรียกแทนตนได้ถึง ๑๐ ชื่อ ดังมีที่มาในพระบาลีธัมมสังคณี พระอภิธรรมว่า จิตฺตมโน มานสิ หุทฺธิ ปณฺฑริ มนายตนิ มนินฺทริยํ วิญญาณํ วิญญาณกขฺนุโ มโนวิญญาณธาตุ เมื่อเป็นเช่นอย่างที่ได้ยกเอาหลักฐานมาอ้างให้เห็นนี้เอง พระพุทฺธโฆษาจารย์ จึงได้สงเคราะห์เอาจิตทั้งหมดทุก ๆ ดวงลงเป็นวิญญาณขันธไป^{๑๕}

นอกเหนือจากคำว่า จิต ในพระไตรปิฎก ยังมีคำที่มีความหมายเช่นเดียวกับจิต หรือคล้ายหรือเท่ากับจิต ในพระอภิธรรม กล่าวว่

^{๑๔} มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระอภิธรรมปิฎก เล่มที่ ๑ ภาคที่ ๑ ธรรมสังคณี และอรรถกถา, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕), หน้า ๕๘๘.

^{๑๕} พระมหาแสวง โชติปาโล, คัมภีร์ ปรมัตถสังคหะ, (นนทบุรี: วัดศรีประวัติ, ๒๕๒๒), หน้า ๔.

จิต มโน มานัส หทัย ปันทร มนะ มนายตนะ มนินทรีย์ วิญญาณ วิญญาณขันธ
 มโนวิญญาณธาตุ นี้ชื่อว่า จิต
 วิญญาณขันธ จิต มโน มานัส หทัย ปันทร มนะ มนายตนะ มนินทรีย์ วิญญาณ
 วิญญาณขันธ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน นี้ชื่อว่า วิญญาณขันธ
 มนายตนะ จิต มโน มานัส หทัย ปันทร มนะ มนายตนะ มนินทรีย์ วิญญาณ
 วิญญาณขันธ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน นี้ชื่อว่า มนายตนะ
 มนินทรีย์ จิต มโน มานัส หทัย ปันทร มนะ มนายตนะ มนินทรีย์ วิญญาณ
 วิญญาณขันธ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน นี้ชื่อว่า มนินทรีย์
 มโนวิญญาณธาตุ จิต มโน มานัส หทัย ปันทร มนะ มนายตนะ มนินทรีย์
 วิญญาณ วิญญาณขันธ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน นี้ชื่อว่า มโนวิญญาณธาตุ^{๑๖}

ไวพจน์ของจิต จึงประกอบด้วย มโน มานัส หทัย ปันทร (ปันทร) มนายตนะ
 มนินทรีย์ วิญญาณ วิญญาณขันธ มโนวิญญาณธาตุ

มโน หมายถึง ใจที่รู้ ปราภในการทำหน้าที่ขยายความคำนาม และวางอยู่ข้างหน้าคำ
 นามนั้น คือ มโนกรรม มโนทวาร มโนผัสสะ มโนทวาริต มโนสุจริต มโนสังขาร มโน
 สัตยเจตนาหาร มโนวิญญาณ มโนธาตุ มโนมยิทธิ

มโนกรรม หมายถึง การกระทำทางใจ มโนกรรมเป็น ๑ ใน ๓ กรรม คือ

กายกรรม	การกระทำทางกาย
วจีกรรม	การกระทำทางวาจา
มโนกรรม	การกระทำทางใจ

กรรม หมายถึง การกระทำที่ประกอบด้วยเจตนาดี หรือ ชั่ว

มโนกรรม ในทางเจตนาดี ในทางกุศล คือ

อนภิชฌา	ความไม่คิดเพ่งเล็งอยากได้ของเขา
อพยาบาท	ความไม่คิดร้ายต่อผู้อื่น
สัมมาทิฐิ	ความเห็นชอบ ถูกต้องตามครองธรรม

ซึ่งมีความหมายที่สอดคล้องกับมโนสุจริต

มโนกรรม ในทางเจตนาชั่ว ในทางอกุศล คือ

^{๑๖} มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระอภิธรรมปิฎก เล่มที่ ๑ ภาคที่ ๑ ธรรมสังคณี และอรรถกถา,
 (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕), หน้า. ๔๐๖, ๔๐๗, ๔๐๘.

อภิขมา   ความคิดเพ็งเล็งอยากได้ของเขา

พยาบาท   ความคิดร้ายต่อผู้อื่น

มิจฉาทิฎฐิ   ความเห็นผิด

ซึ่งมีความหมายที่สอดคล้องกับมโนทุจริต

มโนทวาร หมายถึง ทวารที่ ๖ คือ ใจ (ทวารทั้ง ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น ใจ)

มโนผัสสะ หรือ มโนสัมผัส หมายถึง ผัสสะ หรือ สัมผัส ที่เกิดพร้อมชวนจิต

มโนทุจริต หมายถึง ความประพฤติชั่วทางใจ ๓ ประการ คือ

อภิขมา   ความคิดเพ็งเล็งอยากได้ของเขา

พยาบาท   ความคิดร้ายเขา

มิจฉาทิฎฐิ   ความเห็นผิด

มโนสุจริต หมายถึง ความประพฤติสุจริตทางใจ ๓ ประการ

อนภิขมา   ความไม่คิดเพ็งเล็งอยากได้ของเขา

อพยาบาท   ความไม่คิดร้ายต่อผู้อื่น

สัมมาทิฎฐิ   ความเห็นชอบ ถูกต้องตามคลองธรรม

มโนสังขาร หรือ จิตสังขาร หมายถึง เจตนา – ความจงใจ ความปรุงแต่งทางใจ ชื่อว่า เป็น มโนกรรม

มโนสัญญาเจตนาหาร หมายถึง ความจงใจ เป็นปัจจัยแห่งการทำ พุค คิต

มโนวิญญาน หมายถึง ความรู้อารมณ์ด้วยใจ รู้ความนึกคิด

มโนเวทนา หมายถึง อารมณ์อันเกิดจากสัมผัสทางใจ เวทนา คือ การเสวยอารมณ์

มโนธาตุ ธาตุ หมายถึง สิ่งที่ทรงสภาวะของตนเอง ตามเหตุปัจจัยปรุงแต่งขึ้น..ไม่มีผู้สร้างปั้นดาล มีรูปลักษณะกิจการเป็นแบบเฉพาะตัว... คำว่ามโนธาตุ ก็คือธาตุของมโน

มโนธาตุ จิต มโน มานัส หทัย ปันฑาระ มโน มนายคณะ มนินทริย์ วิญญาน วิญญานขันธ มโนธาตุที่เหมาะสมกัน เกิดขึ้นในลำดับแห่งการเกิดดับแห่งจักขุวิญญานธาตุ โสต วิญญานธาตุ ฆานวิญญานธาตุ ชิวหาวิญญานธาตุ ในพระอภิธรรมอธิบายว่า “ธาตุ คือ มโนนั้นแหละ ชื่อว่า มโนธาตุ ด้วยธรรมดาว่า สูญจากสภาวะ และมีใช้สัตว์”^{๑๑}

^{๑๑} มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระอภิธรรมปิฎก เล่มที่ ๑ ภาคที่ ๒ ธรรมสังคณี และอรรถกถา, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕), หน้า ๖๗.

จิต มโน มานัส หทัย ปิณฑระ มนะ มนายคนะ มนินทริย วิญญาณ วิญญาณขันธ
มโนธาตุที่เหมาะสมกัน เกิดขึ้นในลำดับแห่งการเกิดดับแห่งกายวิญญาณธาตุ หรือการพิจารณา
อารมณ์ครั้งแรกในสภาวะธรรมทั้งปวง จิต มโน มานัส ปิณฑระ มนะ มนายคนะ มนินทริย
วิญญาณ วิญญาณขันธ มโนธาตุที่เหมาะสมกันเกิดขึ้น นี้เรียกว่า มโนธาตุ

มโนมยิทธิ หมายถึง ฤทธิ์ทางใจ เป็น ๑ ในวิชา ๘ คือ

วิปัสสนาญาณ	ปัญญาที่พิจารณารูป นาม
มโนมยิทธิ	ฤทธิ์ทางใจ นิรมิตกายอื่นออกจากกายนี้...ดูชักดาบ ออกจากฝัก...
อิทธิวิธี	แสดงฤทธิ์ต่างๆ ได้ เช่น เดินบนน้ำ เเหิรไปใน อากาศ
ทิพพโสต	หูทิพย์
เจโตปริยญาณ	กำหนดรู้ใจผู้อื่นได้
บุพเพนิวาสานุสสติ	ระลึกชาติได้
ทิพพจักษุ	ตาทิพย์
อาสวักขยญาณ	ความรู้ที่ทำให้สิ้นกิเลส

มโนสังวร หมายถึง ความสำรวมจิตในเรื่องของ สីล สติ ญาณ ขันติ วิริยะ

มโนอสังวร หมายถึง ความไม่สำรวมในชวนจิต (จิตเสพอารมณ์)

มนะ ใจ มานัส ใจ

มนสิการ การทำในใจ ใส่ใจ พิจารณา

มโนภาวณีย์ ผู้เป็นที่เจริญใจ ผู้ทำให้จิตใจของผู้นึกถึงเจริญงอกงาม หมายถึง บุคคลที่เมื่อ
เราระลึก คะนิง ใส่ใจถึง ก็ทำให้สบายใจ จิตใจสดชื่น ผ่องใส

มโนสัมผัสสชาเวทนา เวทนาที่เกิดขึ้นเพราะมโนสัมผัส ความรู้สึกที่เกิดขึ้นเพราะการที่ใจ
ธรรมารมณ์ และมโนวิญญาณประจวบกัน

มานัส หมายถึง ราคะที่เข้าไปประกอบจิต สุข และทุกข์มีอยู่ในใจ

หทัย หมายถึง ออก อยู่ภายใน หัวใจ

หทัย อธิบายว่า ออก ท่านเรียก หทัยในคำนี้ว่า เราจักษว้างจิตของท่านไป หรือจกฝ่าหทัย
ของท่านเสีย จิตเรียกว่าหทัย...จิตเท่านั้นเรียกว่า หทัย เพราะอรรถว่าอยู่ภายใน

หทัยใช้ในลักษณะ หทัยรูป หมายถึง ที่ตั้งของใจ หทัยรูปอาจกล่าวได้ว่า คือ หัวใจ หรือ
หมายถึง หัวใจ

หทัย หัวใจ หฤทัย หัวใจ

หทัย หัวใจ อาศัยตั้งอยู่ท่ามกลางซึ่งทรงกระตุกออกภายในสรีระ

ปัทมทะเล จิตนั้นแหละชื่อว่า ปัทมทะเล เพราะอรรถว่า บริสุทธิ คำว่า ปัทมทะเลนี้ หมายถึง ภาวจิต เหมือนอย่างที่ตรัสว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย จิตนี้ประภัสสร แต่จิตเศร้าหมองเสวย อุปกิเลสที่จรมา” ดังนั้น คำว่า ปัทมทะเล ใช้ในขณะที่จิตที่ยังไม่ประกอบด้วยปัญญาแต่ว่างชั่วขณะ เมื่อมีสิ่งกระทบจะแปรเปลี่ยนเป็นเศร้าหมองได้ หรือจิตที่เป็นกุศล แต่ยังไม่เกิดปัญญาก็เรียก ปัทมทะเล เหมือนกัน เพราะออกจากจิตนั้น กุศล ชื่อว่า ปัทมทะเล เพราะความที่ตนบริสุทธิ์ อกุศลก็ชื่อว่า ปัทมทะเล เพราะผลอันไหลออกจากภวังค์ วิบาก ก็ชื่อว่า ปัทมทะเล เพราะฟ่องใสโดย วัตถุ มนายนะ มโน+อายตนะ หมายถึง ความรู้ ความเห็น ที่เกิดขึ้นทางจิต

มโนวิญญาณธาตุ มโนธาตุเกิดขึ้นในลำดับแห่งการเกิดดับแห่งการเกิดดับแห่งจักขุ วิญญาณธาตุ จิต มโน มานัส มโนวิญญาณธาตุที่เหมาะสมกัน เกิดขึ้นในลำดับแห่งการเกิดดับแห่งมโนธาตุ มโนธาตุเกิดขึ้นในลำดับแห่งการเกิดดับแห่งจักขุวิญญาณธาตุ โสต วิญญาณธาตุ ฆานวิญญาณธาตุ ชิวหาวิญญาณธาตุ กายวิญญาณธาตุจิต มโน มานัส มโนวิญญาณธาตุที่เหมาะสมกัน เกิดขึ้นในลำดับแห่งการเกิดดับแห่งมโนธาตุ จิต มโน มานัส หทัย ปัทมทะเล มนะ 1 มนายนะ มนินทรีย์ วิญญาณ วิญญาณจันทร์ มโนวิญญาณ ธาตุที่เหมาะสมกัน อาศัยภวังคจิตและธรรมารมณ์เกิดขึ้นเรียกว่า มโนวิญญาณธาตุ

ในพระอภิธรรมกล่าวว่า “มโนวิญญาณธาตุ จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญาณ ธาตุที่สมกัน ชื่อว่า มโนวิญญาณธาตุ”^{๑๔}

วิญญาณจันทร์ วิญญาณอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ วิญญาณอดีต วิญญาณอนาคต วิญญาณปัจจุบัน วิญญาณภายใน วิญญาณภายนอก วิญญาณหยาบ วิญญาณละเอียด วิญญาณทรม วิญญาณประณีต วิญญาณไกล วิญญาณใกล้ ประมวลเข้าเป็นกอง เดียวกัน นี้เรียกว่าวิญญาณจันทร์^{๑๕}

วิญญาณอดีต คือ วิญญาณไถ่ล่วงไปแล้ว ดับแล้ว ปราศไปแล้ว แปรไปแล้ว ถึงความดับแล้ว ถึงความดับสิ้นแล้ว ที่เกิดขึ้นแล้ว ปราศไปแล้ว ที่เป็นอดีตสงเคราะห์เข้ากับส่วนอดีต ได้

^{๑๔} มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระอภิธรรมปิฎก เล่มที่ ๑ ภาคที่ ๑, อ้างแล้ว, หน้า ๔๐๘.

^{๑๕} มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระอภิธรรมปิฎก เล่มที่ ๒ ภาคที่ ๑ ธรรมสังคณี และอรรถกถา, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕), หน้า ๑๕.

แก่จักขุวิญญาณ โสทวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ มโนวิญญาณ นี้เรียกว่าวิญญาณในอศิต

วิญญาณอนาคต คือ วิญญาณใด ยังไม่เกิด ยังไม่เป็น ยังไม่เกิดพร้อม ยังไม่บังเกิด ยังไม่บังเกิดยิ่ง ยังไม่ปรากฏ ยังไม่เกิดขึ้น ยังไม่เกิดขึ้นพร้อม ยังไม่ตั้งขึ้น ยังไม่ตั้งขึ้นพร้อม ที่เป็นอนาคตสงเคราะห์เข้ากับส่วนอนาคต ได้แก่จักขุวิญญาณ ฯลฯ มโนวิญญาณ นี้เรียกว่าวิญญาณอนาคต

วิญญาณปัจจุบัน คือ วิญญาณใดเกิดแล้ว เป็นแล้ว เกิดพร้อมแล้ว บังเกิดแล้ว บังเกิดยิ่งแล้ว ปรากฏแล้ว เกิดขึ้นแล้ว เกิดขึ้นพร้อมแล้ว ตั้งขึ้นแล้ว ตั้งขึ้นพร้อมแล้ว ที่เป็นปัจจุบันสงเคราะห์เข้ากับส่วนปัจจุบัน ได้แก่จักขุวิญญาณ ฯลฯ มโนวิญญาณ นี้เรียกว่าวิญญาณปัจจุบัน

วิญญาณภายใน คือ วิญญาณใดของสัตว์นั้นๆ เองซึ่งมีในตน เฉพาะตน เกิดในตน เฉพาะบุคคล อันกรรมที่สัมปยุตด้วยตัณหาทิฏฐิยึดครอง ได้แก่จักขุวิญญาณ ฯลฯ มโนวิญญาณ นี้เรียกว่าวิญญาณภายใน

วิญญาณภายนอก คือ วิญญาณใดของสัตว์อื่นของบุคคลอื่นนั้น ๆ ซึ่งมีในตน เฉพาะตน เกิดในตน เฉพาะบุคคล อันกรรมที่สัมปยุตด้วยตัณหาทิฏฐิยึดครอง ได้แก่จักขุวิญญาณ ฯลฯ มโนวิญญาณ นี้เรียกว่าวิญญาณภายนอก

วิญญาณหยาบ วิญญาณละเอียด อกุศลวิญญาณเป็นวิญญาณหยาบ กุศลวิญญาณและอัพยาตวิญญาณเป็นวิญญาณละเอียด กุศลวิญญาณและอกุศลวิญญาณเป็นวิญญาณหยาบ อัพยาตวิญญาณเป็นวิญญาณละเอียด วิญญาณที่สัมประกอบด้วยทุกขเวทนาเป็นวิญญาณหยาบ วิญญาณที่ประกอบด้วยสุขเวทนาและอทุกขมสุขเวทนาเป็นวิญญาณละเอียด วิญญาณที่ประกอบด้วยสุขเวทนาและทุกขเวทนาเป็นวิญญาณหยาบ วิญญาณที่ประกอบด้วยอทุกขมสุขเวทนาเป็นวิญญาณละเอียด วิญญาณของผู้ไม่เข้าสมาบัติเป็นวิญญาณหยาบ วิญญาณของผู้เข้าสมาบัติเป็นวิญญาณละเอียด วิญญาณที่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นวิญญาณหยาบ วิญญาณที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นวิญญาณละเอียดหรือพึงทราบวิญญาณหยาบวิญญาณละเอียดโดยอาศัยเทียบเคียง วิญญาณนั้น ๆ เป็นขั้น ๆ ไป

วิญญาณทรม วิญญาณประณีต คือ อกุศลวิญญาณเป็นวิญญาณทรม กุศลวิญญาณและอัพยาตวิญญาณเป็นวิญญาณประณีต กุศลวิญญาณและอกุศลวิญญาณเป็นวิญญาณทรมอัพยาตวิญญาณเป็นวิญญาณประณีต วิญญาณที่ประกอบด้วยทุกขเวทนาเป็นวิญญาณทรม วิญญาณที่ประกอบด้วยสุขเวทนาและทุกขมสุขเวทนาเป็นวิญญาณประณีต วิญญาณที่ประกอบด้วยสุขเวทนาและทุกขเวทนาเป็นวิญญาณทรม วิญญาณที่สัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนาเป็นวิญญาณประณีต วิญญาณของผู้ไม่เข้าสมาบัติเป็นวิญญาณทรม วิญญาณของผู้เข้าสมาบัติเป็นวิญญาณประณีต

วิญญานที่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นวิญญานพหุวิญญานที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นวิญญานประณีต

๒.๑.๖ ลักษณะของจิตและเจตสิก

ธรรมชาติที่ชื่อว่าจิต เพราะอรรถว่า คิด อธิบายว่า รู้อารมณ์ จิตมีการรู้แจ้งอารมณ์เป็นลักษณะ แม้เมื่อมีนัยปัจจัยและสมนันตรปัจจัย จิตก็เกิดขึ้นไม่เว้นจากอารมณ์

ธรรมชาติที่ชื่อว่าจิต เพราะอรรถว่าเป็นเหตุให้สัมปยุตธรรมรู้อารมณ์ อีกนัยหนึ่งเพียงแต่ความคิด ชื่อว่าจิต พระอาจารย์ทั้งหลายพรรณนาอรรถแห่ง จิต ศัพท์ ไว้โดยอรรถ มีอันทำให้วิจิตรเป็นต้น แต่ย่อเนื้อความในที่นี้ได้ ดังนี้

ธรรมชาติที่ชื่อว่า จิต เพราะทำให้วิจิตร หรือ เพราะภาวะแห่งตนเป็นธรรมชาติวิจิตร หรือ เพราะอันกรรมและกิเลสสังสมไว้ อนึ่ง หรือเพราะรักษาไว้ซึ่งอัตภาพอันวิจิตร หรือเพราะสังสมซึ่งสันดานของตน หรือเพราะมีอารมณ์อันวิจิตร

ธรรมชาติที่ชื่อว่าเจตสิก เพราะอรรถว่า มีในจิต โดยมีความเป็นไปเนื่องด้วยจิตนั้น เจตสิกนั้น เว้นจากจิตเสีย ไม่สามารถจะรับอารมณ์ได้ เพราะเมื่อจิตไม่มีก็เกิดขึ้นไม่ได้ทั้งหมด ส่วนจิตแม้เว้นจากเจตสิกบางประการ ก็ยังเป็นไปได้ในอารมณ์ เพราะฉะนั้นเจตสิก จึงชื่อว่ามีความเป็นไปเนื่องกับจิต เพราะเหตุที่พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นประธาน อีกอย่างหนึ่ง ธรรมชาติที่ประกอบในจิต ชื่อว่าเจตสิก^{๒๐}

ลักษณะที่เจตสิกประกอบกับจิตนั้น มีอยู่ ๔ ประการดังนี้ คือ

๑. เกิดพร้อมกันกับจิต (เอกุปปาตะ)
๒. ดับพร้อมกันกับจิต (เอกนิโรธะ)
๓. มีอารมณ์เดียวกับจิต (เอกาลัมพะนะ)
๔. มีที่อาศัยเดียวกัน (เอกวัตถุกะ)

การย่อสภาวะของธรรมที่มีสภาพไม่วิปริต พระอนุรุทธาจารย์ ท่านย่อไว้ ๔ อย่างคือ จิต หมายถึงธรรมชาติที่รับรู้อารมณ์มีสภาวะ ๔ อย่าง คือ

^{๒๐} มหามกุฏราชวิทยาลัย, อภิธัมมัตถสังคหฎีกาแปล, (กรุงเทพฯ:โรงพิมพ์มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๑๕.

๑. มีการรู้อารมณ์เป็นลักษณะ
  ๒. มีหน้าที่เป็นประธานให้เจตสิกที่เกิดร่วม
  ๓. ปราบกฏว่าเป็นธรรมที่เกิดสืบต่อกันไปโดยไม่ขาดสาย
  ๔. มีนามเจตสิก ๓ ชั้น และวัตถุรูปเป็นเหตุให้เกิด
- เจตสิก หมายถึง ธรรมชาติที่ประกอบกับจิตด้วยลักษณะ ๔ อย่างคือ
๑. เกิดพร้อมกับจิต
  ๒. ดับพร้อมกับจิต
  ๓. มีอารมณ์อย่างเดียวกันกับจิต
  ๔. มีที่อาศัยเกิดแห่งเดียวกันกับจิต^{๒๐}

๒.๑.๗ ความหมายรวมของเจตสิก

เจตสิก แปลว่า สภาพธรรมที่มีในจิต (อาศัยจิตเกิด)

อัญญสมานเจตสิก	หมายความว่า	เป็นเจตสิกที่เหมือนกันกับธรรมอื่น
สัพพจิตตสาธารณเจตสิก	หมายความว่า	เป็นเจตสิกที่ประกอบกับจิตทั้งหมดทั่วไป
ปกิณณกเจตสิก	หมายความว่า	เป็นเจตสิกที่ประกอบเรียรายไปทั้งในฝ่าย โลกีย โลกุตตร โสภณ อโสมณ กุศล อกุศล วิบาก กิริยา แต่ไม่ใช่ ทั้งหมด
อกุศลเจตสิก	หมายความว่า	เป็นเจตสิกที่ประกอบได้ในอกุศลจิต ๑๒ ทั้งหมดตามสมควร
สัพพากุศลสาธารณเจตสิก	หมายความว่า	เป็นเจตสิกที่ประกอบในอกุศลจิต ๑๒ ได้ทั้งหมด
โมหдукเจตสิก	หมายความว่า	เจตสิก ๔ ดวง ที่มีโมหเจตสิกเป็นประธาน
โลติกเจตสิก	หมายความว่า	เจตสิก ๓ ดวง ที่มีโลภเจตสิกเป็นประธาน
โทหдукเจตสิก	หมายความว่า	เจตสิก ๔ ดวง ที่มีโทสเจตสิกเป็นประธาน
ติทุกเจตสิก	หมายความว่า	เป็นเจตสิกที่ประกอบได้ในอกุศลสังขาร ริกจิต ๕ เท่านั้น
โสภณเจตสิก	หมายความว่า	เป็นเจตสิกที่ประกอบได้ในโสภณจิต ๕๕

^{๒๐} พระมหาแสวง โชติปาโล, คัมภีร์ปรมัตถสังคหะ, อ่างแก้ว, หน้า ๗.

		หรือ ๕๑ ตามสมควร
โสภณสาธารณเจตสิก	หมายความว่า	เป็นเจตสิกที่ประกอบทั่วไปในจิตที่มีความ สวयงามและไม่มีโทษ
วิริตติเจตสิก	หมายความว่า	เป็นเจตสิกที่มีเจตนาวงเวียนจากทวารจิตเป็น ประธาน
อัปป์มัญญาเจตสิก	หมายความว่า	เป็นเจตสิกที่เกิดขึ้น โดยอาศัยทุกจิตสัตว์ หรือสุขจิตสัตว์ทั่วไปไม่จำกัด
ปัญญินทรีย์เจตสิก	หมายความว่า	เป็นเจตสิกที่มีหน้าที่ปกครองในการรู้สภาพ ธรรมโดยทั่ว ๆ ไปตามความเป็นจริง ^{๒๒}

๒.๒ มนุษย์กับพฤติกรรม

มนุษย์ย่อมมีพฤติกรรมการแสดงออกได้ ๒ ทาง คือ ๑. ทางกาย มีการพยักหน้า สัน
ศีรษะ โบกมือ เท้า เป็นต้น ๒. ทางวาจา มีวาจาที่อ่อนหวานไพเราะน่าฟัง และวาจาที่หยาบคาย
ไม่น่าฟัง หรือ พูดเท็จ พูดคำหยาบ พูดเพื่อเจ้อ พูดต่อเสียด

พฤติกรรมที่มนุษย์แสดงออกมานั้นก็เป็นลักษณะนิสัยของแต่ละบุคคลซึ่งอาจจะมีเหมือน
กันหรือแตกต่างกันตามที่ตนได้เคยอบรมสั่งสมมา พระธรรมปิฎกท่านได้อธิบายคำว่าพฤติกรรม
หรือจิตไว้ว่า

พฤติกรรม ตามทัศนะทางพุทธศาสนา เรียกว่า จริต หรือ จริยา คือ ความประพฤติ
ปกติ ความประพฤติซึ่งหนักไปทางใดทางหนึ่ง อันเป็นปกติประจำอยู่ในสันดาน พื้น
เพของจิต อุปนิสัย พื้นนิสัย แบบหรือประเภทใหญ่ ๆ แห่งพฤติกรรมของคนตัวความ
ประพฤติเรียกว่าจริยานุคคลผู้มีความประพฤติอย่างนั้นๆเรียกว่าจริต^{๒๓}

พฤติกรรมหรือจิตนั้นมีหลักธรรมที่องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสไว้เกี่ยวกับ
บุคคลที่มีความประพฤติที่แตกต่างกันซึ่งมีหัวข้อธรรมดังต่อไปนี้

^{๒๒} พระปลัดวิสุทธี กุศลชโย, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมชั้นอนุภิกขธรรมิกะตรี,
(กรุงเทพฯ: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพย์วิสุทธี, ๒๕๔๑), หน้า ๖๒.

^{๒๓} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลธรรม, อ่างแก้ว,
หน้า ๒๒๑.

๑. รากจริต ผู้มีรากะเป็นความประพฤติกติ ประพฤติหนักไปทางรักสวयरักงาม
 ธรรมเนียมอุปรับสำหรับแก้ คือ อสุภะ และกายคตาสติ

๒. โทสจริต ผู้มีโทสะเป็นความประพฤติกติ ประพฤติหนักไปทางใจร้อนหงุดหงิด
 ธรรมเนียมที่เหมาะสม คือ พรหมวิหาร และกสิณ โดยเฉพาะวัณณกสิณ

๓. โมหจริต ผู้มีโมหะเป็นความประพฤติกติ ประพฤติหนักไปทางเขลา เหนงซิมมิง
 งง มงาย ธรรมเนียมที่เกื้อกูล คือ อานาปานสติ และฟังแก้ด้วยมีการเรียน ถาม ฟัง
 ธรรม สนทนาธรรมตามกาลหรืออยู่กับครู

๔. สัทธาจริต ผู้มีศรัทธาเป็นความประพฤติกติ ประพฤติหนักไปทางมีจิตซาบซึ่ง
 ซึ้นบาน น้อมใจเลื่อมใสโดยง่ายฟังชักนำไปในสิ่งทีควรแก้ความเลื่อมใส และความเชื่อที่
 มีเหตุผล เช่น พิจารณาอนุสติ ๖ ข้อต้น

๕. พุทธิจริต ผู้มีความรู้เป็นความประพฤติกติ ประพฤติหนักไปทางใช้ความคิด
 พิจารณาฟังส่งเสริมด้วยแนะนำให้ใช้ความคิดในทางที่ชอบ เช่น พิจารณาไตรลักษณ์
 ธรรมเนียมที่เหมาะสม คือ มรณสติ อุปสมานุสติ จตุธาตวัญฐาน และอาหาเรปฏิกูลสัญญา

๖. วิตกจริต ผู้มีวิตกเป็นความประพฤติกติ ประพฤติหนักไปทางนึกคิดจับจดฟัง
 ซ่าน ฟังแก้ด้วยสิ่งที่สะกดอารมณ์เช่น เจริญอานาปานสติ หรือเพ่งกสิณ^{๒๔} เป็นต้น

มนุษย์สามารถเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมของตนเองได้โดยมีธรรมเนียมอุปรับเป็นเครื่องแก้ตั้ง
 กล่าวแล้วข้างต้น มนุษย์ทุกคนทุกชาติทุกภาษาย่อมแสดงพฤติกรรมของตนเองออกมาทางทวาร
 ทั้ง ๖ คือ ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ซึ่งทวารทั้ง ๖ ประการดังกล่าวนี้มนุษย์ใช้เป็นเครื่องสื่อ
 สารอยู่ตลอดเวลาในการทำภาระหน้าที่การงานในแต่ละวันตามอารมณ์ที่มากระทบ เมื่ออารมณ์มา
 กระทบก็ย่อมมีความรู้สึกพอใจและไม่พอใจตามจริตของตนเองก็ย่อมแสดงออกทางกายและวาจา
 ส่วนใจเป็นพฤติกรรมที่แสดงออกในภายใน

มนุษย์ทุกคนมีจริตเหมือนกันหมดต่างแต่ว่าบุคคลไหนจะมีจริตนั้นมากกว่ากันเท่านั้น
 ถ้าบุคคลไหนมีจริตโน้มเอียงไปในทางไหนมากทำให้ถือว่าบุคคลนั้นมีจริตหรือพฤติกรรมอย่าง
 กล่าวมาข้างต้น

๒.๒.๑ ลักษณะของมนุษย์

มนุษย์ประกอบด้วยธาตุ ๖ ชั้น ๕ เมื่อประกอบเข้าแล้ว มนุษย์ก็มีรูปร่างหน้าตาภิรียาทำ
 ทางที่แตกต่างกันออกไปตามวัยอายุเผ่าพันธุ์เชื้อชาติ ของตน

^{๒๔} พ.จ.๓๐/๔๕๒/๒๔๒.

ลักษณะของมนุษย์ทางภาคพื้นเอเชีย มีรูปร่างลักษณะส่วนสูงประมาณ ๑๖๕-๑๗๐ เซนติเมตร หูถึงสูงประมาณ ๑๖๐-๑๖๕ เซนติเมตร ลักษณะของผิวพรรณ จะมีทั้งสีดำ ผิวขาว ดำแดง ขาวเหลือง

ลักษณะมนุษย์ตะวันออกกลางมีรูปร่างค่อนข้างสูงมีผิวพรรณดำเป็นส่วนใหญ่ จมูกโค้ง ลักษณะของมนุษย์ชาวยุโรปอเมริกามีทั้งขนสีขาวและสีดำ ผมสีน้ำตาล สีดำ ลักษณะเหล่านี้เป็นลักษณะทางด้านร่างกายของมนุษย์ตามเผ่าพันธุ์ของตน

ลักษณะของมนุษย์ในสมัย ๑,๐๐๐ ล้านปีที่ผ่านมานักวิทยาศาสตร์กล่าวว่ามนุษย์มีรูปร่างคล้ายกับสัตว์จำพวกลิงอุรังอุตัง จากนั้นมนุษย์ก็มีวิวัฒนาการในตัวเองเปลี่ยนแปลงรูปร่างมาโดยลำดับตราบเท่าปัจจุบันมนุษย์ก็ยังมีวิวัฒนาการไปเรื่อยโดยไม่รู้ตัว จะเห็นได้ว่ามนุษย์ในสมัยพุทธกาลมีรูปร่างสูงใหญ่ถึง ๘ ศอก แต่ปัจจุบันเหลือประมาณ ๔ ศอก การวิวัฒนาการของมนุษย์ในปัจจุบันนี้จะเป็นการวิวัฒนาการในด้านร่างกายจากร่างที่ใหญ่ไปหาเล็กที่สุด

ลักษณะความเป็นชาย (บุริสภาวะ)

ลักษณะแห่งความเป็นชายนั้นก็รู้ได้จากกริยาการเดินการนั่งการพูดจาและโดยเพศคือถึงดีชายนั้นก็มิลักษณะที่เข้มแข็งรูปร่างกำยำพูดจาห้าวหาญเสียงใหญ่ สิ่งเหล่านี้บ่งถึงลักษณะแห่งความเป็นชายเหตุที่ให้มนุษย์เกิดมาเป็นชายนั้นก็ด้วยอำนาจบุญกุศลที่ได้บำเพ็ญมาเหมือนดังเรื่องที่ถูกกล่าวถึงสาเหตุให้เกิดมาเป็นชาย และมีหลักฐานปรากฏในธรรมบทว่า

ส่วนหญิงทั้งหลาย ทำบุญทั้งหลายมีทานเป็นต้น คลายความพอใจในความเป็นหญิงก็ตั้งจิตว่า บุญของข้าพเจ้าทั้งหลายนี้ ขอจงเป็นไปเพื่อกลับได้อัตภาพเป็นชาย ทำกาลแล้ว ย่อมกลับได้อัตภาพเป็นชาย พวกหญิง ที่มีศรัทธาเทวดา ย่อมกลับได้อัตภาพเป็นชาย แม้ด้วยอำนาจแห่งการปรนนิบัติดีในสามีเหมือนกัน^{๒๕}

^{๒๕} มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระธรรมปิฎกฐกถาแปล, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มูลนิธิมหา มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔), หน้า ๒๓๔.

ลักษณะความเป็นหญิง (อิทธิภาวะ)

ลักษณะแห่งความเป็นหญิงนั้นที่รู้ได้จากกริยาท่าทางสำเนียงพูดจาและเพศที่บ่งออกถึงความ เป็นหญิงด้วย หญิงจะมีลักษณะอ่อนแอ อ่อนโยน ไม่แข็งแรงเท่าชาย น้ำเสียงในการพูดจา นุ่มนวลไม่ห้าวหาญเหมือนชายเสียงแหลมลักษณะเช่นนี้บ่งบอกถึงความ เป็นหญิง

เหตุให้เกิดเป็นหญิงก็เพราะมนุษย์ประพฤติดิในภรรยาของผู้อื่นหรือทำบุญ กุศลมาน้อยจึงได้อัตภาพเป็นหญิงดังเรื่องโสโรยะที่กล่าวถึงสาเหตุให้ เกิดเป็นหญิง ว่า จริงอยู่ พวกผู้ชาย ชื่อว่าไม่เคยกลับเป็นผู้หญิง หรือพวกผู้หญิงไม่เคยกลับเป็นผู้ ชาย ย่อมไม่มี เพราะว่า พวกผู้ชายประพฤดิล่วงในภริยาทั้งหลายของชนอื่น ทำกาละ แล้ว ไหม้ในนรกสิ้นแสนปี เป็นอันมาก เมื่อกลับมาสู่ชาติมนุษย์ ย่อมถึงภาวะเป็น หญิง สิ้น ๑๐๐ อติภาพ^{๒๖}

ประเภทของมนุษย์

ในเมื่อกล่าวถึงลักษณะของมนุษย์ซึ่งมีความแตกต่างกันในด้านร่างกายแล้วมนุษย์ยังมีความแตกต่างกันในด้านจิตใจด้วยถึงแม้ว่าร่างกายเป็นมนุษย์แต่จิตใจเขาเหมือนสัตว์นรกจึงได้ชื่อว่ามนุษย์นรก

มนุษย์นรก คือ มนุษย์บางพวกในมนุษยภูมิ^๑ มีชีวิตอยู่อย่างแปลกประหลาด ไม่อยู่ บ้านอยู่เรือนเหมือนคนธรรมดาทั้งหลาย แต่โผล่ไปอยู่ในคุกตะราง ถูกจองจำทำโทษมีประการ ต่างๆ หมดอิสรภาพในตน บางคนต้องทนทุกข์เวทนาแสนสาหัส มนุษย์เหล่านั้นเป็นคนชั่วบาป มีสันดานร้ายผิดกฎหมายบ้านเมือง ก่อเรื่องร้ายเพราะใจชั่ว ทำตัวให้เป็นภัยแก่ชาวประชา ประพฤติทุจริตมิถจาชัพ ผิดมนุษยธรรมตา เช่น ทำปาณาติบาตประหารคนด้วยกัน ทำ โจรกรรมปล้นจี้ หัวขโมยโดยมีจิตใจนิยมยินดีในอาชัพทุจริตเพราะฤทธิ์โมหันธ์พาลโง่ ดังตัวอย่างที่เห็นตามข่าวทางทีวี หรือหนังสือพิมพ์เป็นต้น เช่น นักเรียนยกพวกตีกัน โจรจี้คู้เอทีเอ็ม บุคคลที่มีพฤติกรรมไปในทางเช่นนี้เรียกว่ามนุษย์นรก

มนุษย์เปรต คือ บางจำพวกในมนุษยภูมิ^๑ มีชีวิตเป็นอยู่อย่างลำบากเที่ยวแสวงหาอาหาร ผ่าทุ่งผ่าห่มนั้น กว่าจะได้ก็แสนยากหรือหาไม่ได้เลย ด้วยวิบากกรรมแต่ปางก่อนที่ตนกระทำไว้ ให้มีอันเป็น ไปจะอดสาหัสทำเท่าใดจนสายตัวแทบขาดก็ไม่พอกิน มีแต่ความอดอยากเข้าครอบงำ

^{๒๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓๕.

มากไปด้วยความทุกข์เหลือล้ำแสนจะลำเค็ญเป็นนรินทร์ หากินไม่ขึ้น ไม่ได้สมปรารถนา เพราะมีวิบากกรรมแต่ปางก่อน ในเมื่อเกิดมาเป็นมนุษย์ก็ไม่เคยทำกุศลคุณงามความดี แม้แต่วนิพก ยาก สมณชีพราหมณ์ ก็ไม่เคยทำบุญกุศล มีแต่ความตระหนี่ชี้เหนียวหวงแหน ทรัพย์สมบัติของตนมีความโลภจัดถึงต้องลักเล็กขโมยน้อยทำผิดศีลในข้อที่ ๒ คืออทินนาทานลักทรัพย์ ครั้นเมื่อมาเกิดเป็นมนุษย์ก็มีแต่ความลำบากยากแค้นแสนเข็ญ มนุษย์ที่มีลักษณะอย่างนี้เช่น คนขอทาน พวกจัญทาล ในประเทศอินเดียเป็นต้น บุคคลเหล่านี้พอจะสงเคราะห์เข้าได้ว่าเป็นมนุษย์เปรต

มนุษย์เตี้ยระจกาน คือ บางจำพวกในมนุษย์ภูมินี้ มีชีวิตอาศัยทำนุผู้อื่นอยู่เหมือนสัตว์เลื้อย เช่น หมู แมว ม้า เป็ด ไก่ หมา วัว ควาย สุนัข แต่ท่านจะใช้ให้ทำอะไร ครั้นทำงานเสร็จแล้ว ท่านให้อะไรเป็นทาน ถึงจะชอบใจไม่ชอบใจ ก็จำต้องบริโภคน้ำอิมปากอิมท้องไปวัน ๆ หนึ่ง มีโมหะลุ่มหลงผิดในศีลธรรมอันดี เช่น เห็นว่าคุณบิดามารดาไม่มี คุณครูบาอาจารย์ไม่มีความดีทำไปก็ไร้ประโยชน์ ไม่รู้บาปบุญคุณโทษประโยชน์มิใช่ประโยชน์ มีความคิดคัดค้านคำสั่งสอนของนักปราชญ์ มีองค์พระศาสดาเป็นอาทิ ผู้มีโมหะดำริขวางๆ อย่างนี้ มีนามว่า มนุษย์เตี้ยระจกาน

มนุษย์ภูต คือ คนบางจำพวกในมนุษย์ภูมินี้ เป็นผู้ที่ยังจำสิ่งใดเป็นประโยชน์ และสิ่งใดไม่เป็นประโยชน์ พุดง่ายๆ ว่า เป็นผู้ที่ยังจำบาปบุญคุณโทษ รู้จักว่าสิ่งไหนชั่วสิ่งไหนดี แล้วละเว้นสิ่งที่เป็นบาปความชั่ว ประพฤติตัวให้ตั้งอยู่ในความดี มีศีล ๕ รักษาเป็นนิจ โดยรู้ยู่ว่าคนที่ประมาททำผิดให้ขาดข้อใดข้อหนึ่ง หาได้ชื่อว่าเป็นคนเต็มคนไม่ เพราะศีล ๕ นี้ไซ้รู้ ได้ชื่อว่า มนุษยศีล คือ ศีลของมนุษย์ ผู้ที่จะเป็นมนุษย์ภูต คือ เป็นมนุษย์แท้ๆ ได้นั้นต้องมีศีล ๕ ครบบริบูรณ์ไม่บกพร่อง

นอกจากนี้ยังรู้จักให้ทาน เจริญภavana ให้ปัญญาเกิด บำเพ็ญประโยชน์ทั้งแก่ตนเองและส่วนรวม มีความเกรงกลัวต่อบาปทุจริตทั้งหลายทั้งปวง มนุษย์ที่มีความประพฤติเช่นนี้ เรียกว่า มนุษย์ภูต คือ เป็นมนุษย์เต็มร้อย

มนุษย์เทโว คือ คนบางจำพวกในมนุษย์ภูมินี้ เป็นผู้ที่มีคุณธรรมประจำใจ กล่าวคือ เป็นผู้ มีหิริ ความละอายต่อบาปทุจริต มีโอตตปปะ ความเกรงกลัวต่อบาปอกุศลมีจิตใจเปรียบด้วยคุณธรรม มีพรหมวิหารธรรมเป็นต้น มนุษย์ที่มีคุณธรรมเช่นนี้ ชื่อว่า มนุษย์เทโว

ลักษณะของคนพาล

ลักษณะของคนพาลนั้นย่อมทำแต่กรรมชั่ว มีการฆ่าสัตว์ ฆ่ามนุษย์บิดามารดาผู้มีอุปการคุณ มีการลักทรัพย์ของบุคคลอื่นที่เขาไม่ได้ให้อามาเป็นของตนเอง ประพฤติผิดในสามภรรยาของบุคคลอื่น การกระทำเช่นนี้เป็นการกระทำของคนพาล

ลักษณะการพูดของคนพาลนั้นย่อมพูดแต่สิ่งที่ชั่วหาประโยชน์ได้ เช่น พูดเท็จ มีการหลอกลวงต้มตุ๋นเป็นต้น พูดคำหยาบมีถ้อยคำต่าง ๆ ที่ไม่เพราะหูมีการด่าทอให้เสียหายด้วยประการต่าง ๆ พูดเพื่อจ้องไว้สาระหาประโยชน์ได้ พูดส่อเสียดยุยงให้เขาแตกร้างกัน

การคิดของคนพาลนั้นก็ย่อมคิดแต่ในสิ่งที่ชั่ว เช่น คิดโลภอยากได้ของคนอื่น คิดพยายามหาเอาของแหว่งกับคนอื่น คิดฆ่าสัตว์อื่นคนอื่น คิดเห็นผิดจากทำนองคลองธรรม เช่น เห็นว่าบิดา มารดาไม่มีพระคุณ เป็นต้น ซึ่งข้อความดังกล่าวมาข้างต้นนี้ก็มีหลักฐานในการอ้างอิงว่า

ลักษณะคนพาล พึงทราบด้วยอำนาจทวาริตมีความคิดเรื่องที่ชั่ว คนพาล เมื่อคิด ย่อมคิดแต่เรื่องที่คิดชั่ว ด้วยอำนาจอภิขมา พยาบาท และมิถยาทวิภูติ ถ้ายศเดียว เมื่อพูด ก็พูดจำเพาะแต่คำที่พูดชั่ว มีวจีทวาริต มุสาวาทเป็นต้น เมื่อทำ ก็ทำจำเพาะแต่กรรมที่ทำชั่ว ด้วยกายทวาริตมีปาณาติบาตเป็นต้น ด้วยเหตุนี้ ทวาริตทั้งหลายมีความคิดเรื่องที่คิดชั่วเป็นต้นของเขา ท่านจึงเรียกว่า พาลลักษณะ เพราะคนพาลเป็นเหตุอันบุคคลกำหนด คือรู้กันได้ เรียกว่าพาลนิमित เพราะเป็นเหตุแห่งการหมายรู้คนพาล และเรียกว่าพาลปทาน เพราะคนพาลประพฤติน่าชัง ด้วยเหตุนี้ ในพาลบัณฑิตสูตรในอุปริปัณณาสกั พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย พาลลักษณะ พาลนิमितพาลาปทานของพาล ๓ ประการเหล่านี้ ๓ ประการอะไรบ้าง ย่อมเป็นผู้คิดแต่เรื่องที่คิดชั่ว พูดแต่คำที่พูดชั่ว ทำแต่กรรมที่ทำชั่ว^{๒๗}

ลักษณะของบัณฑิต

ส่วนลักษณะบัณฑิต พึงทราบด้วยสามารถแห่งสุจริตมีความคิดเรื่องที่คิดดีเป็นต้น ที่ตรัสไว้ในพาลบัณฑิตสูตรว่า “ภิกษุทั้งหลาย บัณฑิตลักษณะ บัณฑิตนิमित บัณฑิตปทาน ของบัณฑิต ๓ ประการเหล่านี้ ๓ ประการอะไรบ้าง ภิกษุทั้งหลายบัณฑิตในโลกนี้ ย่อมเป็นผู้คิดแต่เรื่องที่คิดดี พูดแต่คำพูดที่ดี และทำแต่กรรมที่ทำความดี”^{๒๘}

อีกนัยหนึ่ง ชนเหล่าใด ย่อมได้รับประโยชน์ทั้ง ๒ คือ ปฏิบัติเพื่อได้รับประโยชน์นั้น ชนเหล่านั้น ชื่อว่าบัณฑิต พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในอุโภธสูตร ในโกสลสังขยุดอย่างนี้ว่าริรชน

^{๒๗} มหามกุฏราชวิทยาลัย, มังคลัตถทีปนี แพล, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๒๑.

^{๒๘} เรื่องเดียวกัน.

ท่านเรียกว่า บัณฑิต เพราะยึดไว้ได้ ซึ่งประโยชน์ (ทั้ง ๒) คือประโยชน์ในทฤษฎีธรรม และ
ประโยชน์ในสัมปรายภาพ

ลักษณะของอสังตบุรุษ

อสังตบุรุษ คือ คนที่ไม่ดี เป็นคนที่มีความเห็นผิดจากธรรมนองคลองธรรม เช่น เห็นว่า
บาปไม่มีบุญไม่มี นรก สวรรค์ไม่มี คุณพ่อคุณแม่ไม่มี เป็นต้น เป็นคนที่คิดผิด คือคิดคำหริในทาง
ไม่ชอบ เช่น คิดพยายามเบียดเบียนบุคคลอื่นสัตว์อื่น คิดคำหริในกามคุณ มีวาจาที่ไม่ชอบ
ประกอบไปด้วยคำหาญบ คำส่อเสียดคำ พุดเท็จ คำเพ้อเจ้อมีการกระทำที่ทุจริตมีการลักทรัพย์ปล้นจี้
วิ่งราว เป็นต้น มีอาชีพที่ผิดกฎหมายบ้านเมืองมีความพยายามในการที่จะกระทำความชั่วต่าง ๆ มี
ความตั้งใจในการที่จะกระทำความชั่ว มีใจตั้งมั่นในการที่จะกระทำความชั่ว เช่น กลุ่มโจรผู้ก่อการ
ร้าย เป็นต้น

“อสังตบุรุษ คือ บุคคลบางคนในโลกนี้เป็นผู้มีมิจฉาทิฎฐิ มีมิจฉาสังกัปปะ มีมิจฉาวาจา มี
มิจฉากัมมันตะ มีมิจฉาอาชีพะ มีมิจฉาวายามะ มีมิจฉาสติ มีมิจฉาสมาธิ บุคคลเช่นนี้เรียกว่า
อสังตบุรุษ”^{๒๘}

“อสังตบุรุษที่ยิ่งกว่าอสังตบุรุษ เป็นอย่างไร คือ บุคคลบางคนในโลกนี้เป็นผู้มีมิจฉาทิฎฐิ
มีมิจฉาสมาธิ มีมิจฉาญาณะ (รู้ผิด) มีมิจฉาวิมุตติ (หลุดพ้นผิด) บุคคลนี้เรียกว่า อสังตบุรุษที่ยิ่ง
กว่าอสังตบุรุษ”^{๒๙}

ลักษณะของสังตบุรุษ

“สังตบุรุษ เป็นอย่างไร คือ บุคคลบางคนในโลกนี้เป็นผู้มีสัมมาทิฎฐิ มีสัมมาสังกัปปะ มี
สัมมาวาจา มีสัมมากัมมันตะ มีสัมมาอาชีพะ มีสัมมาวายามะ มีสัมมาสติ มีสัมมาสมาธิ บุคคลนี้
เรียกว่า สังตบุรุษ”^{๓๐}

สังตบุรุษที่ยิ่งกว่าสังตบุรุษ เป็นอย่างไร คือ บุคคลบางคนในโลกนี้เป็นผู้มีสัมมาทิฎฐิ มี
สัมมาสมาธิ มีสัมมาญาณะ (รู้ชอบ) มีสัมมาวิมุตติ (หลุดพ้นชอบ) บุคคลนี้เรียกว่า สังตบุรุษที่ยิ่ง
กว่าสังตบุรุษ

^{๒๘} ตี.ม. ๓๐/๓๔/๕๔.

^{๓๐} ตี.ม. ๓๐/๓๕/๕๕.

^{๓๑} ตี.ม. ๓๐/๓๖/๕๕.

จากหลักฐานที่ได้นำมาอ้างอิงข้างต้นนั้น คำว่าสัตบุรุษ ก็คือ คนดีที่มีความคิดเห็นถูกต้อง มีความคิดในทางที่ชอบ มีวาจาที่เว้นจากวจีทุจริต ๔ มีการกระทำที่ไม่เบียดเบียนบุคคลอื่นสัตว์อื่น มีอาชีพสุจริต มีความพยายามในการที่จะทำความดีอยู่เสมอ มีความระลึกในการที่จะทำความดี มีความตั้งใจในการที่จะทำความดี มีความรู้ชอบ มีความหลุดพ้นชอบ ลักษณะการกระทำคำพูด เช่นนี้คือลักษณะของสัตบุรุษ

อีกนัยหนึ่ง สัตบุรุษคือคนดี คือบุคคลที่ประพฤติตนตามหลักสัปปริสธรรม ๗ คือ เป็นผู้รู้จักเหตุ รู้จักผล รู้จักตน รู้จักประมาณ รู้จักกาล รู้จักชุมชน รู้จักบุคคล บุคคลผู้มีคุณธรรมอย่างนี้ ท่านก็เรียกว่า สัตบุรุษ เหมือนกัน

ลักษณะของมหาบุรุษ

ท่านพระสารีบุตรเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค ถวายอภิวัตแล้วได้ทูลถามพระผู้มีพระภาค ว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระองค์ตรัสว่า มหาบุรุษ มหาบุรุษ บุคคลเช่นไรจึงชื่อว่าเป็นมหาบุรุษ พระพุทธเจ้าข้า

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า “สารีบุตร เรากล่าวว่า มหาบุรุษ เพราะมีจิตหลุดพ้น เรากล่าวว่า ไม่ใช่มหาบุรุษ เพราะมีจิตยังไม่หลุดพ้น”^{๓๒}

บุคคลผู้มีจิตหลุดพ้น คือ

๑. พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ เมื่อเธอพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ จิตย่อมคลายกำหนัด หลุดพ้น
๒. พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย
๓. พิจารณาเห็นจิตในจิต
๔. พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ เมื่อเธอพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ จิตย่อมคลายกำหนัด หลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลายเพราะไม่ถือนั่นบุคคลผู้มีจิตหลุดพ้น พระพุทธเจ้าตรัสว่า มหาบุรุษ ไม่ใช่ มหาบุรุษ เพราะมีจิตยังไม่หลุดพ้น

^{๓๒} ส.ม.๓๐/๓๖๗/๒๒๕.

ลักษณะของมหาบุรุษทางด้านสตรีระ

ลักษณะพระมหาบุรุษ เป็นลักษณะของ องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ซึ่งปรากฏมีกล่าวไว้ใน พระปฐมสมโพธิกถา มีใครเพศทางพราหมณ์ ซึ่งมีพราหมณ์ โภณฑัญญะเป็นหัวหน้า ร่วมกับพราหมณ์ ๑๐๘ ท่าน ทำนายลักษณะของสิทธัตถกุมาร ว่ามีลักษณะครบ ๓๒ อย่างดังนี้

๑. มีพื้นฝ่าเท้าเสมอกัน เมื่อเหยียบลงจะถูกพื้นพร้อมกัน
๒. มีพื้นฝ่าเท้าประกอบด้วยรูปมงคลครบ ๑๐๘ อย่าง
๓. มีเส้นเท้าขึ้นยาว ๑ ใน ๓ ส่วนของฝ่าเท้า
๔. มีนิ้วมือ นิ้วเท้ายาวเรียว ปลายนิ้วเท่ากันทั้งหมด
๕. มีฝ่ามือ ฝ่าเท้าอ่อนนุ่มดุจปุยนุ่น
๖. มีข้อเท้าตั้งลอยอยู่บนหลังเท้า เวลาเอียงกรายคางข้างที่ฝึกแล้ว
๗. มีหน้าแข้งลำเรียวดุจแข้งเนื้อทราย มีเนื้อเต็มเสมอกัน
๘. เวลายืนโดยปกติ มีปลายนิ้วเหยียดลงถึงหัวเข่าพอดี
๙. มีของลับ (พระอุษะ) จมอยู่ในฝัก ไม่หย่อนยานเยี่ยงสามัญชน
๑๐. มีผิวพรรณบริสุทธิ์ผุดผ่อง เหลืองงามดุจสีทองคำ
๑๑. ผิวหนังละเอียดเรียบ แม้ฝุ่นละอองจะตกลงมาถูกก็ไม่เกาะติดได้
๑๒. มีเส้นขนเกิดขุมละเพียงเส้นเดียว
๑๓. เส้นขนบนผิวกายดำสนิททุกเส้น และขดเวียนขวา ๕ รอบทุกเส้น
๑๔. มีท่อนกายส่วนบนตั้งตรงคางท้าวมหาพรหม
๑๕. มีผิวหนังหนาเฉพาะ ๕ แห่ง คือ หลังฝ่ามือ หลังฝ่าเท้า เบื้องหลัง ไหล่ และคอ
๑๖. มีร่างกายสมบูรณ์ คางท่อนหน้าของราชสีห์
๑๗. มีแผ่นหลังเต็มเสมอกันจากบั้นเอวถึงคอ มองไม่เห็นกระดูกเลย
๑๘. มีร่างกายยาวเท่ากับวัดวาของตัวเองพอดี
๑๙. มีลำคอกกลมกลิ้งเท่ากันโดยตลอด มีสุรเสียงก้องเสมอกัน
๒๐. มีเส้นโลหิตประทุกันแผ่ซ่านไปทั่วสรรพางค์กาย ๗ พัน เส้น
๒๑. มีคางคูดพระยาราชสีห์
๒๒. มีพื้นครบ ๔๐ ซี่ เบื้องบน ๒๐ ซี่
๒๓. มีไรพื้นราบเรียบสม่ำเสมอทุกๆ ซี่
๒๔. มีระเบียบแห่งพื้นเท่าๆกัน
๒๕. มีเขี้ยวพื้นเบื้องบน และเบื้องล่าง ๔ ซี่ สีขาวบริสุทธิ์ดุจดาวประกายพุกฤษ์
๒๖. มีลิ้นราบยาว หากแลบออกมาจะถึงปลายจมูกพอดี

๒๘. มีเสียงก้องกังวาน จูจเสียงนการะเวก
 ๒๙. มีนัยน์ตาดำสนิท เบ้าตางามดุจสีหบัญชร
 ๓๐. ตาทั้ง ๒ แจ่มใสดุจดาเนื่อทราย
 ๓๑. มีขนอุณาโลมระหว่างกลางคิ้วทั้ง ๒ ข้าง ตรงหน้าผากพอดี
 ๓๒. มีหน้าผาก และศีรษะ อิ่มเต็มบริบูรณ์รูปไข่ ของหูซ้ายเสมอกับขอบหูขวาปลายหูทั้งสองข้างยื่นยาวลงมาเสมอริมฝีปากเบื้องบนพอดี^{๓๓}

ลักษณะพิเศษ ๘๐ ประการของมหาบุรุษ

๑. มีนิ้วมือ นิ้วเท้าเรียวยาวกว่ากัน เว้นเฉพาะนิ้วหัวแม่มือยาวเท่ากันข้อที่ ๑ ของนิ้วชี้
๒. นิ้วมือนิ้วเท้ากลมกลิ้ง
๓. มีเล็บมือเล็บเท้าสีแดง เล็บซ้อนอยู่บนปลายนิ้วมือไม่คร่อมอย่างคนทั่วไป
๔. มีนิ้วยาวเรียวไปทางหางตาสมาเสมอกัน มีปลายคิ้วโค้งลงไปเล็กน้อย
๕. มีข้อมือ ข้อเท้าซ้อนอยู่ในเนื้อมิตสนิท
๖. ฝ่าเท้าทั้งสองข้างเท่ากันพอดี
๗. เวลาเอียงกายไปงามดุจโคอุสุภราช
๘. เวลาก้าวเดินครั้งแรก จะเอาเท้าขวาออกก่อนเสมอไป
๑๐. มีลักษณะท่าที่เป็นลีลราช ไม่มีอิริยาบถอิสตรีแม้แต่น้อย
๑๑. มีหน้าท้องเสมอกันถึงทรวงอก
๑๒. หน้าท้องมีรอยวนขวาขยายกว้างออกไป
๑๓. ขาอ่อนงามดุจท่อนกล้วย
๑๔. ลำแขนดุจวงช้าง
๑๕. สรีระร่างกายแต่ละส่วน เป็นสัดส่วนคืองามพร้อมกันพอดีไม่มีที่ติ
๑๖. ศิวหน้าในที่ควรหนา บางในที่ควรบางทั่วร่างกาย
๑๗. ศิวหน้าไม่มีที่หย่นเลย
๑๘. ทั่วร่างกายไม่มีไฟ ปานต่างค่าเลย
๑๙. ทั่วสรรพางค์กายงามพร้อมตั้งแต่เบื้องบนลงมาถึงเบื้องล่าง

^{๓๓} ที่.มหา. ๑๐/๒๙/๑๖-๑๘.

๒๐. ทิวสรรพางค์กายงามบริสุทธิ์หาที่ติมิได้เลย
๒๑. มีกำลังมากดุจกำลังช้างสาร
๒๒. มีจมูกโค้งคมสัน
๒๓. สันฐานงามงดงาม
๒๔. ริมฝีปากสม่ำเสมอ ไม่เหลิ้มต่ำกว่ากัน มีสีแดงดุจสีตำลึงสุก
๒๕. ฟันขาวงามดุจสังข์
๒๖. ฟันขาวงามบริสุทธิ์ดุจสีน้ำค้างไม่มีมลทินเลย
๒๗. ฟันเกลี้ยงไม่มีรอยมลทิน
๒๘. ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ บริสุทธิ์
๒๙. ฟันเขี้ยว ๔ ซี่ กลมกลึงบริบูรณ์ดี
๓๐. ดวงหน้าสันฐานรูปไข่
๓๑. แก้มทั้ง ๒ ข้างแปลงปลั่งเสมอกัน
๓๒. ลายมือมีรอยอันลึกเสมอกัน
๓๓. ลายมือมีรอยอันยาว
๓๔. ลายมือมีรอยอันตรง
๓๕. ลายมือมีรอยสีแดงเสมอกัน
๓๖. รัศมีร่างกายแผ่ออกไปเป็นปริมณฑล
๓๗. กระพุ้งแก้มเต่งตึงเสมอกัน
๓๘. กระบอกตากว้าง และยาวเท่ากันทั้ง ๒ ข้าง
๓๙. ดวงตาประกอบด้วยประสาททั้ง ๔ แจ่มใสบริสุทธิ์
๔๐. ขนคาเหยียดตรง ไม่งอไม่คด
๔๑. ลิ้นมีสันฐานอันงาม
๔๒. ลิ้นอ่อนละเมียดละไมงามมีสีแดงเข้ม
๔๓. หูทั้ง ๒ ข้างยาวเรียบราบทั้ง ๒ ดุจกลีบดอกไม้
๔๔. ช่องหูกลมกลึงงาม
๔๕. ขนหูนีปลายซ่อนภายในทั้งสิ้น
๔๖. ขนหูนีเส้นสละสลวย
๔๗. ศีรษะมีสันฐานงามดุจฉัตรแก้ว บริเวณหน้าผากกว้างเสมอกัน
๔๘. ขอบหน้าผากไม่เว้า เลิกด้านอย่างสามัญชน
๔๙. ถักยาวโค้งดุจคันศร

๕๐. ขนคิ้วยาวเรียวยาวลึบราบไปทางปลายคิ้วทั้งหมด

๕๑. คิ้วใหญ่ดกดำสนิท

๕๒. คิ้วยาวคุดหางตา เหมือนกันทั้ง ๒ ข้าง

๕๓. ผิวกายละเอียดทั่วสรรพางค์กาย

๕๔. ผิวกายไม่มีมลทินมัวหมองเลย

๕๕. ผิวกายไม่มีมลทินลึบมัวหมองเลย

๕๖. ผิวกายสดชื่นอยู่ตลอดเวลา

๕๗. กลิ่นผิวกายหอมฟุ้งดุจกลิ่นหอมกฤษณา

๕๘. เส้นขนตามร่างกายละเอียดอ่อน

๕๙. ลมหายใจเข้า ออก เดินสะดวกสม่ำเสมอ

๖๐. ปากงามดุจแยมขี้ผึ้ง

๖๑. กลิ่นปากหอมดุจกลิ่นดอกบัว

๖๒. เส้นผมดำสนิทจนออกแสง

๖๓. กลิ่นหอมฟุ้งตลบอบอวล

๖๔. ผมหอมดุจกลิ่นโกมุท

๖๕. เส้นผมกลมสลวยทุกเส้น

๖๖. เส้นผมดำสนิทเสมอกันทุกเส้น

๖๗. เส้นผมทุกเส้นละเอียดนุ่ม

๖๘. เส้นผมเวียนขวาทุกเส้น จนถึงกลางขม่อม

หมายเหตุ ที่ข้อใดกล่าวถึงมือให้หมายถึงมือทั้ง ๒ ข้าง กล่าวถึงเท้า จมูก คิ้ว ให้หมายถึงทั้ง ๒ อย่าง รวมเป็น ๘๐ ลักษณะพอดี

๒.๒.๒ มนุษย์-กรรม

มนุษย์ย่อมเกิดมาโดยอำนาจแห่งกรรมเป็นผู้นำไปเกิดเมื่อเกิดมาแล้วย่อมกระทำความกรรมดีบ้างชั่วบ้างตามอำนาจกิเลสที่มากกระทบก่อให้เกิดการทำความกรรมเมื่อมนุษย์ทำความกรรมแล้วก็ย่อมได้รับผลคือวิบากแห่งกรรมนั้นๆตามที่ตนกระทำไม่ว่าจะดีหรือเลวก็ตามจึงสมดังภาษิตที่พระพุทธองค์ทรงตรัสไว้ว่า กมฺมุณา วตฺตติ โลกโถ สัตว์โลกย่อมเป็นไปตามกรรม

อกุศลกรรม คือ กรรมที่ชั่วช้า เป็นบาปลามกสัตว์ในมนุษยภูมิองอาจสามารถกระทำได้อย่างยอดเยี่ยมตั้งแต่ขั้นที่มีโทษเล็กน้อยจนถึงขั้นที่มีโทษสูงสุด เช่น ปาณาติบาตอกุศลกรรมมนุษย์สามารถฆ่าได้ตั้งแต่สัตว์เล็กๆ เช่น กุ้ง หอย ปู ปลา ก็กล้าฆ่าเอามาเป็นอาหารของตนเสีย

บรรดาสัตว์ใหญ่ๆ มนุษย์ก็ฆ่าได้ เช่น ฆ่าช้าง ฆ่าม้า ฆ่าวัว ฆ่าควาย ฆ่าสุกร ฆ่าสุนัข หรือสัตว์
ที่ฆ่าร้ายเป็นถึงขนาดเจ้าป่าเจ้าไพร มนุษย์ก็ฆ่าได้ เช่น เลื้อย สิงห์ สมิงร้าย ควายป่าร้ายนั้น
มนุษย์ใจหาญฆ่าตายมาเสียนักต่อนักแล้ว นอกจากนั้น เพื่อนมนุษย์ด้วยกันแท้ ๆ ก็ฆ่าได้ เช่น
เป็นเพศฆาตฆ่าคนยิงคน ตั้งแต่คนหนึ่ง สองคน เรื่อยไป จนถึงฆ่าหมู่ร้อยคนพันคน ก็อาจฆ่า
ได้ในเวลาสงครามยุทธนาการประหัตประหารกัน นอกจากนั้น ท่านผู้มีพระคุณต่างๆ เช่น บิดา
มารดา ครูบาอาจารย์มนุษย์ก็ยังคงล่าหาญกระทำปีศาจมาตุฆาต เป็นอนันตริยกรรมได้ นอกจาก
นั้น ท่านผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐในโลก คือ พระอรหันต์ทั้งหลาย มนุษย์ก็ยังมีใจกล้าฆ่าเอาได้
สูงยิ่งไปกว่านั้นแม้แต่องค์สมเด็จพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า มนุษย์ผู้ใจสกปรก ก็ยังคิดเบียด
เบียนบีฑา เป็นอันว่ามนุษย์นี้มีใจสูง ในเชิงกล้ากระทำปาณาติบาต

กุศลกรรม คือ กรรมที่ดีงามเป็นบุญเป็นคุณ สัตว์ที่มาอุบัติเกิดในโลกมนุษย์เรานี้ ก็
องอาจสามารถกระทำได้อย่างยอดเยี่ยมอีกเช่นเดียวกัน กล้าหาญกระทำได้ตั้งแต่บุญเล็กน้อย จน
กระทั่งถึงบุญกุศลอย่างอุกฤษฏ์ เช่น ทาน คือ การให้ มนุษย์ก็ให้ประจำ ไม่ว่าชาติไหน ภาษา
ไหนก็รู้จักมีจิตเมตตาให้ทานกันทั้งนั้น และก็ให้กันมานานแล้ว นอกจากจะให้ทานกับเพื่อนคน
ด้วยกัน มนุษย์ยังมีใจเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ให้แก่สัตว์ในดิรัจฉานภูมิอื่นอีกด้วย เช่น ให้อาหารเป็นทาน
แก่สุนัข สุนัข เป็ด ไก่ กา ซึ่งเป็นสัตว์ในดิรัจฉานภูมิเป็นต้น นอกจากนั้น ในด้านการทำกุศลที่
สูงขึ้นไปกว่านี้ คือ การรักษาศีลมนุษย์มีการรักษาศีลตามกำลังความสามารถของตน บางคนมี
ศรัทธารักษาศีล ๕ บางคนใจกล้ารักษาศีล ๘ หรือ ๑๐ ที่ใจกล้าหาญอย่างสูงสุดก็รักษาศีล
๒๒๗ ในด้านกุศลอันสูงส่ง คือ ภาวนา มนุษย์มีใจกล้าหาญก็พยายามบำเพ็ญมาตลอดทุกยุคทุก
สมัย พยายามบำเพ็ญสมถภาวนา จนได้สำเร็จงานไปเกิดเป็น พระพรหมชั้นนั้นชั้นนี้ก็มีอยู่เป็น
อันมาก มนุสสภูมิจึงได้นามว่า มนุษย์ ผู้มีใจสูงในเชิงกล้าหาญประกอบกุศลกรรม

สรุปความได้ว่า มนุสสภูมิ คือ ภูมิที่อยู่อาศัยของมนุษย์ผู้มีใจสูงในเชิงกล้าหาญประกอบ
กรรมทั้งเป็นกุศลและอกุศล ซึ่งไม่มีสัตว์ในภูมิใดที่จะกล้ากระทำได้อย่างเต็มที่สมบูรณ์ เหมือนกับ
มนุสสภูมิ ในเมื่อมนุษย์เป็นผู้กระทำความกรรมก็ย่อมจะได้รับผลของกรรมนั้นๆ สมดังพุทธภาษิตที่ตรัส
ไว้ว่า

ยาทิสํ วปเต พิชัง	ดาทิสํ ลภเต ผลัง
กถุยาณการี กถุยาณัง	ปาปการี จ ปापัง
บุคคลทว่านพิชชเช่นใด	ย่อมได้ผลเช่นนั้น ผู้ทำความดี
ย่อมได้ผลชั่ว ^{๓๔}	ย่อมได้ผลดี ผู้ทำความชั่ว

^{๓๔} ถึ.ส. ๑๕/๒๕๖/๒๗๓.

กมฺมสุตโกมฺหิ	เรามีกรรมเป็นของ ๆ ตน
กมฺมทายาทิ	เราจักเป็นผู้รับผลของกรรมนั้น ๆ
กมฺมโยนิ	เรามีกรรมเป็นแดนเกิด
กมฺมปฏิสรณ	เรามีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย
ยิ กมฺมํ กริสฺสามิ	เราทำกรรมอันใดไว้
กฺลฺยาณํ วา ปาปํ กิ วา	เป็นกรรมดีก็ตาม เป็นกรรมชั่วก็ตาม
ตฺสฺส ทายาทิ ภวิสฺสามิ	เราจักต้องเป็นผู้รับผลของกรรมนั้น ^{๓๕}

มนุษย์ทุกคนทุกชาติชั้นวรรณะย่อมตกอยู่ห้วงแห่งกรรมด้วยกันทั้งหมด ซึ่งกรรมนี้ก็ไม่มีการเป็นผู้สร้างขึ้นกรรมเป็นกฎของความจริงของสิ่งมีชีวิตจิตใจจะต้องเป็นไปตามกฎของกรรม มนุษย์ที่เกิดมาในโลกนี้บางคนก็ร่ำรวยเป็นเศรษฐีก็เพราะกรรมดีคอยเกี่ยวพันคนที่เกิดมายากจนก็เพราะกรรมชั่วติดตามให้ผล

คนที่เกิดมามีอายุสั้นตายก่อนอายุสูง ไชยตายก่อนวัยอันสมควรก็เพราะในอดีตทำปาณาติบาตเอาไว้มากครั้งเกิดมาเป็นมนุษย์เศษกรรมที่ยังเหลืออยู่ก็ติดตามให้ผล คนที่ทำปาณาติบาตมากก็จะมีโรคภัยเบียดเบียนมากเนื่องจากผลของกรรมที่ได้กระทำมาทำให้อายุสั้นตายเร็วก็เพราะเมื่อชาติปางก่อนเป็นคนชอบฆ่าสัตว์ตัดชีวิต ไม่มีศีล ๕ ด้วยอำนาจผลของการฆ่าสัตว์ตัดชีวิตทำให้เขาไปตกนรกหมกไหม้ เสวยทุกข์อยู่ เมื่อหมดกรรมนั้นก็มาเกิดเป็นมนุษย์ เศษกรรมที่ยังเหลืออยู่ทำให้เขาอายุสั้น

ส่วนคนที่เกิดมามีอายุยืนยาวไม่มีโรคภัยเบียดเบียนก็เพราะว่าไม่เคยทำปาณาติบาตเบียดเบียนสัตว์อื่นให้ได้รับความลำบากหรือถึงแก่ชีวิตจึงเป็นเหตุให้เป็นคนมีสุขภาพร่างกายแข็งแรงไม่มีโรคเบียดเบียนทำให้อายุยืนยาว

คนที่เกิดมาต่ำศักดิ์รูปชั่วตัวดำก็เพราะกรรมคือไม่เคยให้ทานรักษาศีลในทางตรงกันข้าม กลับเป็นคนมักโกรธอิจฉาริษยาผู้อื่นไม่มีความอ่อนน้อมถ่อมตนต่อผู้ใหญ่

เหตุให้เป็นคนมีรูปร่างหน้าตาน่าดูน่าชมก็เพราะเป็นคนไม่ค่อยมีความมักโกรธ แม้จะถูกตำหนิประการต่างๆก็ไม่โกรธไม่กระฟัดกระเฟียดและมีการให้ทานเครื่องอุปโภคบริโภคกับสมณชีพราหมณ์ช่วยขานพาหะครั้งละโลกลงมาเกิดเป็นมนุษย์จึงเป็นเหตุให้เป็นคนสวยงามน่าดูน่าชม

^{๓๕} อจ. ปญ. ๒๒/๕๗/๖๘.

ส่วนคนที่เกิดมามีรูปร่างสวยงามและสูงศักดิ์ก็เพราะเป็นคนใจบุญมีการให้ทานรักษาศีลและเป็น
คนประพฤติอ่อนน้อมถ่อมตนต่อผู้ใหญ่

เหตุให้เป็นคนมีรูปร่างไม่สมส่วนก็เพราะไม่ค่อยบำเพ็ญบุญกุศล อีกอย่างเป็นคนมักโกรธ
มีหน้าตาบูดบึ้งอยู่เป็นอุปนิสัยมักโกรธกระฟัดกระเฟียด ครั้นละโลกไปก็ทำให้มีรูปลักษณะไม่สวย
งามเหมือนดังเรื่องพระนางมัลลิกาทูลถามพระพุทธเจ้าว่า

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ อะไรหนอเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้มาตุคามบางคนในโลกนี้ มี
ผิวพรรณทราม รูปชั่ว ไม่น่าดู ยากจนขัดสนทรัพย์สมบัติและต่ำศักดิ์ พระผู้มีพระภาค
เจ้าตรัสว่า ดูก่อนพระนางมัลลิกา มาตุคามบางคนในโลกนี้ เป็นผู้มักโกรธ มากไป
ด้วยความแค้นใจ ถูกว่าแม้เล็กน้อยก็ขัดเคืองฉุนเฉียวกระฟัดกระเฟียด กระด้าง
กระเดื่อง แสดงความโกรธความขัดเคืองและความไม่พอใจให้ปรากฏ เป็นผู้ไม่ให้
ทาน คือ ข้าว น้ำ ยวดยาน ระเบียบ ของหอม เครื่องลูบไล้ ที่นอน ที่อยู่อาศัย และ
ประทีปโคมไฟแก่สมณะหรือพราหมณ์ และเป็นผู้มีใจริษยาในลาภ สักการะความ
เคารพความนับถือ การไหว้และการบูชาของผู้อื่น กีดกัน ตัดรอน ผูกความริษยา ถ้า
มาตุคามนั้นจุติจากอภัพนั้นมาสู่ความเป็นอย่างนี้ กลับมาเกิดในชาติใดๆ ย่อมเป็นผู้
มีผิวพรรณทรามรูปชั่วไม่น่าดู ทั้งเป็นคนยากจน ขัดสนทรัพย์สมบัติและต่ำศักดิ์^{๓๖}

มนุษย์ที่กรรมต่างกันต่างกรรมต่างวาระเช่นนี้เพราะกรรมจำแนกสัตว์ให้เลวและปราณีต
ต่างกัน ซึ่งมีหลักฐานรับรองบทความข้างต้นนี้ โดย สุภมาณพ ได้ทูลถามพระพุทธเจ้าว่า ข้าแต่
พระโคตมผู้เจริญ อะไรหนอ เป็นเหตุเป็นปัจจัยให้พวกมนุษย์ทั้งหลายที่เกิดเป็นมนุษย์อยู่ ปรากฏ
ความเลวและความประณีต คือ มนุษย์ทั้งหลายย่อมปรากฏมีอายุสั้น มีอายุยืน มีโรคมากมีโรคน้อย
มีผิวพรรณทราม มีผิวพรรณงาม มีศักดิ์น้อย มีศักดิ์มาก มีโภคมาก มีโภคะน้อย เกิดในตระกูล
ต่ำ เกิดในสกุลสูง ไร้ปัญญา มีปัญญา ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ อะไรหนอแลเป็นเหตุ เป็นปัจจัย
ให้พวกมนุษย์ที่เกิดเป็นมนุษย์อยู่ ปรากฏความความเลวและความประณีตต่างกัน

พระผู้มีพระภาคตรัสแก่สุภมาณพว่า “ดูก่อนมาณพ สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของตน เป็น
ทายาทแห่งกรรม มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัยกรรมย่อมจำแนก
สัตว์ให้เลวและประณีตได้”^{๓๗}

^{๓๖} อัง.จตุกก. ๓๕/๑๗๕/๕๐๖.

^{๓๗} ม.อุปรี. ๑๔/๕๗๕/๓๒๒.

ประเภทของกรรมในหลักพระพุทธศาสนา^{๓๖} ซึ่งเป็นหลักธรรมที่กล่าวถึงการกระทำและผลของการกระทำผู้ทำกรรมดีย่อมได้รับผลดีผู้ทำกรรมชั่วย่อมได้รับผลชั่ว

ประเภทของกรรม จำแนกออกเป็นประเภทได้ดังนี้

๑. แบ่งตามทางแห่งการกระทำมี ๓ อย่าง คือ

๑.๑ กายกรรม เป็นการกระทำทางกาย

การกระทำทางกายนั้นเป็นทั้งกุศลกรรมและอกุศลกรรม กายกรรมนั้นมี ๓ ประการคือฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม ฝ่ายกุศลก็มีในตรงกันข้ามคือไม่ฆ่าสัตว์ ไม่ลักทรัพย์ ไม่ประพฤติผิดในกาม

กรรมเป็นไปในกายทวาร ชื่อว่ากายกรรม. การไม่ให้สัตว์มีชีวิตตกลไปทันที ค่อยๆ ให้ตกลไปชื่อว่าปาณาติบาต การถือเอาวัตถุสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้ด้วยกายและวาจา ชื่อว่าอทินนาทาน การประพฤติผิดในกามทั้งหลาย กล่าวคือการก้าวล้วงเมถุน ชื่อว่ากาเมสุมิจจาร

ก็กรรมที่เป็นไปในกายทวาร ท่านเรียกว่ากายกรรม และทวารที่เป็นทางแห่งความเป็นไปของกายกรรมท่านเรียกว่า กายทวาร

๑.๒ วาจากรรม เป็นการกระทำทางวาจา

วาจากรรมเป็นการกระทำกรรมทางวาจา เช่น ในทางอกุศล คือ พูดคำหยาบ พูดเท็จ พูดเพ้อเจ้อ พูดต่อเสียด ในทางกุศลก็มีในตรงกันข้าม สภาพที่ชื่อว่ามุสาวาท เพราะอรรถว่า เป็นเหตุกล่าวเรื่องที่ไม่จริงนั้น โดยความเป็นเรื่องจริง ธรรมชาติที่ชื่อว่าปิสูณา เพราะอรรถว่า บด คือทำความสามัคคีให้ละเอียด ได้แก่กระจายเสียดซึ่งความสามัคคี หรือเพราะอรรถว่า ทำความรักให้สูญ วาจาที่ชื่อว่าพรุสวาท เพราะอรรถว่า ทำตนเองบ้าง คนอื่นบ้าง ให้หยาบช้า หรือเพราะอรรถว่า มีสัมผัส (ร้ายกาจ) ดุจเลื่อยฉะนั้น คำพูดที่ชื่อว่าสัมผัปปลาปะ (คำเพ้อเจ้อ) เพราะอรรถว่าโปรย คือเรียกราย ซึ่งประโยชน์สุข คือความสุขและประโยชน์เกื้อกูล ได้แก่ทำสิ่งนั้นให้เสียไป คือคำพูดชนิดใดชนิดหนึ่ง ที่ไม่เป็นอุปการะแก่ตนและคนอื่น ธรรมที่ชื่อว่าสัมผัปปลาปะ เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องเจรจาคำเพ้อเจอนั้น^{๓๗}

^{๓๖} มหามกุฏราชวิทยาลัย, อภิธัมมัตถสังคหชาติและอภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา ฉบับแปลเป็นไทย, อ้างแล้ว, หน้า ๒๒๑.

๑.๓ มโนกรรม เป็นการกระทำทางใจ

มโนกรรมคือการกระทำกรรมทางใจ คือ คิดโลภอยากได้ของคนอื่น คิดพยายามปกป้องร้ายคนอื่นสัตว์อื่น คิดเห็นผิดจากธรรมนองคลองธรรม ในทางกุศลก็มีโทษตรงกันข้าม

ธรรมชาติที่ชื่อว่าอกิฆมา เพราะอรรถว่า เฟ่งเล็งมุ่งหน้าเฉพาะสมบัติของคนอื่น คือคิดด้วยอำนาจความโลภ สภาพที่ชื่อว่าพยายามเพราะอรรถว่า เป็นเหตุพินาศไปแห่งहितสุข ที่ชื่อว่ามิฉนาทิกุญฺเฐเพราะอรรถว่า เห็นผิด คือคลาดเคลื่อน^{๓๘}

๒. แบ่งตามเจตนาของการกระทำ มี ๓ อย่าง คือ

๒.๑ กุศลกรรมหรือกรรมดี เป็นการกระทำทางกาย วาจา หรือใจ ที่เกิดจากเจตนาที่ดี เช่น การตั้งใจที่จะช่วยเหลือคนตกน้ำ ถูกรถชนบนท้องถนน ตั้งใจทำบุญ ให้ทานรักษาศีลทำความดีอย่างอื่นที่เป็นกุศลทั้งหมด

๒.๒ อกุศลกรรมหรือกรรมชั่ว เป็นการกระทำทางกาย วาจา หรือใจ ที่เกิดจากเจตนาที่ไม่ดี เช่นเจตนาฆ่าสัตว์เล็กสัตว์ใหญ่ เจตนาลักทรัพย์สมบัติของผู้อื่นเอามาเป็นของตน เป็นต้น

๓. แบ่งตามสภาพของการให้ผล มี ๔ อย่าง คือ

๓.๑ กรรมดำมีวิบากดำ เป็นการทำความชั่วและผลของความชั่ว

๓.๒ กรรมขาวมีวิบากขาว เป็นการทำความดีและผลของความดี

๓.๓ กรรมทั้งดำทั้งขาวมีวิบากทั้งดำทั้งขาว เป็นการทำความดีและความชั่ว และผลของความดีและผลของความชั่ว

๓.๔ กรรมไม่ดำไม่ขาวมีวิบากไม่ดำไม่ขาว เป็นการไม่ทำกรรมทั้ง ๓ ข้อที่กล่าวมาข้างต้นหรือเพื่อเป็นการละกรรมทั้ง ๓ ข้อข้างต้นที่กล่าวมา^{๓๙}

๔. แบ่งตามเวลาที่ให้ผล มี ๔ อย่าง คือ

๔.๑ ทัฏฐธัมมเวทนียกรรม เป็นกรรมที่ให้ผลในชาตินี้ คือ ทำกรรมใดก็ย่อมได้รับผลในชาตินี้ เมื่อให้ผลแล้วก็ป็นอันสิ้นสุดกัน ไม่ติดตามไปให้ผลในชาติต่อไป

^{๓๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒๓.

^{๓๙} ที.ปา.อ.๓/๓๑๒/๒๒๐.

๔.๒ อุปัชฌายกรรม เป็นกรรมที่ให้ผลในชาติหน้าต่อจากชาตินี้เพียงชาติเดียว แต่กรรมนี้จะมีโอกาสให้ผลหรือไม่ก็ตาม เมื่อชาติหน้าสิ้นสุดก็จะกลายเป็นอโหสิกรรมคือเลิกแล้วต่อไป

๔.๓ อปรายกรรม เป็นกรรมที่ให้ผลในชาติต่อ ๆ ไป ถัดจากชาติหน้า กรรมนี้ตราบใดที่ยังไม่ให้ผลก็จะติดตามผู้กระทำไปเรื่อย ๆ ได้โอกาสเมื่อใดก็จะให้ผลเมื่อนั้น

๔.๔ อโหสิกรรม เป็นกรรมที่ไม่ให้ผลอีกต่อไป แบ่งเป็น ๒ ลักษณะคือ ๑. กรรมที่ให้ผลเสร็จสิ้นแล้ว ๒. กรรมที่หมดโอกาสในการให้ผลแล้ว ๕. แบ่งตามลำดับความหนักเบา ถ้าเป็นกรรมหนักก็มีโอกาสให้ผลก่อน ถ้าเป็นกรรมเบา ก็ให้ผลทีหลัง มี ๔ อย่างคือ

๕.๑ ครุกรรมหรือกรรมหนัก ได้แก่ อนันตริยกรรม ฆ่ามารดา ฆ่าบิดา ฆ่าพระอรหันต์ ทำร้ายพระพุทธเจ้าถึงห้อพระโลหิต ยุยงให้สงฆ์แตกร้างกัน

๕.๒ พหุลกรรมหรืออาจินณกรรม เป็นกรรมเบา หรือเป็นกรรมที่ทำบ่อยจนเคยชิน เช่น ยิงนก ตกปลา ฆ่าเป็ด ฆ่าไก่ เป็นต้น

๕.๓ อาสันนกรรม เป็นกรรมที่ผู้กระทำนึกถึงในขณะที่ใกล้ตาย กล่าวคือ ถ้านึกถึงกรรมชั่ว กรรมนั้นจะนำไปสู่สุคติ แต่ถ้านึกถึงกรรมดีกรรมนั้นจะนำไปสู่สุคติ

๕.๔ กัตตตากรม เป็นกรรมที่ทำด้วยเจตนาอ่อนหรือสັกแต่ว่ากระทำ ๖. แบ่งตามกิจหรือตามหน้าที่ มี ๔ อย่าง คือ

๖.๑ ชนกรรมหรือกรรมนำไปเกิด กล่าวคือเป็นกรรมที่นำคนตายแล้วไปเกิดในสุคติหรือทุคติ ถ้าเป็นกรรมดีก็นำไปสู่สุคติ ถ้าเป็นกรรมชั่วก็นำไปสู่ทุคติ

๖.๒ อุปัตถัมภกรรมหรือกรรมสนับสนุน กรรมนี้จะให้ผลสืบต่อจากชนกรรม เช่น ชนกรรมนำไปเกิดเป็นคนฉลาด อุปัตถัมภกรรมก็จะสนับสนุนให้เป็นคนฉลาด เป็นต้น

๖.๓ อุปปีฬกรรมหรือกรรมบีบคั้น กรรมนี้จะขัดขวางการให้ผลของชนกรรม เช่น เกิดเป็นนักปราชญ์ มีความรู้ความสามารถสูงแต่มักถูกกีดกัน ไม่ได้รับการสนับสนุนเท่าที่ควร หรือได้งานได้การทำดี แต่ถูกเพื่อนร่วมงานอิสตาริษา กีดกันขัดขวางมีอุปสรรค

๖.๔ อุปมาตคกรรมหรือกรรมัตตรอน เป็นกรรมประเภทเดียวกับอุปปีฬกรรม แต่ให้ผลร้ายแรงกว่า เช่น เป็นนักปราชญ์ เป็นประธานาธิบดี เป็นผู้จัดการ แต่ ถูกริษยาจึงถูกลอบฆ่าตาย^{๔๐}

๒.๒.๓ มนุษย์-ศรัทธา

มนุษย์ทุกคนที่เกิดมาในโลกนี้ล้วนแล้วแต่มีความเชื่อความคิดเห็นเป็นของตัวเองและมีความเชื่อความคิดเห็นคล้อยตามผู้อื่นที่ฉลาดหลักแหลมมากกว่าตนเองอาศัยปัญญาของบุคคลอื่นช่วยชี้แจงแล้วจึงเชื่อว่าเป็นเช่นนั้นเช่นนั้น

ในแง่ของโลกแห่งความเป็นจริงมนุษย์จะมีความเชื่อความคิดเห็นเป็นประการใดก็แล้วแต่ หากแต่ความจริงที่ปรากฏและไม่ปรากฏก็ตามก็เป็นความจริงโดยธรรมชาติในตัวเอง

ความเชื่อในเรื่องนรก-สวรรค์ มนุษย์บางกลุ่มบางคนก็มีความเชื่อบางกลุ่มบางคนก็ไม่เชื่อในเรื่องของนรกสวรรค์นั้น ในทางพระพุทธศาสนากล่าวว่ามีจริงเช่นเรื่องสวรรค์จะเห็นได้ว่าพระพุทธเจ้าได้ทรงตรัสแสดงธรรมโดยลำดับก็ได้กล่าวถึงเรื่องสวรรค์ไว้ด้วยในอนุพุทธิกถาซึ่งเป็นข้อที่สามคือสัคคกถา เรื่องสวรรค์กล่าวถึงความสุขความเจริญ ผลอันดีที่น่าปรารถนา ที่จะพึงเข้าถึงเมื่อได้ทำคุณงามความดี

ความเชื่อเกี่ยวกับเครื่องรางของขลังเป็นความเชื่อของมนุษย์มีมาตั้งแต่ก่อนพุทธกาล เช่น การมียันต์กันป็น มีพระคาถากันป็นกันมีคดียังไม่เข้าแทงไม่เข้ามีพระเครื่องศักดิ์สิทธิ์ ที่ทำให้ศัตรูไม่สามารถทำอันตรายให้แก่ตนได้แม้ว่าประสบอุบัติเหตุก็มีเหตุให้แคล้วคลาดเหลือเชื่อ ยกตัวอย่างเช่นเครื่องบินตกและระเบิดแต่เป็นเหตุให้หญิงไทยสองคนได้รอดชีวิตได้ก่อนที่จะขึ้นเครื่องบินได้นี้ถึงพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ร.๕) ทำให้สองคนรอดชีวิตได้อย่างปาฏิหาริย์ ความเชื่ออย่างนี้นักวิทยาศาสตร์ยังไม่สามารถพิสูจน์ได้ คำกล่าวข้างต้นนี้ซึ่งเป็นข่าวออกรายการเจาะใจซึ่งเป็นหญิงไทยสองคนซึ่งก็ยังมีชีวิตในปัจจุบันนี้

นอกจากนี้ยังมีชาวบ้านที่มีพระเครื่องที่ศักดิ์สิทธิ์นำไปวางไว้แล้วทำการทดลองยิงปรากฏว่ายิงไม่ออกเป็นต้น ความเชื่ออย่างนี้ก็ขึ้นอยู่กับตัวบุคคลและอุปนิสัยของคนนั้น ๆ ด้วย บางคนกล่าวว่าหากมีความเชื่อเข้าไปก็ยิ่งเพิ่มความขลังความศักดิ์สิทธิ์ยิ่งขึ้น ความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องภูตผีปีศาจ มนุษย์บางคนก็เชื่อว่ามีจริงบางคนก็กล่าวว่าไม่มีจริงเป็นเพียงจิตกลัวไปเอง

ในทัศนะของผู้วิจัยเห็นว่าผีมีจริง อธิบายว่า ผีก็คือจำพวกอบายสัตว์คือพวกเปรต ที่จำแลงกายได้ให้คนอื่นเห็นให้คนอื่นได้ยินเสียงเป็นต้นเช่นผีเปรตซึ่งเป็นญาติเก่าของพระเจ้าพิมพิสารได้

^{๔๐} วิสุทธิ . ๓/๒๒๓.

มาร้องขอส่วนบุญเป็นต้น นอกจากนี้ก็มีพวกอสุรกายที่จำแลงกายได้เที่ยวหลอกหลอนมนุษย์ให้ตกใจกลัวซึ่งหน้าจะเป็นภพภูมิที่ซ่อนอยู่กับ โลกมนุษย์ของเราไม่สามารถมองเห็นด้วยตาเนื้อซึ่งภพภูมินี้ได้ต่ำลงไปกว่าสัตว์เดรัจฉานที่มองเห็นด้วยตาเนื้อของเรามี สุคร สุนัข เป็ด ไก่ ช้าง ม้า วัว ควาย เป็นต้น

ความเชื่อเกี่ยวกับลัทธิศาสนา ในโลกมนุษย์ของเรามีลัทธิศาสนามากมายหลายลัทธิ หลายศาสนา ในลัทธิศาสนานั้นก็มีความคิดเห็นความเชื่อที่แตกต่างกันออกไป แต่กล่าวโดยสรุปมี อยู่ ๒ จำพวก คือ พวกเทวนิยม และ อเทวนิยม คือ นับถือพระเจ้าและไม่นับถือพระเจ้า

ความเชื่อเรื่องการทำบุญพิธีการทำบุญก็แตกต่างกัน เช่น บางลัทธิศาสนาสอนให้ฆ่าสัตว์บูชายันต์ สอนให้ทำลายล้างศัตรูแล้วจะได้ไปอยู่กับพระเจ้าหากล่วงลับดับขันธุ์ไป บางลัทธิศาสนาสอนว่าบิดามารดาไม่มีคุณ บางลัทธิศาสนาสอนให้คนบูชาไฟ บางลัทธิศาสนาสอนว่าหากสามีถึงแก่กรรมภรรยาต้องตายตามไปด้วยคือต้องกระโดดตัวตายตามไปด้วยในกองฟอนคือเตาเผา

ความเชื่อเรื่องชาติหน้ามีจริงหรือไม่จริง ข้อนี้ก็มีความสำคัญเกี่ยวกับความประพฤติของคนเราในชีวิตประจำวันไม่น้อย คือบางคนก็มีความเชื่อว่าชาติหน้ามีจริง บางคนก็ไม่เชื่อ คนที่เชื่อก็มีความกลัวตอบาปทุจริตอยู่บ้างหากจะทำบาปก็เป็นเหตุจำเป็นในหน้าที่การงานบ้างในการประกอบอาชีพบ้าง

สำหรับคนที่ไม่เชื่อว่าชาติหน้าไม่มีจริง ก็ทำอะไรโดยไม่เกรงกลัวต่อบาปทุจริต ซึ่งความเชื่อเช่นนี้ได้มีมาแต่ก่อนครั้งพุทธกาล

ในทัศนะของผู้วิจัยเชื่อว่าชาติหน้ามีจริง มีน้อยอธิบายว่า มีวันนี้เป็นเหตุให้มีวันพรุ่งนี้ ไกลออกไปหน่อย มีเดือนนี้เป็นเหตุให้มีเดือนหน้า ไกลออกไปอีก มีปีนี้เป็นเหตุให้มีปีหน้า ไกลออกไปอีก ถึงข้ามภพข้ามชาติ คือ มีชาตินี้ก็เป็นเหตุให้มีชาติหน้าเหมือนกัน

ความเชื่อของมนุษย์นั้นมีมากมายหลายประการนอกเหนือจากความเชื่อหลักใหญ่ที่กล่าวมาข้างต้นมนุษย์ยังมีความเชื่อเล็ก ๆ น้อย ๆ อีกมากมาย เช่น ความเชื่อเกี่ยวกับความฝัน ความเชื่อเกี่ยวกับกลางสังขรณ์ ความเชื่อเกี่ยวกับดวงชะดาราาศรี ความเชื่อเกี่ยวกับเวรกรรม เป็นต้น

ความเชื่อในทางพระพุทธศาสนาท่านเรียกว่า สัทธา ความเชื่อ ในทางธรรม หมายถึงเชื่อสิ่งที่ควรเชื่อ ความเชื่อที่ประกอบด้วยเหตุผล ความมั่นใจในความจริง ความดีสิ่งดีงามและในการทำความดี ไม่ลู่ไหลตื่นตูมไปตามลักษณะอาการภายนอก ท่านแสดงสืบๆ กันมาว่า มี ๔ อย่างคือ ๑. กัมมสัทธา เชื่อกรรม ๒. วิปากสัทธา

เชื่อผลของกรรม ๓. กัมมัสสกตาสัทธา เชื่อว่าสัตว์มีกรรมเป็นของตัวเอง ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว
 ชั่ว ๔. ตถาคตโพธิสัทธา เชื่อปัญญาตรัสรู้ของพระตถาคต^{๔๒}

กัมมสัทธา เชื่อกรรม คือเชื่อว่า กรรมดีมีจริง กรรมชั่วมีจริง ไม่เชื่ออำนาจพระเจ้า ไม่เชื่ออำนาจดวงดาว ไม่เชื่ออำนาจสิ่งภายนอกว่าจะมาดลบันดาลให้ชีวิตของตนเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ แต่เชื่อว่าสิ่งที่มาดลบันดาลชีวิตของตนมากที่สุด คือ กรรม พระเทพวิสุทธิกวีท่านได้อธิบายหลักสัทธาไว้ดังนี้

วิปากสัทธา เชื่อผลของกรรม คือเชื่อว่าใครทำดีต้องได้ดีใครทำชั่วต้องได้ชั่ว ไม่แปรผันไม่สงสัยในเรื่องผลแห่งกรรม

กัมมัสสกตาสัทธา เชื่อว่าสัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของตน คือ เชื่อว่า กรรมนี้ทั้งดีและชั่ว ใครทำใครได้ ใครไม่ทำก็ไม่ได้ ความบริสุทธิ์หรือความไม่บริสุทธิ์เป็นของเฉพาะตน คนอื่นจะทำคนอื่นให้บริสุทธิ์นั้นหาได้ไม่ ถ้าหากว่าเขาไม่ทำเอาเอง

ตถาคตโพธิสัทธา เชื่อการตรัสรู้ของพระตถาคตเจ้าคือพุทธศาสนิกชนที่ดีทุกคนย่อมเชื่อว่า พระพุทธเจ้าตรัสรู้จริง พระธรรมเป็นของประเสริฐจริง ไม่ใช่เป็นของที่ใครแต่งหรือใครเขียนขึ้นมา หากแต่พระธรรมนี้ถูกค้นพบจากการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า

กัมมสัทธา เชื่อกรรม ก็เพื่อให้ตรงกันข้ามกับพวกอกิริยทิกฐิ คือ พวกไม่เชื่อกรรม

วิปากสัทธา เชื่อผลของกรรม ก็เพื่อให้ตรงกันข้ามกับพวกนัตถิกทิกฐิ คือ พวกไม่เชื่อผลของกรรม

กัมมัสสกตาสัทธา เชื่อว่าสัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของของตน ก็เพื่อให้ตรงกันข้ามกับพวกอเหตุกทิกฐิ คือ พวกปฏิเสธหมดทั้งเหตุทั้งผล คือทั้งกรรมและผลของกรรม เพราะพวกนี้เชื่อว่าคนจะชั่วก็ชั่วเอง คนจะดีก็ดีเอง ไม่มีเหตุไม่มีปัจจัย^{๔๓}

ความคิดเห็นหรือความเชื่อและการปฏิบัตินอกหลักพุทธศาสนาที่ลัทธิศาสนาอื่นยึดถือปฏิบัติกันอยู่นั้นได้แก่ ทิกฐิ ๒ ทิกฐิ ๓ ที่สุด (อันตา) ๒ วรรณะ ๔

^{๔๒} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, อ้างแล้ว, หน้า ๔๔-๔๕.

^{๔๓} พระเทพวิสุทธิกวี (พิจิตร ฐิตวณฺโณ), กฎแห่งกรรม, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๑๖๘.

ทฤษฎี ๒ คือ

๑. สัสตททฤษฎี (ความเห็นว่าเป็นเพียง, เห็นว่าเป็นอัตตาและโลกเพียงแต่ยั่งยืนคงอยู่ตลอดไป)
๒. อัจฉาททฤษฎี (ความเห็นว่าเป็นชาตสุญ ความเห็นว่ามีอัตตาและโลกซึ่งจักพินาศชาตสุญหมดสิ้นไป)^{๔๔}

ทฤษฎี ๓ คือ

๑. อภิริยทฤษฎี (ความเห็นว่าเป็นอันทำ, เห็นว่าการกระทำไม่มีผล)
๒. อเหตุกทฤษฎี (ความเห็นว่าเป็นไม่มีเหตุ เห็นว่าสิ่งทั้งหลายไม่มีเหตุปัจจัย)
๓. นัตถิกทฤษฎี (ความเห็นว่าเป็นไม่มี, เห็นว่าไม่มีการกระทำหรือสภาวะที่จะกำหนดเอาเป็นหลักได้)^{๔๕}

ที่สุด หรือ อันตา ๒ คือ

- (ข้อปฏิบัติหรือการดำเนินชีวิตที่เอียงสุด ผิดพลาดไปจากทางอันถูกต้อง คือ มัชฌิมาปฏิปทา)
๑. กามสุขัลลิกานุโยค (การหมกมุ่นอยู่ด้วยกามสุข)
  ๒. อัตตกิลมณานุโยค (การประกอบความลำบากเดือดร้อนแก่ตนเอง การบีบบังคับทรมานตนให้เดือดร้อน)^{๔๖}

วรรณะ ๔ คือ

(ชนชั้นในสังคมอินเดีย ที่กำหนดด้วยชาติกำเนิด ตามหลักศาสนาพราหมณ์)

๑. กษัตริย์ (ชนชั้นเจ้า, ชนชั้นปกครองหรือนักรบ)
๒. พราหมณ์ (ชนชั้นเจ้าตำราเจ้าพิธี, พวกพราหมณ์)
๓. แพศย์ (ชนชั้นพ่อค้าและกสิกร)
๔. สูทร (ชนชั้นต่ำ, พวกทาสกรรมกร)^{๔๗}

^{๔๔} ถึ.ป.๑๗/๑๗๕-๑๘๐/๑๒๐.

^{๔๕} ม.ม.๑๓/๑๕๐/๑๑๑.

^{๔๖} ถึ.ม.๑๘/๑๖๖๔/๕๒๘.

^{๔๗} ม.ม.๑๓/๕๗๖/๕๒๐.

คนในโลกผู้ถือเอาคุณสมบัติต่าง ๆ กัน เป็นเครื่องวัดในการที่จะเกิดความเชื่อความเลื่อมใส ซึ่งถือประมาณต่าง ๆ กัน ๔ ประการ คือ

๑. รูปประมาณ ผู้ถือประมาณในรูป บุคคลที่มองเห็นรูปร่างสวยงาม ทรวดทรงคือวิยะสมส่วน ทำทางสง่า สมบูรณ์พร้อม จึงชอบใจเลื่อมใสโน้มใจที่จะเชื่อถือ
๒. โฆษประมาณ ผู้ถือประมาณในเสียง บุคคลที่ได้ยินได้ฟังเสียงสรรเสริญเกียรติคุณหรือเสียงพูดจาที่ไพเราะ จึงชอบใจเลื่อมใสโน้มใจที่จะเชื่อถือ
๓. ฐานะประมาณ ผู้ถือประมาณในความคร่ำหรือเศร้าหมอง บุคคลที่มองเห็นสิ่งของเครื่องใช้ความเป็นอยู่ที่เศร้าหมอง เช่น จีวรคร่ำ ๆ เป็นต้น หรือมองเห็นการกระทำคร่ำครึยคเป็นทุกกรกิริยา ประพฤติเคร่งครัดเข้มงวดขูดเกลาคตน จึงชอบใจเลื่อมใสโน้มใจที่จะเชื่อถือ
๔. ธรรมประมาณ ผู้ถือประมาณในธรรม บุคคลที่พิจารณาด้วยปัญญาเห็นสัจธรรมหรือการปฏิบัติดีปฏิบัติชอบ คือ ศีล สมาธิ ปัญญา จึงชอบใจเลื่อมใสโน้มใจที่จะเชื่อถือ^{๔๔}

บุคคล ๓ จำพวกนี้ ยังมีทางพลาดได้มาก โดยอาจเกิดความคิดใคร่ ถูกครอบงำชักพาไปด้วยความหลง ถูกพดวนเวียนหรือติดอยู่แค่ภายนอก ไม่รู้จักคนที่ตนมองได้อย่างแท้จริงและไม่เข้าถึงสาระ ส่วนผู้ถือธรรมเป็นประมาณ จึงจะรู้จัก คนที่ตนมองอย่างแท้จริง ไม่ถูกพดพาไปเข้าถึงธรรมที่ปราศจากถึงครอบคลุม

พระพุทธเจ้าทรงมีพระคุณสมบัติครบถ้วนทั้งสี่ข้อ เฉพาะข้อ ๓ ทรงถือแต่พอดี จึงทรงครองใจคนทุกจำพวกได้ทั้งหมด คนที่เห็นพระพุทธเจ้าแล้ว ที่จะไม่เลื่อมใส นั้น หาได้ยากยิ่งนัก

หลักธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสไว้เกี่ยวกับศรัทธา

ซึ่งการแสดงธรรมของพระพุทธเจ้าเกี่ยวกับหลักศรัทธานั้นพระพุทธเจ้าทรงแสดงเรื่องศรัทธาขึ้นก่อนแต่ในหัวข้อธรรมที่กล่าวถึงศรัทธานั้นพระพุทธเจ้าจะทรงแสดงเรื่องปัญญากำกับไว้ด้วย เช่น

^{๔๔} อจ.จตุกก.๒๑/๖๕/๕๓.

วุฒิธรรม คือธรรมที่ทำให้ผู้ประพฤติก่อเกิดความเจริญ ๓ อย่าง คือ

๑. สัทธาวุฒิ	ความเจริญด้วยศรัทธา
๒. สीलวุฒิ	ความเจริญด้วยศีล
๓. ปัญญาวุฒิ	ความเจริญด้วยปัญญา ^{๔๘}

อริยธรรม คือ ธรรมที่ทำให้ผู้ประพฤติเป็นอริยมุคตมมี ๔ อย่าง

๑. สทฺธาย ทรติ โฉมฺ.	คนข้ามโอฆะได้ด้วยศรัทธา
๒. อปฺปมาเทน อนฺณวํ.	ข้ามอรรณพได้ด้วยความไม่ประมาท
๓. วิริเยน ทุกขมจฺเจติ.	ถ่วงทุกข์ได้ด้วยความเพียร
๔. ปญฺญาเย ปริสุทฺถติ.	บริสุทธิ์ได้ด้วยปัญญา ^{๔๙}

สัมปรายกัถลประโยชนํ คือธรรมเป็นเหตุให้สัมมหาย มี ๔ อย่างคือ

๑. สัทธาสัมปทา	ถึงพร้อมด้วยศรัทธา
๒. ศीलสัมปทา	ถึงพร้อมด้วยศีล
๓. จาคสัมปทา	ถึงพร้อมด้วยการบริจาคทาน
๔. ปัญญาสัมปทา	ถึงพร้อมด้วยปัญญา ^{๕๐}

เวสาร์ชชกรณธรรม คือธรรมอันทำความกล้าหาญ ๕ อย่าง

๑. สัทธา	เชื่อสิ่งที่ควรเชื่อ
๒. สील	รักษากายจรรยาให้เรียบร้อย
๓. พหุสัจจะ	ความเป็นผู้ศึกษามาก
๔. วิริยารัมภะ	ปรารถนาความเพียร
๕. ปัญญา	รอบรู้สิ่งที่ควรรู้ ^{๕๑}

^{๔๘} ส.ส.๑๕/๑๑๓-๔/๒๕.

^{๔๙} ส.ส.๑๕/๘๔๓/๒๕๘.

^{๕๐} อง.จตุกก.๒๑/๖๑/๘๓-๘๔.

^{๕๑} อง.ปญจก. ๒๒/๑/๑.

๒.๒.๔ มนุษย์สมบุรณ์

พวกสัตว์ที่เชื่อว่ามนุษย์ เพราะอรรถว่า มีใจสูง โดยความเป็นผู้มีใจอย่างอุกฤษฏ์ ด้วยคุณทั้งหลายมีสติ ความเป็นผู้กล้า และความเป็นผู้สมควรแก่พรหมจรรย์เป็นต้น

ก็บรรดาชนทั้งหลาย ผู้อยู่ในทวีปนี้ เหล่าชนผู้อยู่ในชมพูทวีป ชื่อว่ามนุษย์โดยตรง แม้แต่เหล่าชนผู้อยู่ในทวีปใหญ่นอกนี้กับเหล่าชนผู้อยู่ในทวีปน้อย ท่านก็เรียกว่ามนุษย์ เพราะความเป็นผู้มีรูปร่างเหมือนกันกับชนชาวชมพูทวีป แต่ชาวโลกกล่าวว่า “ที่เชื่อว่ามนุษย์ เพราะอรรถว่า เป็นเหล่ากอ คือเป็นบุตรของพระมนุคือกษัตริย์ผู้เป็นต้นเดิม”^{๔๓}

ที่ได้ชื่อว่า มนุสสภูมิ ก็เพราะว่าภูมินี้เป็นที่อยู่อาศัยของสัตว์ผู้มีใจสูงโดยเมื่อแยกคำออกก็เป็น มน + ภูมิ ... มน แปลว่า ใจ อุสส แปลว่า สูง ภูมิ แปลว่า ที่อาศัย รวมกันเป็นมนุสสภูมิ ก็แปลว่า ภูมิที่อาศัยของสัตว์ผู้มีใจสูง ได้แก่ โลกมนุษย์เรานี่เอง

“ที่ว่า มนุษย์ผู้มีใจสูง นั้น คือ มีใจสูงในเชิงกล้าหาญ อดอยากกล้าหาญในการประกอบกรรมต่างๆ ยิ่งนัก ขึ้นชื่อว่ากรรมแล้ว สัตว์ในภูมิอื่นใด ไม่ว่าจะเป็นสัตว์ในอบายภูมิหรือพรหมภูมิ ซึ่งจะสามารถกล้าหาญกระทำการกรรมให้เกินมนุษย์ไปเป็นไม่มี”^{๔๔}

มนุษย์นั้นในทางพุทธศาสนาท่านกล่าวว่ามีอยู่ ๔ทวีปใหญ่ด้วยกันซึ่งมีภูเขาดพระสุเมรุขวางกั้นอยู่ทั้ง ๔ ด้าน ซึ่งไม่สามารถมองเห็นด้วยตาเปล่าของมนุษย์ชาวชมพูทวีปด้วยกันซึ่งมีหลักฐานปรากฏกล่าวไว้ว่า

“มนุสสภูมิ หมายถึง แผ่นดินอันเป็นที่อยู่ของมนุษย์ ได้แก่ ทวีปใหญ่ ๔ ทวีป อันตั้งอยู่ ๔ ทิศ รอบเชิงเขาพระสุเมรุ ส่วนที่พ้นจากมหาสมุทรสี่ทิศ ทวีปใหญ่แต่ละทวีปยังมีทวีปน้อย ๕๐๐ เป็นบริวาร”^{๔๕}

คำว่า “มนุษย์” เป็นศัพท์บัญญัติใช้สำหรับเรียกสภาวะธรรมที่เกิดจากการประชุมกันเข้าของเบญจขันธ์ดังกล่าว

^{๔๓} มหามกุฏราชวิทยาลัย, อภิธานมัตถสังคหบาติและอภิธานมัตถวิภาวินีฎีกา ฉบับแปลเป็นไทย, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๒๐๓.

^{๔๔} พระธรรมธีรราชมหามุนี (วิลาส ญาณวโร ป.ธ. ๘), โลกที่ปณี, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ดอกหญ้า, ๒๕๓๕), หน้า ๑๒๓.

^{๔๕} อ.นวก.๒๗/๒๘/๖๒.

องค์ประกอบของมนุษย์ ตามทัศนะทางพุทธศาสนา ทุกสิ่งในโลกนี้รวมทั้งมนุษย์ด้วยมีธรรมชาติเป็นสังขตะธรรม คือ เป็นสิ่งที่เหตุปัจจัยปรุงแต่งขึ้นมนุษย์จึงเกิดจากการรวมตัวกันขึ้นขององค์ประกอบต่าง ๆ ดังมี พระพุทธพจน์ในธาตุวิภังคสูตรว่า ดูก่อนภิกษุ ชาติ คนเรามีธาตุ ๖ นั้น เราอาศัยอะไรกล่าวทั่ว ดูก่อนภิกษุชาตินี้มี ๖ อย่าง คือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ วาโยธาตุ เตโชธาตุ อากาศธาตุ วิญญาณธาตุ ข้อที่เรากล่าวคั้งนี้ว่า ดูก่อนภิกษุคนเรามีธาตุ ๖ นั้น เราอาศัยธาตุคั้งนี้กล่าวแล้ว^{๕๖}

ธาตุ ๖ ดังกล่าวอาจจัดแบ่งได้เป็น ๒ ประการ คือ ธาตุที่ไร้สัมปชัญญะ หรือ ความรู้สึก ได้แก่ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ วาโยธาตุ และ หรือความรู้สึก ได้แก่ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ วาโยธาตุ และ อากาศธาตุ และส่วนที่เป็นธาตุรู้ หรือวิญญาณธาตุ ได้แก่ส่วนที่เป็นจิตของมนุษย์ ในพระสูตรได้แบ่งองค์ประกอบของมนุษย์ ออกเป็น ๕ ส่วน คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ รวมเรียกว่า จันท์ห้า

มนุษย์สมบูรณ์ในที่นี้หมายถึงมนุษย์สมบูรณ์ทั้งในด้านร่างกายและจิตใจ

ในด้านของร่างกายมนุษย์จะมีความสมบูรณ์ได้ก็เนื่องด้วยอาหารเมื่อมนุษย์ค้มกินอาหารบริโภคข้าวปลาอาหารก็ทำให้ร่างกายเจริญเติบโตเป็นหนุ่มเป็นสาวเป็นผู้ใหญ่หรือแก่เฒ่าไปตามอายุสังขาร

ส่วนในด้านของจิตใจมนุษย์จะมีความสมบูรณ์ได้นั้นต้องมีการพัฒนาอบรมศึกษาในเรื่องของศีล สมาธิ ปัญญา เพื่อพัฒนาตนเองให้เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ก่อนที่มนุษย์จะกลับมาเกิดเป็นมนุษย์อีกได้นั้นนักปราชญ์ท่านกล่าวว่ามนุษย์ต้องมีศีลธรรมคือศีล ๕ ประการรักษาให้บริบูรณ์จึงจะได้กลับมาเกิดเป็นมนุษย์อีก ศีล ๕ ประการนี้เมื่อมนุษย์รักษาได้ทุกคนทุกเพศทุกวัยทุกชาติ ชั้นวรรณะมนุษย์ก็จะไม่มีการเบียดเบียนฆ่ากันทำลายกันปลิ้นกัน

เมื่อมนุษย์รักษาศีล ๕ ประการให้ครบบริบูรณ์ก็ถือว่าได้ว่าเป็นมนุษย์โดยสมบูรณ์ในขั้นพื้นฐานของความเป็นมนุษย์ ย่อมจะมีแต่ความเจริญรุ่งเรืองงอกงามไพบูรณ์สมดังภาษิตที่ท่านกล่าวไว้ว่า “ปณฺฑิตโต สีสสมฺปนฺโน ชลฺ อคฺคิวิ ภาสติ. บัณฑิตผู้สมบูรณ์ด้วยศีล ย่อมรุ่งเรืองเหมือนไฟสว่าง”^{๕๗}

มนุษย์สมบูรณ์ในขั้นสูงสุดของความเป็นมนุษย์นั้นคือมนุษย์ได้ฝึกฝนอบรมตนให้เจริญในศีล สมาธิ และปัญญา จนสามารถมีคุณธรรมพิเศษ เป็นผู้ที่ห่างไกลจากกิเลส และค้นหา เครื่อง

^{๕๖} อภ.วิภังค.๓๕/๑๗๒/๕๖.

^{๕๗} ที.ปาฎิ.๑๑/๒๐๒.

เส้าหมองทั้งหลายทั้งปวง ตัวอย่างมนุษย์ที่สมบูรณ์ในขั้นสูงสุด เช่น องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระอรหันต์ทั้งหลาย บุคคลเหล่านี้เป็นมนุษย์สมบูรณ์ที่สุดในโลก ไม่มีการเบียดเบียนผู้อื่น ไม่มีการทำร้ายผู้อื่นแม้กระทั่งศัตรูก็มีความปรารถนาดี

มนุษย์จะเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์หรือเป็นมนุษย์ที่ประเสริฐได้ก็ต้องฝึกฝนอบรมตนให้ตั้งอยู่ในคุณความดีจึงจะถือได้ว่าเป็นมนุษย์สมบูรณ์หรือมนุษย์ประเสริฐ สมดังภาษิตที่ท่านตรัสไว้ว่า “ทนฺโต เสฏฺฐโณ มนุสฺเสสฺสุ ในหมู่มนุษย์ ผู้ฝึกตนแล้วเป็นผู้ประเสริฐสุด”^{๔๘}

กล่าวได้ว่ามนุษย์ที่ถึงพร้อมด้วยวิชาและจรณะ คือความประพฤติปฏิบัติในทางที่ดีงาม ชื่อว่ามนุษย์สมบูรณ์ มนุษย์ที่มีศีล ประกอบการงานอันเป็นกุศล ชื่อว่ามนุษย์สมบูรณ์ด้วยศีล

มนุษย์เจริญสมาธิ หรือประการงานอันเป็นกุศลถึงพร้อมด้วยสมาธิ ชื่อว่า มนุษย์สมบูรณ์ด้วยสมาธิ มนุษย์มีปัญญาในการแก้ไขปัญหาค้นหาสาเหตุปัญหาสังคมในทางสัมมาทิฐิ ชื่อว่ามนุษย์สมบูรณ์ด้วยปัญญา

^{๔๘} บ.ร. ๒๕/๕๗.

บทที่ ๑

จิตและเจตสิกในพระพุทธศาสนาเถรวาท

๓.๑ อกุศลจิต ๑๒

โลกมูลจิต ๘ ดวง คือดวงที่ ๑ ถึงดวงที่ ๘ โทสมูลจิต ๒ ดวง คือ ดวงที่ ๙ และ ดวงที่ ๑๐ โมหมูลจิต ๒ ดวง คือ ดวงที่ ๑๑ ดวงที่ ๑๒

อธิบายอกุศลจิตดวงที่ ๑

๑. โสมนสุตสหคตฺ ติฏฐิตคตสมบุตฺตํ อสงฺขาริกํ จิตฺตํ เกิดขึ้นโดยไม่มีการชักชวนพร้อมด้วยความดีใจ ประกอบด้วยความเห็นผิด เช่นนาย ก.มีความโลภเกิดขึ้นโดยไม่มีการชักชวนให้กระทำ ซึ่งเขามีจิตโลภเกิดขึ้นเองแล้วไปปล้นทรัพย์ของพระหรือบุคคลอื่นๆ ในขณะที่ปล้นทรัพย์ให้สำเร็จก็มีความดีใจในสิ่งที่ได้มา โดยคิดว่าการปล้นทรัพย์ของพระหรือบุคคลอื่นที่เขาไม่ได้ให้เอามาเป็นของตนนั้นไม่เป็นบาปแต่อย่างใดจึงตัดสติใจกระทำการนั้น ซึ่งการกระทำนี้ก็มีกรรมที่เป็นอกุศลประกอบอารมณ์ที่เกิดขึ้นด้วย ในอภิธรรมกล่าวว่

ธรรมเป็นอกุศล คืออกุศลจิต สหคตด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยทิฏฐิ มีรูปเป็นอารมณ์ หรือมีเสียงเป็นอารมณ์ มีกลิ่นเป็นอารมณ์ มีรสเป็นอารมณ์ มีโผฏฐัพพะเป็นอารมณ์ มีกรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น ในสมัยใด ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา วิริยินทรีย์ สมานินทรีย์ มนินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ ชิวิตินทรีย์ มิจฉาทิฏฐิ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวายามะ มิจฉาสมาธิ วิริยพละ สมาธิพละ อหิริกพละ อนอตตปฺปพละ โลภะ โมหะ อภิชฌา มิจฉาทิฏฐิ อหิริกะ อนอตตปฺปะ สมละ ปิตตาหะ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ก็หรือว่านามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอกุศล °

ผัสสะ คือการกระทบ กิริยาที่กระทบ กิริยาที่ถูกต้อง ความถูกต้อง นี้ชื่อว่า ผัสสะ ได้แก่ ผัสสะที่เกิดพร้อมกับอกุศลจิต

เวทนา คือความสบายทางใจ ความสุขทางใจ อันเกิดแต่สัมผัสแห่งมโนวิญญาณธาตุที่
สมกัน ความเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอัน
เกิดแต่เจโตสัมผัส นี้ชื่อว่า เวทนา ได้แก่เวทนาที่เกิดพร้อมกับอกุศลจิต

สัญญา คือการจำ กิริยาที่จำ ความจำ อันเกิดแต่สัมผัสแห่งมโนวิญญาณธาตุที่สมกัน
นี้ชื่อว่า สัญญา

เจตนา คือการคิด กิริยาที่คิด ความคิด อันเกิดแต่สัมผัสแห่งมโนวิญญาณธาตุที่สมกัน นี้
ชื่อว่า เจตนา

จิต คือจิต มโน มานัส หทัย ปิณฑระ มโน มนายคนะ มนินทริย วิญญาณ วิญญาณ
ขันธ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน นี้ชื่อว่า จิต .

วิตก คือความตรึก ความตรึกอย่างแรง ความดำริ ความที่จิตแนบอยู่ในอารมณ์ ความที่
จิตแนบสนิทอยู่ในอารมณ์ ความยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ มีจกาสังกัปปะ นี้ชื่อว่า วิตก

วิจารณ์ คือความตรอง ความพิจารณา ความตามพิจารณา ความเข้าไปพิจารณา ความที่จิต
สืบต่ออารมณ์ ความที่จิตเพ่งดูอารมณ์ นี้ชื่อว่าวิจารณ์

ปีติ คือความอิ่มใจ ความปราโมทย์ ความยินดียิ่ง ความบันเทิง ความร่าเริง ความรื่นเริง
ความปลื้มใจ ความตื่นเต้น ความที่จิตชื่นชมยินดี นี้ชื่อว่า ปีติ

สุข คือความสบายทางใจ ความสุขทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่สบาย เป็นสุขอันเกิดแต่
เจโตสัมผัส กิริยาที่เสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัสนี้ชื่อว่า สุข

เอกัคคตา การตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความมั่นอยู่แห่งจิต ความไม่ส่ายไปแห่ง
จิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบ สมาธิทริย สมาธิพละ มีจกาสมาธิ
นี้ชื่อว่า เอกัคคตา

วิริยินทริย การปรารถนาความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความตั้งหน้า
ความพยายาม ความอุตสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความก้าวไปอย่างไม่หือ
ถอย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความประคับประคองธุระ วิริยะ อินทริยคือ
วิริยะ วิริยะพละ มีจกาวายามะ นี้ชื่อว่า วิริยินทริย

สมาธิทริย ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความมั่นอยู่แห่งจิต ความไม่
ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบ
อินทริยคือสมาธิ สมาธิพละ มีจกาสมาธิ นี้ชื่อว่า สมาธิทริย

มนินทริย จิต มโน มานัส หทัย ปิณฑระ มโน มนายคนะ อินทริยคือมโนวิญญาณ วิญญาณ
ขันธ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน นี้ชื่อว่า มนินทริย

โสมนัสสินทรีย์ ความสบายทางใจ ความสุขทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่สบาย เป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัสศกิริยาที่เสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัสนี้ชื่อว่า โสมนัสสินทรีย์

ชีวิตินทรีย์ คืออายุ ความดำรงอยู่ ความเป็นไปอยู่ กิริยาที่เป็นไปอยู่ อาการสืบเนื่องกันอยู่ ความประพฤติเป็นไปอยู่ ความหล่อเลี้ยงอยู่ ชีวิต อินทรีย์คือชีวิตของนามธรรมนั้น ๆ นี้ชื่อว่า ชีวิตินทรีย์

มิจฉาทิฎฐิ ทิฎฐิ ความเห็นไปข้างทิฎฐิ ปาชัญญคือทิฎฐิ กัณคารคือทิฎฐิ ความเห็นเป็นข้าศึกต่อสัมมาทิฎฐิ ความผันแปรแห่งทิฎฐิ สัจญ์ โยชน์ คือทิฎฐิ ความยึดถือ ความยึดมั่น ความตั้งมั่น ความถือผิด ทางชั่ว ทางผิด ภาวะที่ผิด ลัทธิเป็นบ่อเกิดแห่งความพินาศ การถือโดยวิปลาสนี้ชื่อว่า มิจฉาทิฎฐิ

มิจฉาสังกัปปะ ความตริก ความตริกอย่างแรง ความคำริ ความที่จิตแนบอยู่ในอารมณ์ ความที่จิตแนบสนิทอยู่ในอารมณ์ ความยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ ความคำริผิด นี้ชื่อว่า มิจฉาสังกัปปะ

มิจฉาวายามะ การปรารถนาความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความตั้งหน้า ความพยายาม ความอดสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่นความก้าวหน้าไปอย่างไม่ห้อถอย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความประคับประคองธุระ วิริยะ วิริยอินทรีย์ วิริยะผละ ความพยายามผิดนี้ชื่อว่า มิจฉาวายามะ

มิจฉาสมาธิ ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความมั่นอยู่แห่งจิต ความไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบสมาธิินทรีย์ สมาธิผละ ความตั้งใจผิด นี้ชื่อว่า มิจฉาสมาธิ

วิริยผละ ความปรารถนาความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความตั้งหน้า ความพยายาม ความอดสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความก้าวหน้าไปอย่างไม่ห้อถอย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความประคับประคองธุระ วิริยะ วิริยอินทรีย์ กำลังคือวิริยะ มิจฉาวายามะ นี้ชื่อว่า วิริยผละ

สมาธิผละ ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความมั่นอยู่แห่งจิต ความไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบสมาธิินทรีย์ กำลังคือสมาธิ มิจฉาสมาธิ นี้ชื่อว่า สมาธิผละ

อหิริกผละ กิริยาที่ไม่ละอายต่อการประพฤติทุจริตอันเป็นสิ่งที่น่าละอาย กิริยาที่ไม่ละอายต่อการประกอบอกุศลบาปกรรมทั้งหลาย นี้ชื่อว่าอหิริกผละ

อโนตตปป์ผละ กิริยาที่ไม่เกรงกลัวต่อการประพฤติทุจริตอันเป็นสิ่งที่น่าเกรงกลัว กิริยาที่ไม่เกรงกลัวต่อการประกอบอกุศลบาปกรรมทั้งหลาย นี้ชื่อว่า อโนตตปป์ผละ

โลภะ การโลภ กิรียาที่โลภ ความโลภ การกำหนดนัย กิรียาที่กำหนดนัย ความกำหนด ความเพ่งเล็ง อกุศลมูลคือโลภะ นี้ชื่อว่า โลภะ

โมหะ ความไม่รู้ ความไม่เห็น ความไม่ตรัสรู้ ความไม่รู้โดยสมควร ความไม่รู้ตามความเป็นจริง ความไม่แทงตลอด ความไม่ถือเอาให้ถูกต้อง ความไม่หยั่งลงโดยรอบคอบ ความไม่พินิจ ความไม่พิจารณา ความไม่กระทำให้ประจักษ์ ความทรมานปัญญา ความโง่เขลา ความไม่รู้ชัด ความหลง ความลุ่มหลง ความหลงไหล อวิชา โอะหะคืออวิชา โยคะคืออวิชา อนุสัยคืออวิชา ปริยฐานคืออวิชา ลิมคืออวิชา อกุศลมูลคือโมหะ นี้ชื่อว่า โมหะ

อภิชฌา การโลภ กิรียาที่โลภ ความโลภ ความกำหนด กิรียาที่กำหนด ความกำหนดนัย ความเพ่งเล็ง อกุศลมูลคือโลภะ นี้ชื่อว่า อภิชฌา

มิจฉาทิฎฐิ ทิฎฐิ ความเป็นไปข้างทิฎฐิ ปาชัญคือทิฎฐิ กันการคือทิฎฐิ ความเห็นเป็นข้าศึก ต่อสัมมาทิฎฐิ ความผันแปรแห่งทิฎฐิ สัตถุญชนัน คือทิฎฐิ ความยึดถือ ความยึดมั่น ความตั้งมั่น ความถือผิด ทางชั่ว ทางผิด ภาวะที่ผิด ลัทธิเป็นบ่อเกิดแห่งความพินาศ การถือโดยวิปลาสนี้ชื่อว่า มิจฉาทิฎฐิ

อนัตตตปปะ กิรียาที่ไม่ละอายต่อการประพตฺติจุจริตอันเป็นสิ่งที่น่าละอาย กิรียาที่ไม่ละอายต่อการประกอบอกุศลบาปกรรมทั้งหลาย นี้ชื่อว่า อนัตตตปปะ

สมถะ ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความมั่นอยู่แห่งจิต ความไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบสมาธิทริย สมาธิพละ มิจฉาสมาธิ นี้ชื่อว่า สมถะ

ปีคคาหะ ความปรารถนาความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความตั้งหน้า ความพยายาม ความอดสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความก้าวหน้าไปอย่างไม่หือถอย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความประคับประคองธุระ วิริยะ วิริยินทริย วิริยพละ มิจฉาวายามะ นี้ชื่อว่า ปีคคาหะ

อวิกเขปะ ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความมั่นอยู่แห่งจิต ความไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบสมาธิทริย สมาธิพละ มิจฉาสมาธิ นี้ชื่อว่า อวิกเขปะ

หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นเมื่ออื่นใด มีอยู่ในขณะนั้นสภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอกุศล สัมปยุตตธรรมเหล่านี้เกิดขึ้นพร้อมกับความโลภทุกประการที่มีการกระทำความโลภนั้นไม่ว่าจะเป็นการปล้นทรัพย์ ชิงทรัพย์ ยักยอกทรัพย์ ขโมยทรัพย์ ซึ่งมีข่าวให้เห็นตามหนังสือพิมพ์รายวันเป็นต้น

โลภะมูลจิตดวงที่หนึ่งนี้มีเจตสิกประกอบกับจิต ๑๕ ดวง คือ อัญญสมานเจตสิก ๑๓ โม
จตุกะ ๔ โลภะ ๑ ทิฏฐิ ๑

จิตดวงที่ ๒

๒. โสมนสฺสสหคํ ทิฏฐิคตสมฺปยุตฺตํ สสงฺขาริํ จิตที่เกิดขึ้นโดยมีการชักชวน พร้อม
ด้วยความดีใจ ประกอบด้วยความเห็นผิด

อกุศลจิตดวงที่ ๒ นี้ เกิดขึ้นเหมือนโลภะมูลจิตดวงที่ ๑ เกือบทุกประการ ต่างแต่เกิดขึ้น
โดยไม่มีการชักชวนเท่านั้น เช่น นายคำชวน นายแดงไปขโมยของที่ห้างบิกซี นายคำนั้นก็มีใจ
พอใจดีใจที่จะร่วมกระทำการนั้น แล้วคืบหน้ามโนเป็นเครื่องป้องกันตัวเองว่าจะไม่ถูกเจ้าหน้าที่จับ
กุม เป็นต้น

อกุศลจิตดวงที่ ๒ นี้เกิดขึ้นพร้อมด้วยความดีใจ ประกอบด้วยทิฏฐิ มี รูป เสียง กลิ่น รส
โผฏฐัพพะ ธรรม เป็นอารมณ์ หรือว่าปรารถนาอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นโดยมีการชักจูง ในขณะที่ ในขณะ
นั้น สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอกุศล

อกุศลจิตนี้ย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ประกอบด้วยโสมนัสในอารมณ์ทั้ง ๖ ผู้ยังโลภะให้เกิดขึ้น
แล้วถือผิดว่า นี่เป็นสัตว์ เป็นบุคคลตัวตนเราเขา ของเรา ของเขา ในกาลใด กุลบุตรปรารถนากุมาริ
กาของตระกูลมิถยาทิฏฐิ และตระกูลเหล่านั้นย่อมไม่ให้กุมาริกา โดยอ้างว่า พวกท่านถือทิฏฐิอื่น
แต่ภายหลัง พวกญาติอีกพวกหนึ่งบอกให้ยกให้ ด้วยการตกลงกันว่า พวกท่านจงกระทำการที่กุลบุตร
นี้จักกระทำการนี้ กุลบุตรนั้นพร้อมกับหมู่ญาติจึงพากันเข้าไปหาพวกเดียรถีย้นั้น ตอนต้นยังเป็นผู้
ลังเลอยู่ แต่เมื่อกาลผ่านไป ๆ ก็ชอบใจลัทธิ ย่อมถือซึ่งทิฏฐิด้วยคิดว่า กิริยาของพวกเดียรถีย์เหล่านี้
เป็นที่ชอบใจ ในกาลเห็นปานนี้ ฟังทราบว่าเป็นทิฏฐิที่อกุศลจิตย่อมมีในจิต เพราะความเกิดขึ้นโดยการ
ประกอบพร้อมกัน พร้อมด้วยอุบาย เพราะความที่อกุศลจิตนั้นมีการชักจูง

ส่วนในเขวาปนกรรมทั้งหลาย คือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด ถิ่นมิทระเป็น
กรรมยิ่งในอกุศลจิต ดวงที่ ๒ นี้ บรรดาอกุศลกรรมเหล่านั้น ความหดหู่ ชื่อว่า ถิ่นะ ความง่วงโงก
ชื่อว่า มิทระ อธิบายว่า ความไม่อดสาหะ ความไม่สามารถ และความพิฆาต ถิ่นะด้วยมิทระด้วย ชื่อ
ว่า ถิ่นมิทระ ในอกุศลทั้งสองนั้นถิ่นะมีความไม่อดสาหะเป็นลักษณะ (อนุสุสาหนลกฺขณํ) มีการ
กำจัดวิริยะเป็นรส (วิริยวิโนทนรํ) มีความที่อดอยเป็นปัจจุปฏิฐาน (สํสัทนปจฺจุปฏิฐานํ)

มิทระ มีความไม่ควรแก่การงานเป็นลักษณะ (อกมฺมณฺญตฺตาลกฺขณํ) มีความมีการปกปิด
เป็นรส (โททนรํ) มีความหดหู่เป็นปัจจุปฏิฐาน (ถินตปจฺจุปฏิฐานํ) หรือมีความง่วงโงกและ
ความหลับเป็นปัจจุปฏิฐาน (ปจฺจลาภิกนิทฺทาปจฺจุปฏิฐานํ) ถิ่นมิทระแม้ทั้งสองมีมนสิการโดยอุบาย

ไม่แยกคายในสภาวะมีความไม่ยินดี ความเกียจคร้าน และความง่วงเหงาหาวนอนเป็นต้นเป็น
ปทัฏฐาน

โลกมูลจิต ดวงที่ ๒ มีเจตสิกประกอบ ๒๑ ดวง คือ อัญญาสมานเจตสิก ๑๓ โมงคฺกะ
๔ โลกะ ๑ ทิฏฐิ ๑ ถิทุคฺกะ ๒

จิตดวงที่ ๓

๓. โสมนสฺสสหคฺคํ ทิฏฐิตฺตวิปฺยตฺตํ อสงฺขาริกํ จิตฺตํเกิดขึ้นโดยไม่มีการชักชวน
พร้อมด้วยความดีใจ ไม่ประกอบด้วยความเห็นผิด

จิตดวงที่ ๓ เกิดขึ้นเหมือนดวงที่ ๑ เกือบทุกประการ ต่างกันตรงที่ว่าเกิดขึ้นโดยไม่
ประกอบด้วยความเห็นผิด ในพระอภิธรรมกล่าวไว้ว่า

ธรรมเป็นอกุศล อกุศลจิต สหระคด้วยโสมนัส วิปฺยตจากทิฏฐิ มีรูปเป็นอารมณ์
หรือมีเสียงเป็นอารมณ์ มีกลิ่นเป็นอารมณ์ มีรสเป็นอารมณ์ มีโผฏฐัพพะเป็นอารมณ์ มี
ธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นในสมัยใด ผัสสะ เวทนา สัญญา
เจตนา จิต วิตก วิจารปีติ สุข เอกกคฺคา วิริยินทริยํ สมานินทริยํ มนินทริยํ โสมนัสสินทริยํ
ชีวิตินทริยํ มิจฺฉาสังกัปปะ มิจฺฉาวายามะ มิจฺฉาสมาธิ วิริยผละ สมานิผละ อหิริกผละ
โอตตปฺปผละ โลกะ โมหะ อภิขณา อหิริกะ อโนตตปฺปะ สมณะ ปັคคาหะ อวิกเขปะ มี
อยู่ในสมัยนั้นหรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น สภาวะธรรม
เหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอกุศล^๒

อกุศลจิตดวงที่ ๓ บ่อเกิดแก่บุคคลผู้ประกอบด้วยโสมนัสในอารมณ์ทั้ง ๖ ผู้ยังโลกะให้
เกิดขึ้น ไม่ยึดถือว่า นี่เป็นสัตว์ แลดูอยู่ซึ่งพระราชามวยปล้ำ การเล่นมีการต่อสู้เป็นต้น หรือมีการ
ชวนชวายเป็นการฟังเสียงที่ชอบใจเป็นต้น ในอริการแห่งอกุศลดวงที่ ๓ นี้ มีองค์ที่เหมือนกัน ๕
องค์ พร้อมกับมานะ ในบรรดาองค์เหล่านั้น สภาวะที่ชื่อว่า มานะ เพราะอรรถว่า บ่อเกิดตัว มานะ
นั้นมีการทรงตนเป็นลักษณะ (อนุนตฺตลกฺข โณ) มีการยกย่องสัมปยุตธรรมเป็นรส (สมฺปคฺคหฺนร โส)
มีความปรารถนาจฺจฺจงเป็นปัจจุปฏฺฐาน (เกตุกมฺยตาปฺจฺจุปฏฺฐาน โน) มีโลกะไม่ประกอบด้วยทิฏฐิเป็น
ปทัฏฐาน (ทิฏฐิวิปฺยตฺต โลกปทฺฐาน โน) ฟังทราบบว่า เหมือนคนบ้า

โลกมูลจิต ดวงที่ ๓ มีเจตสิกประกอบ ๑๕ ดวง คือ อัญญาสมานเจตสิก ๑๓ โมงคฺกะ
๔ โลกะ ๑ มานะ ๑ ถิทุคฺกะ ๒

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕.

จิตดวงที่ ๔

๔. โสมนัสสสหคค์ ทิฏฐุทิตวิปยุตต์ สสงฺขาริกิ จิตทีเกิตขี้น โดยมึการชักชวนพร้อม ด้วยความคึใจ ไม่ประกอบคึด้วยความเห็นผิด

จิตดวงที่ ๔ เกิตขี้นเหมือกับโลกะมูลจิตดวงที่ ๒ เกือบทุกประการ ต่างแต่เกิตขี้น โดย ไม่ประกอบคึด้วยความเห็นผิด ในอภิธรรมกล่าวว้า

“ธรรมเป็นอกุศล อกุศลจิต สหคคด้วยโสมนัส วิปยุตจากทิฏฐิ มีรูปเป็นอารมณฺ์ ฯลฯ มี ธรรมเป็นอารมณฺ์ หรือปรารภอารมณฺ์ใด เกิตขี้น โดยมึการชักจูง ในสมมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มี ในสมมัยนั้น สภาวะธรรมเหล่านึ้ชื่อว่า ธรรมเป็นอกุศล”^๓

อกุศลจิตดวงที่ ๔ ย่อมเกิตขี้นในฐานะมีประการดังกล่าวคึือในฐานะทึ้งหลายมี อุทาหรณฺ์อย่างนี้ ในกาลใด พวกเขาข้อมถ่มเขพะไปหรือไปรยฝุ่นท้าวไปบนคึระะ ในกาลนั้น อกุศล จิตดวงที่ ๔ ย่อมเกิตแก่บุคคลทึ้งหลายผู้แลดูในระหว้าง ๆ โดยเป็น ไปกับคึด้วยอุตสาหะเพื่อหลบหลีก เขพะและฝุ่นท้าวั้นและข้อมเกิตแก่บุคคลทึ้งหลายผู้แลดูตามช้องนั้น ๆ

โลกมูลจิต ดวงที่ ๔ มีเจตสิกประกอบ ๒๑ ดวง คึือ อัญญสมานเจตสิก ๑๓ โมจตุ กะ ๔ โลกะ ๑ มานะ ๑ ถึทุกะ ๒

จิตดวงที่ ๕

๕. อุเปกขาสหคค์ ทิฏฐุทิตสมยุตต์ อสงฺขาริกิ จิตทีเกิตขี้น โดยไม่มีการชักชวนพร้อม ด้วยความเฉย ๆ ประกอบคึด้วยความเห็นผิด

โลกมูลจิตดวงที่ ๕ นึ้ เกิตขี้นเหมือนดวงที่ ๑ เกือบทุกประการ ต่างแต่เวทนา คึือ อุเบกขาเวทนา ในพระอภิธรรมอธิบายว้า

ธรรมเป็นอกุศล อกุศลจิต สหคคด้วยอุเบกขา สัมยุตคึด้วยทิฏฐิ มีรูปเป็นอารมณฺ์ หรือมีเสียงเป็นอารมณฺ์ มีกลันเป็นอารมณฺ์ มีรสเป็นอารมณฺ์ มีโผฏฐัพพะเป็นอารมณฺ์ มี ธรรมเป็นอารมณฺ์ หรือปรารภอารมณฺ์ใด ๆ เกิตขี้นในสมมัยใด ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก อุเบกขา เอกคคตา วิริยินทริยํ สมารินทริยํ มนินทริยํ อุเปกขินทริยํ ชีวิตินทริยํ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวายามะ มิจฉาสมาธิ วิริยพละ อหิริกพละ อโนตตปป์ พละ โลกะ โมหะ อภิขณา มิจฉาทิฏฐิ อหิริกะ อโนตตปป์ปะ สมถะ ปักคาหะ อวิกเขปะ มี

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖.

ในสมัยนั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้นอุเบกขาเวทนา ความสบายทางใจก็ไม่ใช่ ความไม่สบายทางใจก็ไม่ใช่ ความเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุข อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า อุเบกขินทรีย์ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอกุศล^๔

อกุศลจิตดวงที่ ๕ ย่อมเกิดแก่บุคคลผู้มีฆณตตะ (วางเฉย) ด้วยสามารถแห่งเวทนาใน อารมณ์ทั้ง ๖ ผู้ซึ่งโลภะให้เกิด ผู้ยึดถืออยู่โดยนัยว่าเป็นสัตว์ ในอกุศลจิตดวงที่ ๕ นี้ อุเบกขา เวทนาย่อมมีในทีโสมนัส (แทนโสมนัสเวทนา) ลดทปปีติ คำที่เหลือทั้งหมดเป็นเหมือนอกุศลจิต ดวงที่หนึ่ง

โลกมูลจิต ดวงที่ ๕ มีเจตสิกประกอบ ๑๘ ดวง คือ อัญญสมานเจตสิก ๑๒ (เว้น ปีติ) โมหตุกะ ๔ โลกะ ๑ ทิฏฐิ ๑

จิตดวงที่ ๖

๖. อุเบกขาสหคตฺ ทิฏฐิคตสมปยุตฺตํ สสังขาริกํ จิตฺตํเกิดขึ้นโดยมีการชักชวน พร้อม ด้วยความเฉย ๆ ประกอบด้วยความเห็นผิด

อกุศลจิตดวงที่ ๖ นี้เหมือนกับดวงที่ ๕ ต่างแต่เป็น สสังขาริก คือมีการชักชวน

“ธรรมเป็นอกุศล อกุศลจิต สหคตด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยทิฏฐิ มีรูปเป็นอารมณ์ มี ธรรมเป็นอารมณ์ หรืออารมณ์ทั้ง ๖ ประการ หรือปรารถนาอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นโดยมีการชักชวน ใน สมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอกุศล”^๕

โลกมูลจิต ดวงที่ ๖ มีเจตสิกประกอบ ๒๐ ดวง คือ อัญญสมานเจตสิก ๑๒ (เว้น ปีติ) โมหตุกะ ๔ โลกะ ๑ ทิฏฐิ ๑ ติฏุกะ ๒

จิตดวงที่ ๗

๗. อุเบกขาสหคตฺ ทิฏฐิคตวิปยุตฺตํ อสังขาริกํ จิตฺตํเกิดขึ้นโดยไม่มีการชักชวน พร้อม ด้วยความเฉย ๆ ไม่ประกอบด้วยความเห็นผิด

อกุศลจิตดวงที่ ๗ เกิดขึ้น เหมือนดวงที่ ๕ เกือบทุกประการ ต่างแต่ไม่ประกอบด้วยความเห็นผิด

^๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖.

^๕ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๗.

ธรรมเป็นอกุศล อกุศลจิต สหระคด้วยอุเบกขา วิปยุตจากทิวฐิ มีรูปเป็นอารมณ์ หรือมีเสียงเป็นอารมณ์ มีกลิ่นเป็นอารมณ์ มีรสเป็นอารมณ์ มีโผฏฐัพพะเป็นอารมณ์ มีกรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นในสมัยใด ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตา จิต วิตก วิจารณ์ อุเบกขา เอกัคคตา วิริยอินทรีย์ สมาธิอินทรีย์ มนินทรีย์ อุปกอินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ มิจฉาสังกัปะปะ มิจฉาวายามะ มิจฉาสมาธิ วิริยผละ สมาธิผละ อหิริกผละ อโนตตป্পผละ โลกะ โมหะ อภิชฌา อหิริกะ อโนตตป্পะ สมณะ ปัคคาหะ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอกุศล

โลกมูลจิต ดวงที่ ๗ มีเจตสิกประกอบ ๑๘ ดวง คือ อัญญสมานเจตสิก ๑๒ (เว้นปีติ) โมจตุกะ ๔ โลกะ มานะ

จิตดวงที่ ๘

๘. อุปกฺขาสหคตฺ ทิวฐิคควิปยุตตํ สสงฺขาริกํ จิตฺตํ เกิดขึ้นโดยมีการชักชวน พร้อมด้วย ความเฉย ๆ ไม่ประกอบด้วยความเห็นผิด

อกุศลจิตดวงที่ ๘ เหมือนดวงที่ ๗ เกือบทุกประการ ต่างแต่มีการชักชวนในอารมณ์เท่านั้น ในพระอภิธรรมอธิบายว่า

“ธรรมเป็นอกุศล อกุศลจิต สหระคด้วยอุเบกขา วิปยุตด้วยทิวฐิ มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีกรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นโดยมีการชักชวนในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอกุศล”^๖

โลกมูลจิต ดวงที่ ๘ มีเจตสิกประกอบ ๒๐ ดวง คือ อัญญสมานเจตสิก ๑๒ (เว้นปีติ) โมจตุกะ ๔ โลกะ มานะ ถิทุกะ ๒

ความเกิดขึ้นแห่งโลกมูลจิต ๘

เมื่อใด บุคคลมีฉันทิวฐิเป็นเบื้องหน้าโดยมีความเห็นว่า โทษแห่งกามทั้งหลายไม่มีแล้ว บริโภคกามทั้งหลายด้วยความร่าเริงยินดีอยู่ก็ดี หรือมีความเชื่อมงคลต้นข้าวว่า มีสภาวะที่ดีด้วยจิตที่กล้า เกิดขึ้นเองโดยไม่มีการชักชวน เมื่อนั้น โลกมูลจิตดวงที่ ๑ ย่อมเกิดขึ้น

เมื่อใด บุคคลมีมิจฉาทิวฐิเป็นเบื้องหน้าโดยมีความเห็นว่า โทษแห่งกามทั้งหลายไม่มีแล้ว บริโภคกามทั้งหลายด้วยความร่าเริงยินดีก็ดี หรือมีความเชื่อถ่อมมงคลต้นข้าวว่า มีสภาวะที่ดีด้วยจิตที่อ่อน เกิดขึ้นโดยมีการชักชวน เมื่อนั้น โลกมูลจิตดวงที่ ๒ ย่อมเกิดขึ้น

^๖เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐.

เมื่อใด บุคคลไม่มีมิชฌาทีฏฐิเป็นเบื้องหน้า ย่อมเสพงามทั้งหลายด้วยความร่าเริงยินดีบ้าง คิดอยากได้สมบัติของผู้อื่นมาเป็นของตนบ้าง ย่อมลักทรัพย์ของผู้อื่นบ้าง ด้วยจิตที่กล้าเกิดขึ้นเอง โดยไม่มีการชักชวน เมื่อนั้น โลกมุขจิตดวงที่ ๓ ย่อมเกิดขึ้น

เมื่อใด บุคคลไม่มีมิชฌาทีฏฐิเป็นเบื้องหน้า ย่อมเสพงามทั้งหลายด้านความร่าเริงยินดีบ้าง คิดอยากได้สมบัติของผู้อื่นมาเป็นของตนบ้าง ย่อมลักทรัพย์ของผู้อื่นบ้าง ด้วยจิตที่อ่อนเกิดขึ้นโดย มีการชักชวน เมื่อนั้น โลกมุขจิตดวงที่ ๔ ย่อมเกิดขึ้น

เมื่อใด บุคคลอาศัยความไม่สมบูรณ์แห่งงามทั้งหลายก็ดี หรือ เพราะไม่มีเหตุแห่งโสมนัส อย่างอื่นก็ดี เมื่อนั้น โลกมุขจิต ๔ ดวง ที่เหลือประกอบด้วยอุเบกขา ย่อมเกิดขึ้น อย่างนี้

ชื่อว่า โลกะ เพราะอรรถว่า ความอยากได้ หรือเพราะอรรถว่าอันนั้นเป็นแต่เพียงความอยาก ได้เท่านั้น ซึ่งไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล

ลักษณะเป็นต้น ๔ ประการแห่งโลกะ

๑. มีความซัดมันในอารมณ์	เป็นลักษณะดุจดังติดตั้ง
๒. มีความซ่องอย่างขึง	เป็นกิจดุจขึ้นเนื้อที่ใส่ลงในกระทะร้อน
๓. มีความไม่ยอมละ	เป็นดุจการติดสีที่หยาดน้ำมัน
๔. มีความสำราญในสังโยชน์ธรรม	เป็นเหตุอันใกล้

เหตุให้เกิดโลกะมี ๔ ประการ คือ

๑. โลกปริวารกมุขปฏิสนธิกตา	ปฏิสนธิมาด้วยกรรมที่มีโลกเป็นปริวาร
๒. โลกอุสุสนนภวโต จวนฺตนา	จุติมาจากภพที่มีโลกมาก
๓. อัญญารมณสมายโค	ได้ประสบกับอารมณ์ที่ดีๆ อยู่เนืองๆ
๔. อสุสทาตสฺสน	ได้เห็นสิ่งที่เป็นที่ชอบใจ

เหตุให้เกิดโลกมุขโสมนัสมีอยู่ ๔ ประการ คือ

๑. โสมนสุสปฏิสนธิกตา	มีปฏิสนธิจิตเป็น โสมนัส
๒. อคมฺภีรปคตฺตนา	ไม่มีความสุขคัมภีรภาพ มีความคิดตั้งเป็น ปกติคือไม่มีความคิดลึกซึ้ง
๓. อัญญารมณสมายโค	ได้ประสบกับอารมณ์ที่ดี
๔. พยสนมุตฺติ	พ้นจากความพินาศ ๕ ประการ

เหตุให้เกิดโศกมูลอุเบกขามีอยู่ ๕ ประการ คือ

๑. อุเบกขาปฏิสนธิกตา	มีปฏิสนธิเป็นอุเบกขา
๒. คมภีรปกคิตา	มีความสุขคัมภีรภาพมีความคิดลึกซึ้งเป็นปกคิต
๓. มหุตตารมมณสมาโยโค	ได้ประสบกับอารมณ์ที่เป็นกลาง
๔. พยสนมุตติ	พ้นจากความพินาศ ๕ ประการ
๕. มุทธานตุกตา	สันดานเป็นคนโง่
- อธิบายอภิขมาชื่อว่า อภิขมา เพราะอรรถว่า เฟื่องเลี้ยงอยากได้ หรือเพราะอรรถว่าอันนั้นเป็นแต่ความเฟื่องเลี้ยงอยากได้เท่านั้น ซึ่งไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล

อภิขมามีลักษณะเป็นต้น ๔ ประการ ดังนี้

๑. มีความอยากได้สมบัติของผู้อื่นมาเป็นของตน	เป็นลักษณะ
๒. มีการแสวงหาสมบัติของผู้อื่นมาเป็นของตน	เป็นกิจ
๓. มีการมุ่งหน้าต่อสมบัติของผู้อื่น	เป็นผล
๔. มีความยินดีในสมบัติของผู้อื่น	เป็นเหตุใกล้
- อภิขมานั้น ย่อมเฟื่องเฉพาะหน้าต่อสมบัติของผู้อื่นเท่านั้น และมีความยินดียิ่งในสมบัติของผู้อื่น

อธิบายมิจฉาทิฎฐิชื่อว่า มิจฉาทิฎฐิ เพราะอรรถว่า มีความเห็นที่มีไช้ตามความเป็นจริง หรือมีความเห็นที่คลาดเคลื่อนเพราะยึดถือผิดๆ เหตุนี้จึงชื่อว่ามิจฉาทิฎฐิ

อีกอย่างหนึ่งว่า ชื่อว่า มิจฉาทิฎฐิ เพราะอรรถว่า เห็นผิด หรือเพราะอรรถว่า นั้นเป็นเพียงความเห็นผิดเท่านั้นซึ่งไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล

มิจฉาทิฎฐิมิลักษณะเป็นต้น ๔ ประการ คือ

๑. มีความยึดมั่นโดยไม่แยกคาย	เป็นลักษณะ
๒. มีความยึดถือผิดไปจากสภาวะธรรม	เป็นกิจ
๓. มีการยึดถือความเห็นผิด	เป็นผล
๔. มีความไม่ยอมยกราบเห็นพระอริยเจ้า เป็นต้น เป็นเหตุใกล้ให้เกิด	

เหตุเกิดแห่งทิฎฐิ ฟังทราบการเกิดขึ้นแห่งทิฎฐิ ๔ ประการ คือ

๑. การฟังแต่อสังขารธรรม

๒. ความเป็นผู้มีมิตรชั่ว

๓. ความเป็นผู้ไม่ยอมยกเห็นพระอริยเจ้า เป็นต้น

๔. การทำให้ไว้ในใจโดยอุบายอันไม่แยบคาย

มิจฉาทิฏฐินี้ ย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจการฟังอสังกรรม แล้วไม่พิจารณาโดยรอบคอบ ความเป็นผู้มีมิตรชั่วมีคนที่มิจฉาทิฏฐิเป็นสหาย และไม่ยอมยกเห็นพระอริยทั้งหลาย และสัตบุรุษทั้งหลาย มีพระพุทธเจ้า เป็นต้น ความเป็นผู้ไม่ฉลาดในธรรมของพระอริยะ มีสติปัญญา ๔ เป็นต้น ด้วยการทำให้ไว้ในใจโดยอุบายอันไม่แยบคาย และด้วยความเป็นผู้ถือมงคลต้นข้าว เป็นต้น เหตุเหล่านี้และเมื่ออบรมแล้ว ย่อมเป็นปัจจัยแก่ความเกิดขึ้นแห่งมิจฉาทิฏฐิ

เหตุให้เกิดมิจฉาทิฏฐินั้นมีอยู่ ๕ ประการ คือ

๑. สุตตจฺจนฺตทิวฺจฺจมาสยตา	เป็นผู้มีสัตตทิวฺจฺจและจฺจนฺตทิวฺจฺจเป็นอหยาตย
๒. ทิวฺจฺจวิปฺปนํปฺกฺคฺลเสวนา	ชอบคบกับบุคคลที่มีความเห็นผิด
๓. สทฺธมฺมวิมุขตา	หันหลังให้พระสัทธรรม
๔. มิจฺฉาวิตกฺกพฺพหุลตา	เป็นผู้มากไปด้วยความคิดผิด
๕. อโยนิโส อุมฺมุขฺชน	เป็นผู้จมอยู่ในความตั้งใจผิด

เหตุให้เกิดทิฏฐุคตสัมปยุตตจิต ๔ มีอยู่ ๕ ประการ คือ

๑. ทิวฺจฺจมาสยตา	มีมิจฉาทิฏฐิเป็นจริยอหยาตย
๒. ทิวฺจฺจวิปฺปนํปฺกฺคฺลเสวนตา	ชอบคบหากับผู้ที่เป็นมิจฉาทิฏฐิ
๓. สทฺธมฺมวิมุขตา	ไม่ได้ศึกษาพระสัทธรรม
๔. มิจฺฉาวิตกฺกพฺพหุลตา	ชอบนึกคิดแต่เรื่องที่ผิดๆ
๕. อโยนิโส อุมฺมุขฺชน	จมอยู่ในความพิจารณาที่ไม่แยบคาย

เหตุให้เกิดทิฏฐุคตวิปฺยุตตจิต ๔ มีอยู่ ๕ ประการ คือ

๑. สุตตจฺจนฺตทิวฺจฺจอนชฺจมาสยตา	ไม่มีสัตตทิวฺจฺจและจฺจนฺตทิวฺจฺจเป็นจริตอหยาตย
๒. ทิวฺจฺจวิปฺปนํปฺกฺคฺลเสวนาตา	ไม่คบหาสมาคมกับคนที่เป็นมิจฉาทิฏฐิ
๓. สทฺธมฺมสมฺมุขตา	มุ่งหน้าเข้าหาพระสัทธรรม
๔. สมฺมาวิตกฺกพฺพหุลตา	มากไปด้วยความคิดถูกต้องชอบ
๕. อโยนิโส น อุมฺมุขฺชน	ไม่จมอยู่ในความพิจารณาที่ไม่แยบคาย

จิตดวงที่ ๕

๑. โทมนสุตสหคค์ ปฏิญสมฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ จิตฺตํ เกิดขึ้นโดยไม่มีการชักชวน พร้อมด้วยความเสียใจ ประกอบด้วยความโกรธ

เช่น นายมานะ อ่านข่าวหนังสือพิมพ์เรื่องการฆ่าข่มขืนเด็ก ในขณะที่อ่านไปนั้นเกิดความไม่พอใจ เสียใจ โกรธแค้น จึงซัง ตีติงกล่าวร้ายต่อบุคคลที่กระทำเช่นนั้นการที่คิดเช่นนั้นก็จักเป็นความโกรธ จัดเป็นโทสะมูลจิตดวงที่ ๑

โทสะ คือการคิดประทุษร้าย กิริยาที่คิดประทุษร้าย ความคิดประทุษร้าย การคิดปองร้าย กิริยาที่คิดปองร้าย ความคิดปองร้าย ความโกรธ ความแค้น ความดุร้าย ความป่ากร้าย ความไม่เข้มขื่นแห่งจิต ความพยาปาหะ ในพระอภิธรรมอธิบายว่า

ธรรมเป็นอกุศล อกุศลจิต สหคคค์ด้วยโทมนัส สัมปยุตต์ด้วยปฏิฆะ มีรูปเป็น อารมณฺ์ หรือมีเสียงเป็นอารมณฺ์ มีกลิ่นเป็นอารมณฺ์ มีโผฏฐัพพะเป็นอารมณฺ์ มีธรรมเป็นอารมณฺ์ หรือปรารภอารมณฺ์ใด ๆ เกิดขึ้นในสมัยใด ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจารณ์ ทุกข์ เอกัคคคคตา วิริยอินทริยํ สมานินทริยํ มนินทริยํ โทมนัสสินทริยํ ชีวิตินทริยํ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวายามะ มิจฉาสมาธิ วิริยพละ สมานิพละ อหิริก พละ อโนตตปฺปพละ โทสะ โมหะ พยาปาหะ อหิริกะ อโนตตปฺปะ สมถะ ปิตคา หะ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอกุศล^๑

อกุศลจิตดวงที่ ๑ นี้มีเจตสิกเกิดร่วม ๒๒ ดวง คืออัญญสมานเจตสิก ๑๒ (เว้นปีติ) โมจตุกกะ ๔ โทจตุกกะ ๔ ถิรูกะ ๒

จิตดวงที่ ๑๐

๒. โทมนสุตสหคค์ ปฏิญสมฺปยุตฺตํ สสงฺขาริกํ จิตฺตํ เกิดขึ้นโดยมีการชักชวน พร้อมด้วยความเสียใจ ประกอบด้วยความโกรธ โทสะมูลจิตดวงที่ ๒ ต่างแต่มีการชักชวนเท่านั้น

เช่น นาย ช. ชักชวนนาย ง. ให้ไปทำร้ายร่างกายของบุคคลอื่นมีการตีต่อย ตะ พัน แทง ยิง เป็นต้น ในขณะที่จิตนั้นมีโทสะเกิดขึ้น มีสัมปยุตตธรรมเกิดเหมือนจิตดวงที่ ๑ ทุกประการ

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐.

“ธรรมเป็นอกุศล อกุศลจิต สหระคด้วยโทมนัส สัมปยุตด้วยปฏิฆะ มีรูปเป็น อารมณฺ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณฺ์ หรือปรารภอารมณฺ์ใด ๆ เกิดขึ้นโดยมีการชักจูงในสมย์ ใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมย์นั้น สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอกุศล”^๔

อกุศลจิตดวงที่ ๕ ย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ประกอบด้วยโทมนัสในอารมณฺ์ทั้ง ๖ ผู้ยัง ปฏิฆะให้เกิดขึ้นนั้นแหละ มนะอันโทษประทุษร้ายแล้ว หรือมนะอันบัณฑิตเกลียด เพราะมี เวทนาอันเลว เพราะเหตุนั้น มนะนั้น จึงชื่อว่า ทุมมโน (ผู้มีใจชั่ว). ภาวะแห่งบุคคลผู้มีใจชั่ว ชื่อว่า โทมนัส อกุศลจิตสหระคด้วยโทมนัสนั้น เพราะฉะนั้น อกุศลจิตนั้น จึงชื่อว่า โทมนัสสหระค (สหระคด้วยโทมนัส)

สภาวะที่ชื่อว่า ปฏิฆะ เพราะอรรถว่า ย่อมกระทบในอารมณฺ์โดยภาวะที่ไม่พอใจ. อกุศลจิตที่สัมปยุตด้วยปฏิฆะนั้น ชื่อว่า ปฏิฆสัมปยุต โทมนัส มีการเสวยอารมณฺ์อันไม่หน้าชอบใจ เป็นลักษณะ (อนิฏฐารมมณานุกาณลกขณฺ์) มีการเสวยอาการไม่คืออย่างใดอย่างหนึ่งเป็นรส (ยถา ตถา วา อนิฏฐาการสมุโภครสฺ) มีความอาพาธทางใจเป็นปัจจุปฏฐาน (เจตสิกอาพาธปัจจุปฏฐาน) มีหทัย วัตถุเท่านั้นเป็นปทัฏฐาน (หทยวัตถุปฏฐาน)

สภาวะที่ชื่อว่า โทษะ เพราะอรรถว่าเป็นเหตุให้คนประทุษร้าย หรือประทุษร้ายเอง หรือ ว่าธรรมชาตินั้นสักว่าเป็นเครื่องประทุษร้ายเท่านั้น

โทษะนั้นมีความดุร้ายเป็นลักษณะ ฟังเห็นเหมือนอสรพิษถูกประหาร (จณฺทิกุลกขุโณ ปหฺฐาสิวโธ วิย) มีการกระสับกระส่ายเป็นรสฟังเห็นเหมือนถูกยาพิษ (วิสฺปนฺร โธ วิสฺนิปาโต วิย) อีกอย่างหนึ่ง มีการหม่นไหม้นิสัยของตนเป็นรส ฟังเห็นเหมือนไฟไหม้ป่า (ตฺตโน นิสฺสยทหนฺร โธ วาทาวคฺคิ วิย) มีการประทุษร้ายเป็นปัจจุปฏฐาน ฟังเห็นเหมือนศัตรูได้โอกาส (ทฺสฺสนปฺจฺจุปฏฺฐาโน ลทฺุโรกาโธ วิย สฺปคฺโต) มีอาฆาตวัตถุเป็นปทัฏฐาน ฟังเห็นเหมือนน้ำมูตรเน่าเจือด้วยยาพิษ (อาฆาตวัตถุปฏฺฐาโน วิสฺตฺสฺฏฐฺฐฺมุคฺคฺตฺ วย)

สภาวะที่ชื่อว่า พยาบาท เพราะอรรถว่า เป็นเหตุเบียดเบียน คือ ย่อมเข้าถึงภาวะเสียจิต หรือว่าย่อมยังวินัย อาจารย์ รูปสมบัติและहितสุขเป็นต้น ให้ถึงความพิบัติ ก็เมื่อว่าโดยอรรถ พยาบาทนี้ ก็คือโทษะนั้นแหละ

ในเขวาปนธรรมทั้งหลาย สภาวะธรรมเป็นนิตะมีฉันทะ อธิโมกษ์ มนสิการ และอุทฺธจ จะเป็นต้น (คือเจตสิกประกอบกับอกุศลจิตดวงที่ ๕ แน่นอน) อนึ่ง ธรรม (ทั้ง ๔) เหล่านี้ ย่อมเกิดขึ้นครั้งละ ๕ ๆ กับด้วยธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งในอิสฺธา มัจฉริยะ หรืออุกฺกจะ ธรรมทั้ง ๓ มีอิสฺธา เป็นต้น แม้เหล่านี้ ชื่อว่า อนิตเขวาปนกะ (อกุศลธรรมแม้อื่นใด) ด้วยประการฉะนี้

^๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑.

สภาวะธรรมที่ชื่อว่า อิศสา เพราะอรรถว่า ย่อมริษยา. อิศสานั้น มีการริษยาสมบัติของผู้อื่นเป็นลักษณะ (ปรสมปตฺตินิ อุตฺตฺสนนลกฺขณา) มีความไม่ยินดีในสมบัติของผู้อื่นนั้นนั่นแหละเป็นรส (ตตฺเถว อนภิริตฺริสา) มีความเบือนหน้าจากสมบัติของผู้อื่นนั้นเป็นปัจจุปฏฺฐาน (ตโต วิมุขภาวปจฺจุปฏฺฐานา) มีสมบัติของผู้อื่นเป็นปทัฏฺฐาน (ปรสมปตฺติปฏฺฐานา)

ความเป็นแห่งความตระหนี่ ชื่อว่า มัจฉริยะ มัจฉริยะนั้นมีการปกปิดสมบัติของตนที่ได้มาแล้ว หรือที่ควรได้เป็นลักษณะ (ลทฺธานํ วาลภิตพฺพานํ วา อตฺตโน สมฺปตฺติํ นิฉฺฐนลฺกฺขณํ) มีความไม่พอใจในความที่สมบัติของตนนั้นนั่นแหละ เป็นของทั่วไปแก่ชนเหล่าอื่น เป็นรส (ตาสฺสฺเชว ปเรหิ สาธารณภาว อุกฺขมนรลฺ) มีความสยิวหน้าเป็นปัจจุปฏฺฐาน (สํโกลจนปจฺจุปฏฺฐานํ) หรือว่ามีความหวงแหนเป็นลักษณะ (กฏฺกณฺจุกตฺตาปจฺจุปฏฺฐานํ วา) มีสมบัติของตนเป็นปทัฏฺฐาน (อตฺตโน สมฺปตฺติปฏฺฐานํ) มัจฉริยะนี้ พึงเห็นว่าเป็นความพิการของจิต

กรรมที่บัณฑิตเกลียด อันบุคคลทำแล้ว ชื่อว่า กุกคตะ ความเป็นแห่งกุกคตะนั้น ชื่อว่า กุกกฺจะ กุกกฺจะนั้นมีความเดือดร้อนใจในภายหลังเป็นลักษณะ (ปจฺจนฺตฺตาปนลฺกฺขณํ) มีความเศร้าโศกเนื่อง ๆ ถึงบาปที่ทำแล้ว และบุญที่ยังไม่ได้กระทำเป็นกิจ (กตฺตากตฺตานุ โสจนรลฺ) มีความวิปฺปฏิสารคือความเดือดร้อนเป็นปัจจุปฏฺฐาน (วิปฺปฏิสารปจฺจุปฏฺฐานํ) มีการทำบาปแล้วและมีได้ทำบุญไว้เป็นทัฏฺฐาน (กตฺกตฺตปฏฺฐานํ) พึงเห็นเหมือนอย่างความเป็นทาส ฉะนั้น

สภาวะที่ชื่อว่า โทสะ เพราะอรรถว่า ย่อมคิดประทุษร้าย อาการที่คิดประทุษร้ายชื่อว่า ทุสสนา (กิริยาที่ประทุษร้าย) ภาวะแห่งความประทุษร้าย ชื่อว่า ทุสสิตฺตตะ (ความคิดประทุษร้าย)

ความคิดเบียดเบียน ชื่อว่า พยาปັตติ (การคิดปองร้าย) ด้วยอรรถว่าการละความเป็นปกติ อาการแห่งการปองร้าย ชื่อว่า พยาปฺชชฺชา (กิริยาที่ปองร้าย) ที่ชื่อว่า วิโรธ (ความโกรธ) เพราะอรรถว่า มุ่งร้าย ที่ชื่อว่า ปฏฺวิโรธ (ความแค้น) เพราะอรรถว่า พิโรธเนื่อง ๆ อีกอย่างหนึ่ง คำทั้งสองนี้ตรัสไว้ด้วยอำนาจแห่งอาการที่โกรธและอาการที่แค้น

บุคคลมีจิตกระด้างดุร้าย เรียกว่า จัณฺทิกะ ภาวะแห่งจัณฺทิกะนั้น เรียกว่า จัณฺทิกะ (ความดุร้าย) ถ้อยคำอันคนดุร้ายนี้ยกขึ้นพูดอย่างคิมิได้มี คำพูดของคนเช่นนี้เป็นคำพูดชั่ว คือ ไม่บริบูรณ์เลย เพราะฉะนั้นคนนี้จึงชื่อว่า อุตฺตโรปะ (ปากร้าย) จริงอยู่ ในเวลาที่บุคคลผู้ดุร้ายโกรธขึ้น ชื่อว่า คำพูดที่บริบูรณ์ ย่อมไม่มี ถึงหากจะมีแก่บางคน ชื่อนั้นก็ไม่เป็นประมาณ คนเช่นนั้น ชื่อว่า อุตฺตโรปะ (ความไม่สุภาพ)

สภาวะที่ชื่อว่า อนัตตมนตา (ความไม่มีใจเข้มแข็ง) เพราะอรรถว่าความเป็นผู้ไม่มีใจเป็นของตน เพราะความเป็นปฏิปักษ์ต่อความเป็นผู้มีใจเป็นของตน แต่เพราะความไม่มีใจเข้มแข็งนั้น เป็นของจิตเท่านั้น

อกุศลจิตดวงที่ ๑๐ ย่อมเกิดแก่บุคคลผู้ถูกคนอื่น ๆ ให้เกิดอุตสาหะบ้าง ผู้ถูกคนอื่น ๆ ตักเตือนให้เลิกถึงความผิดบ้าง ตนเองนั้นแหละนึกถึงความผิดของคนอื่น ๆ แล้วโกรธบ้าง เพราะความที่อกุศลจิตนี้เป็นไปกับการชักจูง

โทสมูลจิต ดวงที่ ๒ มีเจตสิกประกอบ ๒๒ ดวง คืออัญญสมานเจตสิก ๑๒ (เว้น ปีติ) โมจตุกะ ๔ โทจตุกะ ๔ ถิทุกะ ๒ จิตดวงที่ ๕ ที่ ๑๐ คือ โทสมูลจิต ๒

โทสะ เป็นเจตสิกกรรม เมื่อประกอบกับจิตแล้วก็จะปรุงแต่งให้จิตนั้นเกิดความโกรธ ความเกลียด ความไม่พอใจ ความเสียใจ ความกตัญญู ความรำคาญ และความกลัว

โทสมูลจิตที่จำแนกออกไปเป็น ๒ ดวง เพราะต่างกันที่มีการชักชวนดวงหนึ่ง และไม่มี การชักชวนดวงหนึ่ง ส่วนสัมปยุตกรรมและเวทนาเหมือนกันทั้ง ๒ ดวง คือมีปฏิมะ (โทสะ) สัมปยุต และเวทนาเป็นโสมนัส

ความแปลกกัน แห่งโสมนัส กับปฏิมะ มีดังนี้คือ

โสมนัสเป็นเวทนาขันธ มีการเสวยอนิฏฐารมณ์ เป็นลักษณะ

ปฏิมะเป็นสังขารขันธ มีความดุร้าย เป็นลักษณะ

เหตุเกิดแห่งโสมนัสและปฏิมะนี้ คือ อนิฏฐารมณ์และอาฆาตวัตถุ ๑๐ อย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นเหตุให้โสมนัสและปฏิมะนี้เกิดขึ้น

อนึ่ง จะรู้ว่าโทสมูลจิต ๒ ดวงนี้เป็นอสังขาริก หรือสสังขาริก ฟังรู้ได้ในอกุศลธรรมบถ ๑๐ มีปาณาติบาต เป็นต้น ที่ชื่อว่ามีการชักชวนคือถูกคนอื่น ๆ ชวนบ้าง ถูกคนอื่น ๆ เตือนให้เลิกถึงความผิดของคนอื่นแล้วจึงโกรธบ้าง ความโกรธเกิดขึ้นอย่างนี้ ชื่อว่า สสังขาริก ส่วนอสังขาริกก็มี นัยตรงกันข้าม

โทสะนั้นมีลักษณะเป็นต้น ๔ ประการดังนี้ คือ

๑. มีความดุร้าย	เป็นลักษณะ	เหมือนอสรพิษที่ถูกตี
๒. มีการเผาที่อาศัยของตน	เป็นกิจ	เหมือนไฟไหม้ป่า
๓. มีการประทุษร้าย	เป็นผล	เหมือนศัตรูผู้ได้โอกาส
๔. มีอาฆาตวัตถุ ๑๐	เป็นเหตุใกล้	เหมือนน้ำมูตรเน่าที่ระคนด้วยยาพิษ

อาฆาตวัตถุ ๑๐ ประการ

๑. อาฆาตด้วยคิดว่า	เขาได้ทำความเสื่อมเสียให้แก่เราแล้ว
๒. อาฆาตด้วยคิดว่า	เขากำลังทำความเสื่อมเสียให้แก่เรา
๓. อาฆาตด้วยคิดว่า	เขาจะทำความเสื่อมเสียให้แก่เรา

๔. อาฆาตด้วยคิดว่า	เขาได้ทำความเสื่อมเสียให้ผู้ที่เรารักแล้ว
๕. อาฆาตด้วยคิดว่า	เขากำลังทำความเสื่อมเสียให้แก่ผู้ที่เรารัก
๖. อาฆาตด้วยคิดว่า	เขาจะทำความเสื่อมเสียให้แก่ผู้ที่เรารัก
๗. อาฆาตด้วยคิดว่า	เขาจะได้ทำประโยชน์ให้แก่ผู้ที่เราเกลียด
๘. อาฆาตด้วยคิดว่า	เขากำลังทำประโยชน์ให้แก่ผู้ที่เราเกลียด
๙. อาฆาตด้วยคิดว่า	เขาจะทำประโยชน์ให้แก่ผู้ที่เราเกลียด
๑๐. อาฆาตในฐานะที่ไม่สมควร เช่นเดินแล้วสะดุดหรือเหยียบหนาม เป็นต้น
 ในอาฆาตวัตถุ ๑๐ ประการนี้ ประการใดประการหนึ่ง ก็เป็นเหตุใกล้ให้โทสมูลจิตเกิดขึ้น
 ทั้งนี้ โทสมูลจิตนี้จะได้ด้วย ขันติและเมตตา เพราะขันติและเมตตาเป็นปฏิปักษ์ต่อโทสะ

เหตุให้เกิดโทสมูลจิตมีอยู่ ๕ ประการ คือ

๑. โทษขุมาสยตา	มีอหยาตัยเป็นคนมักโกรธ
๒. อकुมภีรปกติตา	มีความคิดไม่สุขุม
๓. อปฺปสุตฺตา	มีการศึกษาน้อย
๔. อนินฺธุจฺจรมมณสมฺมาโยโค	ได้ประสบการณ์กับอารมณ์ที่ไม่ดี
๕. อาฆาตตวตฺตฺตสมฺมาโยโค	ได้ประสบกับอาฆาตวัตถุ ๑๐ ประการ

จิตดวงที่ ๑๑

๑. อุเปกฺขาสหคตฺ วิจิจฺจฺญาสมฺปยุตฺตํ จิตฺตํเกิดขึ้นพร้อมด้วยความเฉย ๆ ประกอบด้วย
 ความสงสัย

ที่ชื่อว่าความสงสัยนั้นได้แก่ความสงสัย ๘ อย่าง คือ

๑. สงสัยในองค์สมเด็จพระสัมมาพุทธเจ้าว่ามีจริงหรือ หรือว่าสงสัยในพุทธคุณ ๘ คือ อรห
 พระพุทธเจ้าเป็นผู้ห่างไกล จากกิเลส เป็นต้น

๒. สงสัยในพระธรรมว่า พระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า จะนำสัตว์ออกจากทุกข์ได้
 จริงหรือ สงสัยว่าโลกุตตรธรรม ๘ ว่ามีจริงหรือ หรือสงสัยในคุณธรรม ๖ มี สวากขาตธรรม เป็นต้น
 ว่าจริงหรือ

๓. สงสัยในพระสงฆ์ว่า พระอริยสงฆ์มีจริงหรือ หรือสงสัยในสังฆคุณ ๘ มี สุปฏิปันโน
 เป็นต้น ว่าจริงหรือ

๔. สงสัยในสิกขา ๓ คือ สीलสิกขา จิตสิกขา ปัญญาสิกขา ว่าผลแห่งสิกขา ๓ จะมีจริงหรือ

๕. สงสัยในขั้นนี้ อายุคนะ ธาตุ ที่เป็นอดีต คือสงสัยว่าชาติก่อนเราเคยมีแล้วหรือหนอ
๖. สงสัยในขั้นนี้ อายุคนะ ธาตุ ในอนาคตว่าชาติหน้าเราจะมีหรือหนอ
๗. สงสัยในขั้นนี้ อายุคนะ ธาตุ ทั้งที่เป็นอดีตและอนาคต คือสงสัยทั้งชาติก่อนและชาติหน้าว่าจะมีหรือหนอ

๘. สงสัยในปฏิจกสมุ่บาทธรรมว่า เพราะอวิชชา มี จึงเป็นปัจจัยแก่สังขารจริงหรือ วิจิกจกานี้เป็นนิรวณ เป็นเครื่องกั้นความดี ฟังละด้วยการอบรมปัญญา

เช่น พรหมณ์ชื่อ หีหิกชาติ เดินทางสวนกับพระพุทเจ้าแล้วทักทายปราศรัยกับพระพุทเจ้าว่าท่านบวชแต่ที่ใดใครเป็นศาสดาของท่าน พระพุทเจ้าตรัสว่า ไม่มีใครเป็นศาสดาของเรา เราเป็นสัพพัญญู ตรัสรู้เองโดยชอบ เมื่อพรหมณ์นั้นได้ฟังก็ไม่ดีใจไม่เสียใจ แต่มีความสงสัย คือไม่เชื่อในการตรัสรู้ของพระพุทเจ้าแล้วก็เดินผ่านไป ในอภิธรรมอธิบายว่า

ธรรมเป็นอกุศล อกุศลจิต สหระดด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยวิจิกจกานี้ มีรูป เป็นอารมณ์ หรือมีเสียงเป็นอารมณ์ มีกลิ่นเป็นอารมณ์ มีรสเป็นอารมณ์ มี โผฏฐัพพะเป็นอารมณ์ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นในสมย์ใด ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจาร อุเบกขา เอกัคคตา วิริยนทริย์ มนินทริย์ อุปกจินทริย์ ชีวิตินทริย์ มิจฉาสังกัปะปะ มิจฉาวายามะ วิริยพะละ อหิริก พละ อโนตตัปปพะละ วิจิกจกานี้ โมะหะ อหิริกะ อโนตตัปปะ ปักคาหะ อวิกเขปะ มีในสมย์นั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมย์นั้น สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอกุศล^๕

วิจิกจกานี้ การเคลือบแคลง กิริยาที่เคลือบแคลง ความเคลือบแคลง ความคิดเห็นไปต่าง ๆ นานา ความตัดสินใจไม่ได้ ความเห็นเป็นสองแง่ ความเห็นเหมือนทางสองแพร่ง ความสงสัย ความไม่สามารถจะถือเอาโดยส่วนเดียวได้ ความคิดส่ายไป ความคิดพรวดไป ความไม่สามารถจะหยั่งชงถือเอาเป็นยุติได้ ความกระด้างแห่งจิต ความลังเลใจ นี้ชื่อว่า วิจิกจกานี้ สภาวะธรรมเหล่านี้ เป็นอกุศล

อกุศลจิตดวงที่ ๑๑ ย่อมเกิดขึ้นในเวลาความสงสัยเป็นไปแก่บุคคลผู้วางเฉยด้วยอำนาจ เวทนาในอารมณ์ทั้ง ๖ ที่ชื่อว่า วิจิกจกานี้ สัมปยุต เพราะอรรถว่า สัมปยุตด้วยวิจิกจกานี้

สภาวะธรรมที่ชื่อว่า วิจิกจกานี้ เพราะปราศจากความแก้ไขอีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า วิจิกจกานี้ เพราะอรรถว่า เป็นเหตุให้คนเมื่อติดสภาวะธรรมย่อมยุ่งยาก คือย่อมลำบาก

^๕ เรื่องเดียวกัน. หน้า , ๓๒.

วิจิตรงานั้น มีความสงสัยเป็นลักษณะ (สัสยนลกฤษณา) มีความหวั่นไหวเป็นรส (กมฺปนรสา) มีการตัดสินใจไม่ได้เป็นปัจจุปัญฐาน (อนิจฺจนฺตฺยปัญฐานา) หรือว่า มีการถือเอาอย่างเดียวไม่ได้เป็นปัจจุปัญฐาน (เอนกํสคาหฺปนฺนปัญฐานา) มีการทำไว้ในโดยอุบายไม่แยกคายเป็นปทัฏฐาน (อโยนิโสมนสิการปทัฏฐานา)

สภาวะที่ชื่อว่า กังขา ด้วยสามารถแห่งการเคลื่อนแคลง อาการเป็นไปแห่งความเคลื่อนแคลง ชื่อว่า กังขานา (กิริยาที่เคลื่อนแคลง) การเคลื่อนแคลงอันแรกชื่อนำมาซึ่งการเคลื่อนแคลงต่อไป จิตที่พร้อมพร้อมด้วยการสงสัย ชื่อว่า กังขาจิตะ เพราะนำมาซึ่งความเคลื่อนแคลง สภาวะแห่งกังขาจิตะนั้นชื่อว่า กังขาจิตตตะ (ความเคลื่อนแคลง) สภาวะที่ชื่อว่า วิมิตี เพราะความคิดเห็นต่าง ๆ วิจิตรงาน (ความตัดสินใจไม่ได้) ที่ชื่อว่า เทวพหฺก (ความเห็นสองแง่) เพราะอรรถว่า ย่อมเห็นสองอย่างด้วยอรรถว่า หวั่นไหวไป ที่ชื่อว่า เทวรูปโถ (ความเห็นเหมือนทางสองแพร่ง) เพราะเหมือนทางสองแพร่งโดยการห้ามการปฏิบัติ ที่ชื่อว่า สัสโย (ความสงสัย) เพราะอรรถว่า ย่อมนอนโดยรอบเพราะไม่สามารถดำรงอยู่ในอาการหนึ่งที่เป็นไปว่า นี้เที่ยงหรือหนอหรือว่าไม่เที่ยง เป็นต้น ที่ชื่อว่า อเนกํสคาโห (ความไม่สามารถถือเอาโดยส่วนเดียวได้) เพราะอรรถว่า ไม่ใช่ถือเอาโดยส่วนเดียว เพราะไม่สามารถถือเอาโดยส่วนเดียว ที่ชื่อว่า อาสฺยุปฺนา (ความคิดง่ายไป) เพราะอรรถว่า วิจิตรงานั้นเมื่อไม่อาจเพื่ออันชี้ขาด จึงถอยกลับจากอารมณ์ ที่ชื่อว่า ปริสฺยุปฺนา (ความคิดพრაไป) เพราะอรรถว่า วิจิตรงานั้นเมื่อไม่อาจเพื่อจะหยั่งลงจึงคิดสายไปรอบด้าน ที่ชื่อว่า อปริโยคาหนา (ความไม่สามารถจะหยั่งลงถือเอาที่สุดได้) เพราะความเป็นสภาวะไม่สามารถเพื่อหยั่งลงถือเอาได้ ที่ชื่อว่า ฅมฺภิตตฺตํ (ความกระด้าง) เพราะความเป็นสภาวะที่ไม่สามารถเพื่อหยั่งลงถือเอาได้ ที่ชื่อว่า ฅมฺภิตตฺตํ (ความกระด้าง) เพราะความเป็นสภาวะที่ไม่สามารถเพื่อเป็นไปในอารมณ์ด้วยอำนาจการตัดสินใจได้ อธิบายว่า ความที่จิตเป็นธรรมชาติกระด้าง วิจิตรงานเกิดขึ้นแล้ว ย่อมทำจิตให้กระด้าง ก็เพราะวิจิตรงานั้นเมื่อเกิดเป็นคุณการจับอารมณ์มาขัดอยู่ซึ่งใจ ฉะนั้น พระองค์จึงตรัสว่า มโนวิเลโข (รอยจิตใจ คือ ความลังเลใจ)

ลักษณะเป็นต้น ๔ ประการแห่งวิจิตรงาน

๑. มีความสงสัย	เป็นลักษณะ
๒. มีความหวั่นไหว	เป็นกิจ
๓. มีการตกลงใจไม่ได้	เป็นผลหรือมีการถือเอาโดยส่วนเดียว ไม่ได้ เป็นผล
๔. มีอโยนิโสมนสิการ	เป็นเหตุใกล้

วิจิตรกิจนามีอยู่ ๒ ประการ คือ

๑. นีวรณภูตวิจิตรกิจนาม	ความสงสัยที่จัดเป็นตัวนิวรรณ์แท้ๆ ได้แก่
	ความสงสัยที่จัดเป็นสังโยชน์ นั้นเอง
๒. ปฏิรูปกวิจิตรกิจนาม	ความสงสัยเทียม คือ ไม่จัดเป็นนิวรรณ์แท้
	เช่น สงสัยในชื่อคน ในหนทาง เป็นต้น

เหตุที่ประหาณวิจิตรกิจนามีอยู่ ๖ ประการ คือ

๑. พหุสสุตา	เป็นพหุสสุตา คือ ได้ยินได้มาก
๒. ปริปรุจกตา	หมั่นสอบสวนทวนถาม
๓. วินยปรกตณฺณุตตา	รอบรู้ชำนาญและเคร่งในวินัย
๔. อธิโมกฺขพหุลตา	มากด้วยการตัดสินใจเชื่อ
๕. กลุยาณมิตฺตตา	มีมิตรที่ดี
๖. สบฺปายกตา	ได้ฟังถ้อยคำอันเป็นที่สบาย

โมหมูลจิต ดวงที่ ๑ มีเจตสิกประกอบ ๑๕ ดวง คือ อัญญสมานเจตสิก ๑๐ (เว้น อธิโมกข์ ปิติ ฌันทะ) โมจตุกะ ๔ วิจิตรกิจนาม ๑

จิตดวงที่ ๑๒

๒. อุเปกฺขาสหคฺติ อุทฺทจฺจสมฺปยุตฺตํ จิตฺตํ เกิดขึ้นพร้อมด้วยความเฉย ๆ ประกอบด้วย ความฟุ้งซ่าน อุกฺสฺลจิตฺตดวงที่ ๑๒ เหมือนดวงที่ ๑๑ ต่างแต่ประกอบด้วย ความฟุ้งซ่าน คือ อุจฺจจะ มีสัมปยุตตธรรมเกิดร่วมเหมือนกันกับดวงที่ ๑๑ กล่าวคือ ธรรมเป็นอกุศล อุกฺสฺลจิต สหระคตด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยอุทฺทจจะ มีรูปเป็นอารมณ์หรือมีเสียงเป็นอารมณ์ มีกลิ่นเป็น อารมณ์ มีรสเป็นอารมณ์ มีโผฏฐัพพะเป็นอารมณ์ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น ในสมัยใด ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจารณ์ อุเบกขา เอกกคตา วิริยอินทรีย์ สมารินทรีย์ มนินทรีย์ อุเปกจินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ มิจฺฉาสังกัปปะ มิจฺฉาวายามะ มิจฺฉาสมาธิ วิริย พละ สมาธิพละ อหิริกพละ อโนตตปฺปพละ อุทฺทจจะ โมะหะ อหิริกะ อโนตตปฺปะ สมถะ ปัก คาหะ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น สภาวะ ธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมอันเป็นอกุศล

ที่ชื่อว่า อุทฺทจจะสัมปยุต เพราะอรรถว่า อุกฺสฺลจิตนั้นสัมปยุตด้วยอุทฺทจจะ อุกฺสฺลจิตดวง ที่ ๑๒ นี้ เป็นกลาง (อุเบกขา) ด้วยอำนาจเวทนาในอารมณ์ ๖

บทว่า จิตฺตสฺส (แห่งจิต) คือไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล บทว่า อุทฺทจฺจ ได้แก่ อาการที่ฟุ้ง ซ่าน. สภาวะที่ชื่อว่า อุปสมะ (ความไม่สงบ) เพราะอรรถว่า การไม่เข้าไปสงบแห่งจิต ที่ชื่อว่า

เจตโส วิกุเขโป (ความวุ่นวายใจ) เพราะอรรถว่า จิตซัดสายไป บทว่า ฆนุตตตํ จิตตสฺส (จิตพล่านไป) ได้แก่ ความที่จิตหมุนไป ด้วยบทนี้ท่านกล่าวจิตคின்றนไปในอารมณ์เดียวเท่านั้น ดูยานที่พล่านไปและโคที่พล่านไปเป็นต้น เพราะอุทฺธจจะคின்றนไปในอารมณ์เดียว วิจิกิจจาคின்றนไปในอารมณ์ต่าง ๆ

เหตุที่ประหามอุทฺธจจะมีอยู่ ๖ ประการ คือ

๑. พหุสฺสตา	เป็นพหุสฺสตา คือ ได้ยิน ได้ฟังมาก
๒. ปริปุจฺจกตา	หมั่นสอบถามทวนถาม
๓. วินยฺสปกตถญฺจตา	รอบรู้ชำนาญและเคร่งในวินัย
๔. พุทฺธเสวิตา	ได้ฟังธรรมของพระพุทธเจ้าบ่อย ๆ
๕. กลฺยาณมิตฺตตา	มีมิตรที่ดี
๖. สปุปายกตา	ได้ฟังถ้อยคำอันเป็นที่สบาย

เหตุให้เกิดโมหมูลจิตมีอยู่ ๑ ประการ คือ

๑. อโยนิโสมนสิการ คือการพิจารณาที่ไม่แยบคาย โมหมูลจิตนี้ เป็นจิตที่ไม่รู้หรือสงสัย ๔ หรือเป็นจิตที่สงสัยในคุณแห่งพระรัตนตรัย เป็นต้น เพราะถูกโมหะเจตสิกปิดบังไว้

โมหมูลจิตที่จำแนกเป็น ๒ ดวง ด้วยอำนาจสัมปยุตตธรรมโมหมูลจิตที่จำแนกออกไปเป็น ๒ ดวง เพราะความต่างกันแห่งสัมปยุตตธรรม คือ ดวงที่หนึ่งประกอบด้วยวิจิกิจจนา ดวงที่สองประกอบด้วยอุทฺธจจะ ส่วนเวทนามเป็นอุเบกขาทั้ง ๒ ดวง เพราะโมหมูลจิตทั้ง ๒ ดวงนี้ ไม่มีความกำหนดและความชัดเจนในอารมณ์ทั้งปวง เพราะความเป็นจิตที่หลงมกมาย เพราะไม่มีอกุศลมูลอื่นเข้าประกอบ และเป็นจิตหวั่นไหว เพราะประกอบด้วยวิจิกิจจนาและอุทฺธจจะ จึงเป็นไปกับด้วยอุเบกขาเวทนามเท่านั้น

เพราะเหตุนี้ แม้ความต่างกันแห่งสังขารก็ไม่มีในจิตทั้ง ๒ ดวงนั้น เพราะจิต ๒ ดวงนั้นเป็นจิตที่กระสับกระส่าย และฟุ้งซ่านอยู่ในกาลทุกเมื่อ

ที่ชื่อว่า อุทฺธจจะสัมปยุต เพราะอรรถว่า สัมปยุตด้วยอุทฺธจจะ อุทฺธจจะ คือความฟุ้งซ่านแห่งจิต ความไม่สงบแห่งจิต ความวุ่นวายใจ ความพล่านไปแห่งจิตนี้ ชื่อว่า อุทฺธจจะ

ลักษณะเป็นต้น ๔ ประการแห่งอุทฺธจจะ

๑. มีความไม่สงบ	เป็นลักษณะ
๒. มีความไม่ตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์เปลี่ยน	เป็นกิจ

๓. มีความพละนไปในอารมณ	เป็นผล
๔. มีอโยนิโสมนสิการ	เป็นเหตุไถ่

อิกนัยหนึ่ง

๑. มีความมีคณแห่งจิต	เป็นลักษณะ
๒. มีความไม่เที่ยงตลอดในสภาวะธรรม	เป็นกิจ
๓. มีการปฏิบัติศีล	เป็นผล
๔. มีอโยนิโสมนสิการ	เป็นเหตุไถ่

ในอกุศลจิต ๑๒ มีสัมปยุตอยู่ ๔ ประการ คือ ทิฏฐิสัมปยุต ปฏิฆสัมปยุต วิกิจฉาสัมปยุต อุทัจจสัมปยุต มีวิปยุต ๔ ประการ มีโสมนัส ๔ ประการ มีโทมนัส ๔ ประการ มีอุเบกขา ๔ ประการ

ในอกุศลจิต ๑๒ ดวงนี้ เป็นบาปกรรม เป็นเหตุแห่งทุกข์ ทางกาย วาจา ใจ ย่อมให้ผลเป็นทุกข์ เพราะฉะนั้น อกุศลจิต ๑๒ ดวงนี้ พึงละด้วย ศีล สมาธิ ปัญญา

ศีล	ละอกุศลเป็นตทกุปหาน คือ ละเป็นขณะๆ
สมาธิ	ละอกุศลเป็น วิขมกุปหาน คือ ละ ด้วยการข่มไว้
ปัญญา	ละอกุศลเป็น สมุจเฉทกุปหาน คือ ละ โดยเด็ดขาด

โมหมูลจิต ดวงที่ ๒ มีเจตสิกประกอบ ๑๕ ดวง คือ อัญญาสมานเจตสิก ๑๑ (เวทนา ปิติ ฉันทะ) โมจตุกะ ๔

๓.๒ อเหตุกจิต ๑๘

คำว่า อเหตุกะ แปลว่า ไม่ประกอบด้วยเหตุ คำว่าเหตุทางพระพุทธศาสนา มี ๖ อย่าง คือ โลกเหตุ โทสเหตุ โมหเหตุ อโลกเหตุอโทสเหตุ อโมหเหตุ

จิตที่ไม่มีเหตุทั้ง ๖ นี้ประกอบ จิตนั้นชื่อว่า อเหตุกจิต มีอยู่ ๑๘ ดวง แบ่งเป็น ๓ จำพวก คือ อกุศลวิบากจิต มี ๗ ดวง อเหตุกกุศลวิบากจิต มี ๘ ดวง อเหตุกกิริยาจิต มี ๓ ดวง

จิตที่เป็นผลของอกุศลกรรม ๗ ดวง เรียกว่า อกุศลวิบากจิตเท่านั้น อกุศลวิบากจิต ๗ ดวงนี้ทั้งหมด ไม่มีเหตุประกอบ เพราะเป็นผลของอกุศลจิต ๑๒ ดวง ในอกุศลจิตทั้ง ๑๒ ดวงนี้ ล้วนประกอบด้วยอุทัจจะ ทำให้ไม่สามารถตั้งมั่นในอารมณได้ ด้วยเหตุนี้ เจตนาในอกุศลจิต ๑๒ นี้ จึงไม่มีกำลังที่จะให้ผลเป็นสเหตุกวิบากได้

ส่วนจิตที่เป็นผลของกุศลกรรม ๘ ดวง และกิริยา ๓ ดวง ต้องมีคำว่า อเหตุกะอยู่หน้า เพราะผลของกุศลกรรมและกิริยาจิต ๒ ประเภทนี้ คือ ที่มีเหตุประกอบก็มี และที่ไม่มีเหตุประกอบ

ก็มี เพราะกุศลวิบากจิตและกิริยาจิต ที่ไม่ประกอบด้วยเหตุ จึงต้องมีคำว่าเหตุจะอยู่หน้าจึงจะรู้ว่า หมายถึงกุศลวิบากจิตและกิริยาจิต ประเภทไหน

อกุศลวิบากจิต ๗

๑. อุปกุฬาสหคต จักขุวิญญาณ จิตที่อาศัยจักขุวัตถุ เห็นรูปารมณ์ที่ไม่ดี เกิดขึ้นพร้อมด้วยความเฉยๆ

จักขุวิญญาณนี้รับรูปารมณ์ที่ไม่ดี คือ สีต่าง ๆ เช่น สีเหลือง แดง ดำ สีทั้งหมดในโลก มนุษย์กำหนดขึ้นโดยรู้กัน เกิดขึ้นพร้อมด้วยความเฉย ๆ

คำว่า จักขุวิญญาณ มีอธิบายว่า ที่ชื่อว่าจักขุวิญญาณ เพราะอรรถว่า เป็นวิญญาณแห่งจักขุซึ่งเป็นธาตุ หรือเพราะอรรถว่า เป็นวิญญาณที่เป็นไปทางจักขุ หรือเพราะอรรถว่า เป็นวิญญาณที่ต้องอาศัยจักขุแล้วจึงเกิดขึ้นได้

แม้ในคำว่าโสทวิญาณ ฉานวิญาณ ชิวหาวิญาณ กายวิญาณ ก็มีแนวทางการอธิบายเหมือนกัน

ลักษณะเป็นต้น ๔ ประการแห่งจักขุวิญญาณ

๑. มีการอาศัยจักขุแล้วรู้แจ้งซึ่งรูป	เป็นลักษณะ
๒. มีการทำแต่รูปอย่างเดียวให้เป็นอารมณ์	เป็นกิจ
๓. มีความเป็นธรรมชาติมุ่งหน้าต่อรูป	เป็นผล
๔. มีความปราศไปแห่งกิริยามโนธาตุอันมีรูปเป็นอารมณ์	เป็นเหตุใกล้

๒. อุปกุฬาสหคต โสทวิญาณ จิตที่อาศัยโสทวัตถุ ได้ยินเสียงที่ไม่ดี เกิดขึ้นพร้อมด้วยความเฉย ๆ

โสทวิญาณ เกิดขึ้น โดยอาศัย สัทธาารมณ์ คือเสียงต่าง ๆ ที่ไม่ดี เกิดขึ้นพร้อมด้วยความเฉยๆ เช่น คำหยาบคายต่าง ๆ มีวิหุจริตเป็นต้น ตลอดเสียงที่ได้ยินแล้วเขาก็นับว่าเป็นเสียงที่ไม่ดีด้วย

ลักษณะเป็นต้น ๔ ประการแห่งโสทวิญาณ

๑. มีการอาศัยโสทแล้วรู้แจ้งซึ่งเสียง	เป็นลักษณะ
๒. มีการทำแต่เสียงอย่างเดียวให้เป็นอารมณ์	เป็นกิจ
๓. มีความเป็นธรรมชาติมุ่งหน้าต่อเสียง	เป็นผล
๔. มีความปราศไปแห่งกิริยามโนธาตุอันมีเสียงเป็นอารมณ์	เป็นเหตุใกล้

๓. อุpekุขาสหคต์ ฆานวิญญาน์ จิตที่อาศัยฆานวัตถุ รู้กลิ่นที่ไม่ดีเกิดขึ้นพร้อมด้วยความ
เฉย ๆ

ฆานวิญญาน์นี้เกิดขึ้นโดยอาศัย คันธารมณ์ คือกลิ่นต่างๆ ที่ไม่ดี เกิดขึ้นพร้อมด้วยความ
เฉย ๆ ที่กล่าวว่าเกิดขึ้นพร้อมด้วยความเฉย ๆ เพราะจิตดวงนี้เกิดขึ้นทำหน้าที่รับกลิ่นที่ไม่ดีเท่านั้น
แล้วก็ดับไป เหมือนกับพระอรหันต์ รู้กลิ่น รู้รส ก็รู้สึกว่าได้เห็น ได้ยิน ได้ฟัง แล้วก็ไม่ได้ใจเสีย
คือเฉย ๆ ไม่หวั่นไหวไปตามอารมณ์นั้นๆ

ลักษณะเป็นต้น ๔ ประการแห่งฆานวิญญาน

๑. มีการอาศัยฆานแล้วรู้แจ้งซึ่งกลิ่น	เป็นลักษณะ
๒. มีการทำแต่กลิ่นอย่างเดียวให้เป็นอารมณ์	เป็นกิจ
๓. มีความเป็นธรรมชาติมุ่งหน้าต่อกลิ่น	เป็นผล
๔. มีความปราศไปแห่งกิริยามโนธาตุอันมีกลิ่นเป็นอารมณ์	เป็นเหตุใกล้

๔. อุpekุขาสหคต์ ชิวหาวิญญาน์ จิตที่อาศัยชิวหาวัตถุ รู้รสที่ไม่ดีเกิดขึ้นพร้อมด้วยความ
เฉย ๆ

ชิวหาวิญญาน์นี้ เกิดขึ้นโดยมี รสารมณ์ คือรสต่างๆ เช่น เผ็ด หวาน ขมเปรี้ยว จืด
เป็นต้น เกิดขึ้นพร้อมด้วยความเฉย ๆ แต่ในการรับรสของลิ้นก็ต่างกันในแต่ละบุคคล ซึ่งมีต่อม
รับรสที่แตกต่างกันตามหลักชีววิทยาศาสตร์

ลักษณะเป็นต้น ๔ ประการแห่งชิวหาวิญญาน

๑. มีการอาศัยชิวหาแล้วรู้แจ้งซึ่งรส	เป็นลักษณะ
๒. มีการทำแต่รสอย่างเดียวให้เป็นอารมณ์	เป็นกิจ
๓. มีความเป็นธรรมชาติมุ่งหน้าต่อรส	เป็นผล
๔. มีความปราศไปแห่งกิริยามโนธาตุอันมีรสเป็นอารมณ์	เป็นเหตุใกล้
๕. ทุกขสหคต์ กายวิญญาน์ จิตที่อาศัยกายวัตถุ รู้สึกโผฏฐัพพารมณ์ที่ไม่ดีเกิดขึ้นพร้อม

ด้วย ทุกขเวทนาในอภิธรรมอธิบายว่า

กายวิญญาน์นี้ เกิดขึ้นโดยอาศัยโผฏฐัพพารมณ์ คือ เย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง ที่ไม่
ดี เกิดขึ้นพร้อมด้วยความทุกกาย เช่น การถูกตี ถูกแทง ถูกกระแทกด้วยของแข็ง เป็นต้นในพระ
อภิธรรมปิฎกได้แสดงเรื่องจิตดวงที่ ๑-๒-๓-๔-๕ ว่า

ธรรมเป็นอัพยาทุกต คือ จักขุวิญญาณ เป็นวิบาก สหระคด้วยอุเบกขา มีรูปเป็น อารมณฺ์เกิดขึ้น ฯลฯ โสตวิญญาณ เป็นวิบาก สหระคด้วยอุเบกขา มีเสียงเป็นอารมณฺ์ เกิดขึ้น ฯลฯ มานวิญญาณ เป็นวิบาก สหระคด้วยอุเบกขา มีกลิ่นเป็นอารมณฺ์เกิดขึ้น ฯลฯ ชิวหาวิญญาณ เป็นวิบาก สหระคด้วยอุเบกขา มีรสเป็นอารมณฺ์เกิดขึ้น ฯลฯ กายวิญญาณ เป็นวิบาก สหระคด้วยทุกขฺ์ มีโณฏฐัพพะเป็นอารมณฺ์เกิดขึ้น วิญญาณเกิดเพราะสังขาร เป็นปัจจัย นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัยอายตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะ เกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัยเวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะเวทนา เป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกขฺ์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้^{๑๐}

ลักษณะเป็นต้น ๔ ประการแห่งกายวิญญาณ

๑. มีการอาศัยกายแล้วรู้แจ้งซึ่งโณฏฐัพพารมณฺ์	เป็นลักษณะ
๒. มีการทำแต่โณฏฐัพพะอย่างเดียวให้เป็นอารมณฺ์	เป็นกิจ
๓. มีความเป็นธรรมชาติมุ่งหน้าต่อโณฏฐัพพะ	เป็นผล
๔. มีความปราศไปแห่งกิริยามโนธาตุนั้นมีโณฏฐัพพะเป็นอารมณฺ์	เป็นเหตุใกล้

ความต่างแห่งวิญญาณ ๕

ในวิญญาณทั้ง ๕ มีความต่างกัน คือ

จักขุวิญญาณ เป็นต้น เวทนาเป็นอุเบกขา ในกายวิญญาณ เวทนาเป็นทุกขฺ์ ในความต่าง กันแห่งเวทนานั้น ย่อมมีด้วยอำนาจแห่งการกระทบ เพราะว่าทางทวารทั้ง ๔ มี จักขุทวารเป็นต้น อุปาทายรูปนั่นเอง ย่อมกระทบอุปาทายรูป เมื่ออุปาทายรูปกระทบกับอุปาทายรูป ความเสียดสีที่เกิด แต่การกระทบย่อมไม่มีกำลัง ย่อมเป็นเพียงแต่สัมผัสกันเท่านั้น เหมือนเอาปูนุ่นไปวางไว้บนแท่น ๔ อัน แล้วเอาสำลีไปกระทบ ฉะนั้น เวทนาย่อมเป็นอุเบกขา

ส่วนทางกายทวาร อารมณฺ์ได้แก่ มหาภูตรูป กระทบกายปสาท อุปมาเหมือนบุคคล วาง ปูนุ่นไว้บนแท่นแล้วเอาค้อนทุบ เพราะฉะนั้นการเสียดสีจึงมีกำลัง เวทนาจึงเป็นสุขในอิฐฐารมณฺ์ เป็นทุกขฺ์ในอนิฐฐารมณฺ์

ในจิต ๕ ดวงนี้ ย่อมมีวัตถุ ทวาร และอารมณฺ์ ต่างกันเสมอทีเดียว ขึ้นชื่อว่าวัตถุเป็นต้น จะเหมือนกันย่อมไม่มี เพราะเหตุว่า

^{๑๐}มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระอภิธรรมปิฎก เล่มที่ ๒ วิภังค์ ภาคที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕), หน้า ๖๗๘.

จักขุวิญญาณ ที่เป็นอกุศลวิบาก กระทำจักขุทวารให้เป็นวัตถุที่เกิด แล้วให้สำเร็จทัส
สนนกิจ คือการเห็น

โสตวิญญาณ ที่เป็นอกุศลวิบาก กระทำโสตทวารให้เป็นวัตถุที่เกิด แล้วให้สำเร็จสว
นกิจ คือการได้ยิน

ฆานวิญญาณ ที่เป็นอกุศลวิบาก กระทำฆานทวารให้เป็นวัตถุที่เกิด แล้วให้สำเร็จฆาน
กิจ คือการรู้จักกลิ่น

จิหวาวิญญาณ ที่เป็นอกุศลวิบาก กระทำจิหวาทวารให้เป็นวัตถุที่เกิด แล้วให้สำเร็จ
สายนกิจ คือลิ้มรส

กายวิญญาณ ที่เป็นอกุศลวิบาก กระทำกายทวารให้เป็นวัตถุที่เกิด แล้วให้สำเร็จมุสน
กิจ คือการถูกต้อง

๖. อูเปกขาสหคตัม สมฺปฏิจฺจนจิตตํ จิตฺที่รับปัญจารมณฺที่ไม่วดีเกิดขึ้นพร้อมด้วยคว
มเฉย ๆ สัมปฏิจฺจนจิตฺนี้ เกิดขึ้นโดยอาศัยปัญจารมณฺทั้ง ๕ ที่ไม่วดี เกิดขึ้นพร้อมด้วยคว
มเฉย ๆ

ในพระอภิธรรมอธิบายว่า ธรรมเป็นอภัยกถุต คือ มโนธาตุ เป็นวิบาก สหคต
ด้วยอุเบกขามีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีโณภูฏัพพะเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ
เกิดขึ้น เพราะอกุศลกรรมอันได้ทำแล้ว ได้สั่งสมไว้แล้ว ในสมัยใด ในสมัยนั้น
วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย อายตนะที่ ๖ เกิด
เพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะ
เป็นปัจจัย อธิโมกษ์เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะอธิโมกษ์เป็นปัจจัย ชาติ
เกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์
ทั้งหมดนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้^{๑๑}

สัมปฏิจฺจนจิตตฺวณฺนี้ เป็นมโนธาตุ เป็นวิบากจิต ซึ่งรับอารมณ์ต่อจากวิญญาณ ๕ ไม่ใช่
สัตว์ไม่ใช่บุคคล มันเป็นเพียงธาตุ ประกอบด้วยอุเบกขาเวทนา

จิตตฺวณฺนี้มีวัตถุแน่นอน คือต้องเกิดที่ทหยวัตถุ แต่มีทวารและอารมณ์ไม่แน่นอน คือเกิด
ได้ทางทวารทั้ง ๕ มีจักขุทวาร เป็นต้น และรู้อารมณ์ ๕ มีรูปารมณฺ เป็นต้น

^{๑๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๗๕.

ลักษณะเป็นต้น ๔ ประการแห่งมโนธาตุ

๑. มีการรู้อารมณ์ มีรูปเป็นต้น ในลำดับแห่งจักขุวิญญาณ เป็นต้น	เป็นลักษณะ
๒. มีการรับอารมณ์ มีรูปเป็นต้น ให้สำเร็จสัมปฏิจจันนะ	เป็นกิจ
๓. มีความเป็นอย่างนั้น (สัมปฏิจจันนะ)	เป็นผล
๔. มีความปราศไปแห่งจักขุวิญญาณ เป็นต้น	เป็นเหตุใกล้ให้เกิด

๗. อุปเพกขาสหคัม สันตிரณจิตต์ จิตที่ไต่สวนปัญจารมณ์ที่ไม่ดีเกิดขึ้นพร้อมด้วยความ
 เลข ๑ สันตிரณจิตตวงนี้ เกิดขึ้น โดยอาศัย ทำหน้าที่ไต่สวนอารมณ์ที่ไม่ดี เกิดขึ้นพร้อมด้วย
 ความ เลข ๑ ในพระอภิธรรมอธิบายว่า

ธรรมเป็นอัปยาคฤต คือ มโนวิญญาณธาตุ เป็นวิบาก สหระคตด้วยอุเบกขา มีรูป
 เป็นอารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นเพราะอกุศลกรรม
 อันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้ว ในสมัยใด ในสมัยนั้น วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็น
 ปัจจัย นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย อายตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะเกิด
 เพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย อธิโมกษ์เกิดเพราะ
 เวทนาเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะอธิโมกษ์เป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัยความเกิด
 ขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้มีด้วยประการอย่างนี้^{๑๒}

สันตிரณจิตที่เป็นอกุศลวิบากนี้ มีเพียงดวงเดียว ประกอบด้วยอุเบกขาเวทนา เป็นมโน
 วิญญาณธาตุ ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล เกิดได้ทั้ง ๖ ทวาร รู้อารมณ์ ๖ ทำกิจได้ ๕ กิจ คือ ปฏิสนธิกิจ
 ภาวังกิจ จุตติกิจ สันตிரณกิจ และตทาลัมพนกิจ

ลักษณะเป็นต้น ๔ ประการแห่งมโนวิญญาณธาตุ

๑. มีการรู้อารมณ์ ๖	เป็นลักษณะ
๒. มีสันตிரณะ คือพิจารณาอารมณ์ เป็นต้น	เป็นกิจ
๓. มีความเป็นอย่างนั้น (มีสันตிரณะเป็นต้น)	เป็นผล
๔. มีทหยัตถุ	เป็นเหตุใกล้ให้เกิด

วิปากจิตทั้ง ๗ ดวงนี้ จักขุวิญญาณ โสตวิญาณ ฆานวิญาณ ชิวหาวิญาณ สัมป
 ฏิจจนวิญาณ สันตிரณวิญาณ วิบากทั้ง ๖ ดวงนี้เกิดขึ้นพร้อมด้วยความ เลข ๑ ต่างจาก
 ภายวิญาณจิต ซึ่งเกิดขึ้นพร้อมด้วยความทุกกาย ที่มีเวทนาต่างกันเพราะอารมณ์ของจิตดวงนี้

^{๑๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๘๑.

ต่างกันกล่าวคือ จักขุ โสต ฆาน ชิวหา สัมปฏิจ สันตึรณ วิญญาณ ทั้ง ๖ ดวงนี้รับอารมณ์ที่ไม่หยาบ ไม่แรงและมีอานุภาพน้อย

อุปมาเหมือนสำลี สองก้อน มากระทบกัน ย่อมไม่เกิดเสียงกระทบกันฉันใด จักขุ วิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ สัมปฏิจจนวิญญาณ สันตึรณวิญญาณจิต ก็ฉันนั้นเหมือนกัน

ส่วน กายวิญญาณ รับอารมณ์ที่มีอานุภาพมาก และอารมณ์หยาบมากอุปมาเหมือนเอา ก้อนหินมากระทบกัน ย่อมเกิดเสียงดังฉันใด กายวิญญาณนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน

อเหตุกกุศลวิบากจิต ๘

๑. อุปเภกษาสหคต จักขุวิญญาณ จิตที่อาศัยจักขุวัตถุ เห็นรูปารมณ์ที่ดีเกิดขึ้นพร้อมด้วยความเฉย ๆ จักขุวิญญาณนี้รับรูปารมณ์ที่ดี คือ สีต่าง ๆ เช่น สีเหลือง แดง ดำ สีทั้งหมดในโลก มนุษย์กำหนดขึ้น โดยรู้กัน เกิดขึ้นพร้อมด้วยความเฉย ๆ ในพระอภิธรรมอธิบายโดยรวมว่า

ธรรมเป็นอัพยาถตุ จักขุวิญญาณ เป็นวิบาก สหคตด้วยอุเบกขา มีรูปเป็นอารมณ์ เกิดขึ้น เพราะกามาวจรกุศลกรรม อันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้วในสมัยใดในสมัยนั้น วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามเกิดเพราะ วิญญาณเป็นปัจจัย อาตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะอาตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะ ภพเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิด เพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้^{๑๑}

๒. อุปเภกษาสหคต โสตวิญญาณ จิตที่อาศัยโสตวัตถุ ได้ยินเสียงที่ดีเกิดขึ้นพร้อมด้วยความเฉย ๆ

โสตวิญญาณ เกิดขึ้น โดยอาศัย สัทธารมณ คือเสียงต่าง ๆ ที่ไม่ดี เกิดขึ้นพร้อมด้วยความเฉย ๆ เช่น คำหยาบคายต่าง ๆ มีวิจิตรูจริตเป็นต้น ตลอดเสียงที่ได้ยินแล้วเขาก็นับว่าเป็นเสียงที่ไม่ดีด้วย

๓. อุปเภกษาสหคต ฆานวิญญาณ จิตที่อาศัยฆานวัตถุ รู้กลิ่นที่ดีเกิดขึ้นพร้อมด้วยความเฉย ๆ

^{๑๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๖๖.

ฆานวิญญานนี้เกิดขึ้นโดยอาศัย คันธารมณฺ์ คือกลิ่นต่างๆ ที่ดี เกิดขึ้นพร้อมด้วยความเฉยๆ ที่กล่าวว่าเกิดขึ้นพร้อมด้วยความเฉย ๆ เพราะจิตดวงนี้เกิดขึ้นทำหน้าที่รับกลิ่นที่ไม่ดีเท่านั้นแล้วก็ดับไป

๔. อุpekขาสหคตฺ ฐิวหาวิญญานํ จิตฺที่อาศัยฐิวหาวัตถุ ฐัฐสที่ตีเกิดขึ้นพร้อมด้วยความเฉย ๆ

ฐิวหาวิญญานนี้ เกิดขึ้นโดยมี ฐรารมณฺ์ คือรสต่างๆ ที่ดี เช่น เผ็ด หวาน ขม เปรี้ยว จืด เป็นต้น เกิดขึ้นพร้อมด้วยความเฉย ๆ

๕. สุขสหคตฺ กายวิญญานํ จิตฺที่อาศัยกายวัตถุ ฐัฐสิกโฆฏฐัพพารมณฺ์ที่ตีเกิดขึ้นพร้อมด้วยสุขเวทนา

กายวิญญานนี้ เกิดขึ้นโดยอาศัยโฆฏฐัพพารมณฺ์ คือ เย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง ที่ดี เกิดขึ้นพร้อมด้วยความสุขกาย เช่น นอนที่นั่งที่นอนอันนุ่ม ได้สัมผัสสิ่งทีนุ่มนวล เป็นต้น ในพระอภิธรรมอธิบายว่า

อเหตุกกุสลวิบากจิตดวงที่ ๒-๓-๔-๕ ธรรมเป็นอัพยากถุต โสตวิญญาน เป็นวิบาก สหคตด้วยอุเบกขา มีเสียงเป็นอารมณฺ์เกิดขึ้น ฯลฯ ฆานวิญญาน เป็นวิบาก สหคตด้วยอุเบกขา มีกลิ่นเป็นอารมณฺ์ เกิดขึ้น ฯลฯ ฐิวหาวิญญาน เป็นวิบาก สหคตด้วยอุเบกขา มีรสเป็นอารมณฺ์ เกิดขึ้น เพราะกามวจรกุสลกรรม อันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้วในสมัยใด ในสมัยนั้น วิญญานเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามเกิดเพราะวิญญานเป็นปัจจัย อายตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ฐรารมณฺ์เกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ข่อมมีด้วยประการอย่างนี้^{๑๔}

๖. อุpekขาสหคตฺ สมปฏิจจณฺ์จิตตฺ จิตฺที่รับปฏิจจารมณฺ์ที่ตีเกิดขึ้นพร้อมด้วยความเฉย ๆ สมปฏิจจณฺ์จิตนี้ เกิดขึ้นโดยอาศัยปฏิจจารมณฺ์ทั้ง ๕ ที่ดี เกิดขึ้นพร้อมด้วยความเฉย ๆ ธรรมเป็นอัพยากถุต คือ มโนธาตุ เป็นวิบาก สหคตด้วยอุเบกขา มีรูปเป็นอารมณฺ์หรือมีเสียงเป็นอารมณฺ์ มีกลิ่นเป็นอารมณฺ์ มีรสเป็นอารมณฺ์ มีโฆฏฐัพพะเป็นอารมณฺ์หรือปรารก อารมณฺ์ใด ๆ เกิดขึ้น เพราะกามวจรกุสลกรรม อันได้ทำไว้แล้วได้สั่งสมไว้แล้ว สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า อัพยากถุต

^{๑๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๖๘.

๒. อุเบกขาสหคัม มโนทวาราวชชนจิตตัม จิตที่พิจารณาอารมณ์ทางปัญญาที่ตีและไม่ดี เกิดขึ้นพร้อมด้วยความเฉย ๆ

มโนทวาราวชชนจิตตวณนี้ ทัวไปแก่สัตว์ที่มีจิตทุกจำพวก มโนทวาราวชชนจิตตวณนี้จะไม่เกิดแก่สัตว์ไร ๆ ที่มีจิตหามีไม่ และเมื่อเกิดขึ้นย่อมทำโกฎฐัพพนกิจ ทางปัญญา ทวาร หรือทำอวัชชนกิจทางมโนทวาร ธรรมชาติไร ๆ ที่ไม่เป็นอารมณ์ของจิตตวณนี้ย่อมไม่มี จิตตวณนี้รู้อารมณ์ได้ทุกอย่าง เหมือนกับสัตัพพัญญาน

ภวังคจิตที่เป็นอนันตรปัจจยแก่ อวัชชนจิต ชื่อว่ามโนทวาราวชชนจิต มโนทวาราวชชนจิตเป็นมโนทวาร เพราะเป็นปากทางแห่งการดำเนินไปของวิถีจิตทั้งหลาย จิตที่ชื่อว่ามโนทวาราวชชนะ เพราะอรรถว่า ราพึงถึงอารมณ์ที่มาสู่คลองทางมโนทวาร ด้วยอำนาจแห่งอารมณ์ที่ได้เห็น ได้ยิน และได้ทราบเป็นต้น หรือเพราะอรรถว่า ไม่ให้เป็นภวังค์ต่อไป เป็นวิถีจิตตวณแรกทางมโนทวาร มโนทวาราวชชนจิตตวณนี้ เป็นมโนวิญญานธาตุ เป็นอเหตุกกริยาจิต มีเวทนาเป็นอุเบกขา ซึ่งไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล

๓. โสมนสสสหคัม หลิตุปปาตจิตตัม จิตที่ทำให้เกิดการขี้มของพระอรหันต์ เกิดขึ้นพร้อมด้วยความดีใจ

หลิตุปปาตจิตตวณนี้ ไม่ทัวไปแก่บุคคลเหล่าอื่น มีเฉพาะในพระขีณาสพเท่านั้น เกิดได้ทางทวารทั้ง ๖ ถ้าเกิดทางจักขุทวาร เช่น พระขีณาสพ เห็นสถานที่อันเหมาะแก่การบำเพ็ญเพียร ก็เกิดโสมนัสด้วยหลิตุปปาตจิตตวณนี้ ทางโสตทวาร เช่น เมื่อท่านถึงสถานที่แจกลิงของ เห็นผู้อื่นส่งเสียงละโมภโลกมากแย่งสิ่งของอยู่ ก็เป็นผู้ถึงความโสมนัสด้วยหลิตุปปาตจิตตวณนี้ว่า เราละตัณหาเห็นปานนี้ได้แล้ว ทางฆานทวาร เช่น ท่านได้บูชาพระเจดีย์ด้วยดอกไม้ของหอม ก็เกิดโสมนัสด้วยหลิตุปปาตจิตตวณนี้ ทางชีวหาทวาร ท่านเมื่อได้บิณฑบาต ที่ถึงพร้อมด้วยรสแล้วแบ่งกับฉัน ก็เกิดโสมนัสด้วยหลิตุปปาตจิตตวณนี้ ว่าเราได้บำเพ็ญสาราณียธรรมแล้วหนอ ทางกายทวารท่านเมื่อได้กระทำอภิสมาจาริกวัตร ก็เกิดโสมนัสด้วยหลิตุปปาตจิตตวณนี้ว่า เราได้บำเพ็ญวัตรทางกายทวารแล้วหนอ

ส่วนทางมโนทวาร หลิตุปปาตจิตตวณนี้ ย่อมเกิดขึ้นปรารถนาอารมณ์ในอดีตและอนาคต เหมือนอย่างทีพระผู้มีพระภาคทรงราพึงถึงเมื่อครั้งที่เสวยพระชาติเป็นโศตปิลาภมานพ เป็นต้น ก็ได้ทรงกระทำการขี้มเข้มให้ปรากฏ ด้วยหลิตุปปาตจิตตวณนี้เหมือนกัน

จิตที่ชื่อว่า หลิตุปปาต เพราะอรรถว่า ให้เกิดการขี้มเข้ม เป็นมโนวิญญานธาตุ เป็นอเหตุกกริยาจิตมีเวทนาเป็นโสมนัส

ในอเหตุกจิต ๑๘ ดวงนี้ พระผู้มีพระภาคมิได้ทรงแสดงว่าเป็นอสังขาริก (ไม่มีการชักชวน) หรือ สสังขาริก (มีการชักชวน) แต่ก็สงเคราะห์เป็นอสังขาริก เพราะอเหตุกจิต ๑๘ ดวงนี้ อาศัยเหตุปัจจัยแล้วจึงเกิดขึ้น โดยไม่มีการชักชวนในพระอภิธรรมอธิบายว่า

ธรรมเป็นอัพยากถุ คือ มโนธาตุ เป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และไม่ใช่กรรมวิบาก สหระคด้วยอุเบกขา มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีโณภูฏัพพะเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุ เป็นกิริยาไม่ใช่กุศลไม่ใช่อกุศล และไม่ใช่กรรมวิบาก สหระคด้วยโสมนัส มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุเป็นกิริยาไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และไม่ใช่กรรมวิบาก สหระคด้วยอุเบกขามีรูปเป็นอารมณ์ ... มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นในสมัยใด ในสมัยนั้น วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะอิโมกข์เป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้^๖

อเหตุกกุศลวิบากจิต ๘ ดวงนี้ มีเวทนา ๓ อย่าง คือ

สุขเวทนา โสมนัสเวทนา อุเบกขาเวทนา

๑. จักขุวิญญาณ
๒. โสตวิญญาณ
๓. ฆานวิญญาณ
๔. ชิวหาวิญญาณ

สี่ดวงนี้ เวทนาเป็นอุเบกขา

๕. กายวิญญาณ

เวทนาเป็นสุข

๖. สัมปฏิจฉินนจิต
๗. สันตึรณจิต

สองดวงนี้ เวทนาเป็นอุเบกขา

๘. สันตึรณจิต

เวทนาเป็นโสมนัส

^๖ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๘๑.

ส่วนอกุศลวิบากจิต ๘ ดวงนี้มีเวทนา ๒ อย่าง คือ

ทุกข์เวทนา และ อุเบกขาเวทนา

มีอารมณ์ ๒ อย่าง คือ อกุศลมัชฌิมาธรรม เป็นอารมณ์ที่คืออย่างธรรมดาอย่างหนึ่งและอดีตอิฏฐารมณ์เป็นอารมณ์ที่ดีซึ่งอีกอย่างหนึ่ง

เมื่ออกุศลมัชฌิมาธรรม (อารมณ์ที่ดีธรรมดา) มาสู่คลองทางปัญจทวารแล้ว อุเบกขาสันตริณกุศลวิบาก ก็จะเกิดขึ้นพิจารณาอารมณ์นั้น เวลาโคตติอิฏฐารมณ์ (อารมณ์ที่ดีซึ่ง) มาสู่คลองทางปัญจทวาร โสมนัสสันตริณก็จะเกิดขึ้นพิจารณาอารมณ์นั้น

ส่วนอกุศลวิบากสันตริณจิตนั้น เมื่ออนิฏฐามัชฌิมาธรรม มาสู่คลองทางปัญจทวารก็ดี หรืออดีตอิฏฐารมณ์มาสู่คลองทางปัญจทวารก็ดี สันตริณจิตเกิดขึ้นพิจารณาอารมณ์นั้นย่อมมีแต่ อุเบกขาเวทนาอย่างเดียวเท่านั้นเข้าประกอบ โทมนัสเวทนาเข้าประกอบไม่ได้ เพราะโทมนัสเวทนาจะเข้าประกอบกับโทสมูลจิตเท่านั้น และโทสมูลจิตจะต้องเป็นจิตที่ประกอบด้วยเหตุเสมอ เพราะฉะนั้น ถึงแม้อดีตอิฏฐารมณ์มาสู่คลองทางปัญจทวาร จึงมีแต่อุเบกขาสันตริณอกุศลวิบาก เท่านั้น ด้วยเหตุนี้อกุศลวิบากจึงมีเพียง ๘ ดวง น้อยกว่าอกุศลกุศลวิบาก ๑ ดวง

ที่ชื่อว่า วิบาก เพราะอรรถว่า เป็นผลแห่งกุศลและอกุศล คำว่าวิบากนี้เป็นชื่อของอรูปธรรม เพราะฉะนั้น การเรียกวิบากจึงไม่มีแก่กัมมชรูป ที่มีกุศลกรรมและอกุศลกรรมเป็นสมุฏฐานจิตที่เป็นผลของอกุศล ชื่อว่า อกุศลวิบากจิต จิตที่เป็นผลของกุศล ชื่อว่า กุศลวิบากจิต

อเหตุกิริยาจิต ๓ มีเวทนา ๒ อย่าง คือ

๑. ปัญจทวาราวชชนจิต
๒. มโนทวาราวชชนจิต

เวทนาเป็นอุเบกขา

๓. หสิตุปปาทจิต

เวทนาเป็นโสมนัส

เหตุปัจจัยที่จะให้เกิดอเหตุกจิต ๑๘ โดยนัยต่างๆ มีดังต่อไปนี้

เหตุปัจจัยแห่งจักขุวิญญาณจิต ๒ ดวง

๑. มีจักขุปสาทดี
๒. มีรูปารมณัมากระทบ
๓. มีแสงสว่าง
๔. มีการใส่ใจในรูปารมณั

ธรรม ๔ ประการนี้ประชุมกันแล้ว จักขุวิญญานก็จักเกิด โดยไม่ต้องมีใครมาชักชวน หรือกระตุ้นเตือน จึงสงเคราะห์จักขุวิญญานจิต ๒ ดวงนี้ เป็นอสังขาริก แม้โสตวิญญานเป็นต้น ก็ มีนัยนี้เหมือนกัน

เหตุปัจจัยแห่งโสตวิญญานจิต ๒ ดวง

๑. มีโสตปสาทตี
๒. มีสังขารมณเฑาะพ
๓. มีอากาศคือช่องว่าง
๔. มีการใส่ใจในสังขารมณเฑาะพ

เหตุปัจจัยแห่งฆานวิญญานจิต ๒ ดวง

๑. มีฆานปสาทตี
๒. มีคันธารมณเฑาะพ
๓. มีลมพามากระทบ
๔. มีการใส่ใจในคันธารมณเฑาะพ

เหตุปัจจัยแห่งชีวหาวิญญาน ๒ ดวง

๑. มีชีวหาปสาทตี
๒. มีรสารมณเฑาะพ
๓. มีธาตุน้ำมาชิมซาบ
๔. มีการใส่ใจในรสารมณเฑาะพ

เหตุปัจจัยแห่งกายวิญญาน ๒ ดวง

๑. มีกายปสาทตี
๒. มีโณฏฐัพพารมณเฑาะพ
๓. มีปฐวีธาตุ อันเป็นที่อาศัยอยู่แห่งธาตุอื่น
๔. มีการใส่ใจในโณฏฐัพพารมณเฑาะพ

ในจิต ๑๐ ดวงนี้ คือ จักขุวิญญาน ๒ ดวง โสตวิญญาน ๒ ดวง ฆานวิญญาน ๒ ดวง ชิวหาวิญญาน ๒ ดวง กายวิญญาน ๒ ดวง รวมเรียกว่า ทวิปัญจวิญญาน ๑๐ จะเห็นได้

ในทวีปญวณทั้ง ๑๐ นี้ อาศัยเหตุปัจจัยแล้วจึงเกิดขึ้น โดยไม่มีการชักชวน จึง
สงเคราะห์เป็นอสังขาริกจิต

เหตุปัจจัยแห่งมโนธาตุ ๓

๑. มีทวาร ๕ คือจักษุทวาร เป็นต้น
๒. มีอารมณ์ ๕ คือรูปารมณ์ เป็นต้น
๓. มีทหวัตถุ อันเป็นที่อาศัยเกิดแห่งมโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุ
๔. มีการใส่ใจในปัญจารมณ์ มีรูปารมณ์ เป็นต้น

เหตุปัจจัยแห่งอเหตุกมโนวิญญาณธาตุ ๕

๑. มีทวาร ๖ คือจักษุทวาร ฯลฯ มโนทวาร
๒. มีอารมณ์ ๖ คือรูปารมณ์ ฯลฯ ธรรมารมณ์
๓. มีทหวัตถุ อันเป็นที่อาศัยเกิดแห่งมโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุ
๔. มีการใส่ใจในอารมณ์ ๖ มีรูปารมณ์ เป็นต้น

กิจของอเหตุกจิต ๑๘ ดวง

จักษุวิญญาณ ๒ ดวง	ทำ ๑ กิจ คือ	ทัตสนกิจ	เห็นรูปารมณ์
โสตวิญญาณ ๒ ดวง	ทำ ๑ กิจ คือ	สวณกิจ	ได้ยินสังขารมณ์
ฆานวิญญาณ ๒ ดวง	ทำ ๑ กิจ คือ	สายนกิจ	รู้คันธารมณ์
ชีวหาวิญญาณ ๒ ดวง	ทำ ๑ กิจ คือ	สายนกิจ	รู้รสารมณ์
กายวิญญาณ ๒ ดวง	ทำ ๑ กิจ คือ	ผัสสนกิจ	รู้โผฏฐัพพารมณ์
สัมปฏิจฉันนจิต ๒ ดวง	ทำ ๑ กิจ คือ	สัมปฏิจฉันนกิจ	รู้ปัญจารมณ์ต่อจาก ปัญจวิญญาณจิต
อุเบกขาสันตிரณจิต ๒ ดวง	ทำ ๕ กิจ คือ	ปฏิสนธิกิจ	เกิดในภพชาติใหม่
		ภวังคกิจ	รักษาองค์แห่งภพ
		จตุตถกิจ	เคลื่อนจากภพ
		สันตிரณกิจ	พิจารณาปัญจารมณ์
		ตทาลัมพนกิจ	รับอารมณ์ต่อจาก ชวณะ
โสมนัสสันตிரณจิต ๑ ดวง	ทำ ๒ กิจ คือ	สันตிரณกิจ	พิจารณาปัญจารมณ์

	ตทาลัมพณกิจ	รับอารมณต์ต่อจาก
		ชวณะ
ปัญจทวาราวัชชนจิต ๑ ดวง	ทำ ๑ กิจ คือ อาวัชชนกิจ	รำพึงถึงปัญจอารมณต์
มโนทวาราวัชชนจิต ๑ ดวง	ทำ ๒ กิจ คือ อาวัชชนกิจ	รำพึงถึงอารมณต์ ๖
		ทางมโนทวาร
	โฆฎฐัพพณกิจ	ตัดสินปัญจอารมณต์ว่าดี
		หรือไม่ดีทางปัญจ
		ทวาร
หสิตุปปาทจิต ๑ ดวง	ทำ ๑ กิจ คือ ชวณกิจ	เสพอารมณต์ทางทวาร
		ทั้ง ๖

โดยทวารทวารของอเหตุกจิต ๑๘ ดวง

จักขุวิญญาณ	๒ ดวง	อาศัยเกิดทาง	จักขุทวาร
โสตวิญญาณ	๒ ดวง	อาศัยเกิดทาง	โสตทวาร
ฆานวิญญาณ	๒ ดวง	อาศัยเดินทาง	ฆานทวาร
ชีวหาวิญญาณ	๒ ดวง	อาศัยเกิดทาง	ชีวหาทวาร
กายวิญญาณ	๒ ดวง	อาศัยเกิดทาง	กายทวาร
ปัญจทวาราวัชชนจิต	๑ ดวง	อาศัยเกิดทาง	ปัญจทวาร
สัมปฏิจฉันนจิต	๒ ดวง	อาศัยเกิดทาง	ปัญจทวาร
มโนทวาราวัชชนจิต	๑ ดวง	อาศัยเกิดทาง	ทวารทั้ง ๖
สันตிரณจิต	๒ ดวง	อาศัยเกิดทาง	ทวารทั้ง ๖
หสิตุปปาทจิต	๑ ดวง	อาศัยเกิดทาง	ทวารทั้ง ๖

โดยวัตถุวัตถุของอเหตุกจิต ๑๘ ดวง

จักขุวิญญาณ	๒ ดวง	อาศัยเกิดที่	จักขุวัตถุ
โสตวิญญาณ	๒ ดวง	อาศัยเกิดที่	โสตวัตถุ
ฆานวิญญาณ	๒ ดวง	อาศัยเกิดที่	ฆานวัตถุ
ชีวหาวิญญาณ	๒ ดวง	อาศัยเกิดที่	ชีวหาวัตถุ
กายวิญญาณ	๒ ดวง	อาศัยเกิดที่	กายวัตถุ
มโนธาตุ	๑ ดวง	(คือสัมปฏิจฉันนจิต๒,ปัญจทวาราวัชชนจิต ๑)	หทยวัตถุ
		อาศัยเกิดที่	

อเหตุกมโนวิญญานธาตุ ๕ ดวง อาศัยเกิดที่ หทยวัตถุ

โดยอารมณ์อารมณ์ของอเหตุกจิต ๑๘ ดวง

จักขุวิญญาน	๒ ดวง	รู้รูปารมณ์	คือเห็นภาพต่าง ๆ ที่มากระทบ จักขุปสาท
โสตวิญญาน	๒ ดวง	รู้สัททารมณ์	คือได้ยินเสียงต่าง ๆ ที่มากระทบ โสตปสาท
ฆานวิญญาน	๒ ดวง	รู้คันธารมณ์	คือรู้กลิ่นต่าง ๆ ที่มากระทบฆาน ปสาท
ชีวหาวิญญาน	๒ ดวง	รู้รสารมณ์	คือรู้รสต่าง ๆ ที่มากระทบชีวหาปสาท
กายวิญญาน	๒ ดวง	รู้โผฏฐัพพารมณ์	คือรู้โผฏฐัพพต่าง ๆ ที่มากระทบ กายปสาท
มโนธาตุ	๓ ดวง	รู้ปัญจารมณ์	คือรู้รูปารมณ์ สัททารมณ์ คันธารมณ์ รสารมณ์ และโผฏฐัพพารมณ์ ทาง ปัญจทวาร

โดยธาตุอเหตุกจิต ๑๘ ได้วิญญานธาตุทั้ง ๗

จักขุวิญญาน	๒ ดวง	เป็นจักขุวิญญานธาตุ
โสตวิญญาน	๒ ดวง	เป็นโสตวิญญานธาตุ
ฆานวิญญาน	๒ ดวง	เป็นฆานวิญญานธาตุ
ชีวหาวิญญาน	๒ ดวง	เป็นชีวหาวิญญานธาตุ
กายวิญญาน	๒ ดวง	เป็นกายวิญญานธาตุ
มโนธาตุจิต	๓ ดวง	เป็นมโนธาตุ
อเหตุกมโนวิญญานธาตุจิต	๕ ดวง	เป็นมโนวิญญานธาตุ
อเหตุกมโนวิญญานธาตุ ๕ รู้ารมณ์ ๖ คือรู้รูปารมณ์ สัททารมณ์ คันธารมณ์ รसरมณ์ โผฏฐัพพารมณ์ และธรรมารมณ์ ทางทวาร ๖		

อเหตุกจิต ๑๘ มีเจตสิกประกอบดังนี้

ทวิปัญญาวิญญาณจิต ๑๐ มีเจตสิกประกอบ ๗ ดวง คือ

ศัพท์จิตตสาธารณเจตสิก ๗

สัมปฏิจจนจิต ๒ อุเบกขาสันตிரณจิต ๒ ปัญจทวาราวัชชนจิต ๑ รวม ๕ ดวง

มีเจตสิกประกอบ ๑๐ ดวง คือ

อัญญาสมานเจตสิก ๑๐ ดวง (เว้นวิริยะ ปิติ นันทะ)

โสมนัสสันตிரณจิต ๑ มีเจตสิกประกอบ ๑๑ ดวง คือ

อัญญาสมานเจตสิก ๑๑ (เว้นวิริยะ นันทะ)

มโนทวาราวัชชนจิต ๑ มีเจตสิกประกอบ ๑๑ ดวง คือ

อัญญาสมานเจตสิก ๑๑ (เว้นปีติ นันทะ)

หตติอุปาทจิต ๑ มีเจตสิกประกอบ ๑๒ (เว้นนันทะ)

๓.๓ กามาวจรโสภณจิต ๒๔

หมายความว่า เป็นจิตที่ประกอบกับโสภณเจตสิกหรือเป็นจิตที่ดี และสวยงาม และท่องเที่ยวเกิดอยู่ในกามภูมิเป็นส่วนมาก มี ๒๔ ดวง

มหากุศลจิต ๘ คือ

๑. โสมนสุสสหคตฺ ญาณสมปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ จิตฺตํ เกิดขึ้นโดยไม่มีการชักชวน พร้อมด้วยความดีใจ ประกอบด้วยปัญญา

เช่นพระเวสสันดรบริจาคปรมัตถทาน ในขณะที่ให้ทานเป็นกุศลที่เกิดขึ้นเอง ในขณะที่ให้ก็มี ความยินดี พอใจ และมีญาณ คือ ปัญญา ทราบว่า ทานนี้จะให้ผลเป็นพระสัมมาสัมโพธิญาณในอนาคต

๒. โสมนสุสสหคตฺ ญาณสมปยุตฺตํ สสงฺขาริกํ จิตฺตํ เกิดขึ้นโดยมีการชักชวนพร้อมด้วยความดีใจ ประกอบด้วยปัญญา

เปรียบเหมือนพระนางมัทรีที่พระเวสสันดรชักชวนบริจาคทาน และพระนางก็มีปัญญา เห็นดีด้วยในการให้ทานในการปรารณาของพระเวสสันดรด้วยหวังผลเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

๓. โสมนสุสสหคตฺ ญาณวิปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ จิตฺตํ เกิดขึ้นโดยไม่มีการชักชวน พร้อมด้วยความดีใจ ไม่ประกอบด้วยปัญญา

เช่นมหาพุทธเก็บดอกบัวมาถวายพระปัจเจกพุทธเจ้า ด้วยความเลื่อมใสศรัทธา ผลของกุศลนั้นก็ทำให้ทุกคนนั้นเป็นคนมีทรัพย์มากในปัจจุบันชาติ แต่ทุกคนนั้นก็ไม่ถึงว่าด้วยบุญนั้นจะทำให้ตนเป็นคนมีทรัพย์มากได้

๔. โสมนัสสหคตฺ ญาณวิปยุตฺตํ สสงฺขาริกํ จิตฺตํเกิดขึ้นโดยมีการชักชวน พร้อมด้วยความดีใจ ไม่ประกอบด้วยปัญญา

เช่นมีคนมาชักชวนให้ไปทำบุญงานบวชเป็นต้น คนที่ถูกชักชวนนั้นก็มีความดีใจ แต่ไม่มีปัญญาว่าการทำบุญนั้นก่อให้เกิดประโยชน์อะไรบ้าง

๕. อุเปกฺขาสหคตฺ ญาณสมฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ จิตฺตํเกิดขึ้นโดยไม่มีมีการชักชวน พร้อมด้วยความเฉย ๆ ประกอบด้วยปัญญา

เช่นพระเวสสันดรต่างจากกับดวงที่ ๑ เพียงเป็นอุเบกขาเท่านั้น เนื่องจากวัตถุประสงค์ต่างกัน กล่าวคือการทำทานครั้งแรก ๆ นั้นเป็นการให้ข้าว น้ำ ทรัพย์สมบัติ ให้ช้าง ให้ราชรถ เหล่านี้ ซึ่งเป็นวัตถุประสงค์ที่มีความรักมีความห่วงใยน้อยกว่าการบริจาคปิยรสทั้งสองพระองค์ และพระนางมัทรี วัตถุประสงค์ประการหลังทั้ง ๒ นี้เป็นวัตถุประสงค์ที่พระองค์รักประหนึ่งพระหฤทัยของพระองค์

๖. อุเปกฺขาสหคตฺ ญาณสมฺปยุตฺตํ สสงฺขาริกํ จิตฺตํเกิดขึ้นโดยมีการชักชวน พร้อมด้วยความเฉย ๆ ประกอบด้วยปัญญา

เช่นพระนางมัทรีพลอยเห็นดีด้วยกับพระเวสสันดรในการให้ทานนั้น ให้นุตรเป็นทาน โดยเห็นว่าบุตรก็ย่อมเป็นที่รักของพระเวสสันดร พระโพธิญาณก็เป็นที่รักของพระเวสสันดร แต่ด้วยปัญญาอันยิ่งว่าพระโพธิญาณนั้นสำคัญกว่า จึงได้บริจาค

๗. อุเปกฺขาสหคตฺ ญาณวิปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ จิตฺตํเกิดขึ้นโดยไม่มีมีการชักชวน พร้อมด้วยความเฉย ๆ ไม่ประกอบด้วยปัญญา

เช่น จิตของบุคคลคิดที่จะทำบุญกุศลมีการให้ทานเป็นต้นโดยเกิดขึ้นเอง ในขณะที่ให้หรือคิดนั้นก็ไม่ได้ใจไม่เสียใจ และไม่มีปัญญาความคิดความเห็นความรู้ใด ๆ เกิดขึ้น เพียงแต่จิตนั้นเป็นกุศลเท่านั้น

๘. อุเปกฺขาสหคตฺ ญาณวิปยุตฺตํ สสงฺขาริกํ จิตฺตํเกิดขึ้นโดยมีการชักชวน พร้อมด้วยความเฉย ๆ ไม่ประกอบด้วยปัญญา

เช่น ดวงที่ ๘ นี้ต่างจากดวงที่ ๗ เพียงมีการชักชวนเท่านั้น เช่นคนชักชวนไปทำบุญกุศลต่าง ๆ เป็นต้น

มหาวิปากจิต ๘ มหากริยาจิต ๘ บาฬี และคำแปลเหมือนกันกับ มหากุศลจิต ๘ ทุกประการต่างกัน เพียงว่า เป็นกุศล เป็นวิปาก และกริยา เท่านั้นในพระอภิธรรมอธิบายกามาจรกุศลจิต ๘ ว่า

กรรมเป็นกุศล กามาวจรกุศลจิต สหระคตด้วยโสมนัส สัมเปตด้วยญาณ มีรูป เป็นอารมณ์ หรือมีเสียงเป็นอารมณ์ มีกลิ่นเป็นอารมณ์ มีรสเป็นอารมณ์ มีโผฏฐัพพะ เป็นอารมณ์ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น ใน สมัยใด ในสมัย นั้น สังขารเกิดเพราะกุศลมูลเป็นปัจจัย วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามเกิด เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย อายุคณะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะ อายุคณะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ปสาทะเกิดเพราะเวทนา เป็นปัจจัย อธิโมกษ์เกิดเพราะปสาทะเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะอธิโมกษ์เป็นปัจจัย ชาติ เกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ ทั้งหมดนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้^{๑๑}

กุศลมูล คือ อโลภะ อโทสะ อโมหะ

อโลภะ การไม่โลภ กิริยาที่จะไม่โลภ ความไม่โลภ ความไม่กำหนดนึก กิริยาที่ไม่ กำหนดนึก ความไม่กำหนดนึก ความไม่เพ่งเล็งที่เอาทรัพย์สมบัติของผู้อื่น กุศลมูลคืออโลภะ

อโทสะ การไม่คิดประทุษร้าย กิริยาที่ไม่คิดประทุษร้าย ความไม่คิดประทุษร้าย ความไม่ คิดพยาบาท ความไม่คิดเบียดเบียน กุศลมูลคืออโทสะ

อโมหะ ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความไม่หลง ความวิชัยธรรม สัมมาทิฐิ เรียกว่า อโมหะ สภาวะธรรมเหล่านี้เรียกว่า กุศลมูล

สังขารเกิดเพราะกุศลมูลเป็นปัจจัย คือ การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน เรียกว่า สังขารเกิดเพราะกุศลมูลเป็นปัจจัย

เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ความสบายทางใจ ความสุขทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่ สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส เรียกว่า เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย

ปสาทะเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย คือ ศรัทธา กิริยาที่เชื่อ กิริยาที่ปลงใจเชื่อ ความ เลื่อมใสยิ่ง เรียกว่า ปสาทะเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย

อธิโมกษ์เกิดเพราะปสาทะเป็นปัจจัย คือ การตัดสินใจ กิริยาที่ตัดสินใจ ความตัดสินใจใน อารมณ์นั้น เรียกว่า อธิโมกษ์เกิดเพราะปสาทะเป็นปัจจัย

ภพเกิดเพราะอธิโมกษ์เป็นปัจจัย คือ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์ เว้นอธิโมกษ์ เรียกว่า ภพเกิดเพราะอธิโมกษ์เป็นปัจจัย

^{๑๑} มหามกุฏราชวิทยาลัย, อภิธรรมปิฎกและอรรถกถา เล่มที่ ๒ ภาคที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕), หน้า ๖๕๕.

อธิบายว่า กามาวจรกุศลจิตเกิดร่วมกับความโสมนัสยินดี และถึงพร้อมด้วยญาณ เมื่อเห็นรูปเป็นอารมณ์ก็เห็นรูปที่ดีเป็นที่ใคร่นำรักน่านิยม หรือได้ยินเสียงก็ได้ยินเสียงที่ดีไพเราะเสนาะโสต เมื่อได้กลิ่นก็ได้กลิ่นที่หอมชื่นใจเป็นอารมณ์ซึ่งมีกลิ่นแป้งกลิ่นเครื่องสำอางเป็นต้น เมื่อถูกต้องสัมผัสก็สัมผัสในสิ่งที่นุ่มนวล หรือมีธรรมชาติเป็นอารมณ์ก็พอใจที่คิดก็คิดแต่ในสิ่งที่ดีๆ หรือจะปรารถนาอารมณ์อย่างอื่นก็ล้วนแล้วแต่เป็นอารมณ์ที่ดีน่ารักน่าใคร่น่าดูน่าชมทั้งหมด ความไม่โกรธ ความไม่โลภ ความไม่หลง ความมีปัญญาชอบ ความมีศรัทธาชอบ การตัดสินใจชอบ สภาวะธรรมที่เป็นเช่นนี้ ชื่อว่า สภาวะธรรม เป็น กุศล

อธิบายกามาวจรกุศลจิตดวงที่ ๒ ๓ ๔ ธรรมเป็นกุศล กามาวจรกุศลจิต สหระคด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ มีรูป เสียง กลิ่น รส โภกฐัพพะ และธรรม เป็นอารมณ์ หรือจะปรารถนาอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น โดยมีการชักจูง เช่นมีเพื่อนชักชวนไปทำความดีไปทำบุญกุศลตักบาตรถวายทานแก่พระสงฆ์ เป็นต้น และจิตนั้นก็โสมนัสยินดีในกุศลนั้น แต่วิปยุตจากญาณ เกิดขึ้น ที่เป็นกุศล ใน สมัยใด ในสมัยนั้น สภาวะธรรมเช่นนี้เป็นกามากุศลจิต ดวงที่ ๒ ๓ ๔

อธิบายกามากุศลจิตดวงที่ ๕ ๖ ธรรมเป็นกุศล กามาวจรกุศลจิต สหระคด้วยอุเบกขา คือเกิดขึ้นด้วยอุเบกขา และถึงพร้อมด้วยญาณ มีรูป เสียง กลิ่น รส โภกฐัพพะ และธรรมเป็นอารมณ์ที่ดีที่เป็นกุศล หรือปรารถนาอารมณ์อย่างอื่นที่เป็นกุศล เกิดขึ้นสหระคด้วยอุเบกขา และสัมปยุตด้วยญาณ คือถึงพร้อมด้วยญาณ เกิดขึ้นโดยมีการชักจูง หรือชักชวน สภาวะธรรมที่เป็นเช่นนี้เป็นกามาวจรกุศลจิตดวงที่ ๕ ๖

อธิบายกามาวจรกุศลจิตดวงที่ ๗ ๘ ธรรมเป็นกุศล กามาวจรกุศลจิต สหระคด้วยอุเบกขา คือถึงพร้อมด้วยอุเบกขา วิปยุตจากญาณ มีรูป เสียง กลิ่น รส โภกฐัพพะ และธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารถนาอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น ถึงพร้อมด้วยอุเบกขา และวิปยุตจากญาณ เกิดขึ้นโดยมีการชักจูงหรือชักชวน สภาวะธรรมที่เป็นเช่นนี้ คือ กามาวจรกุศลจิตดวงที่ ๗ ๘

อธิบายกามาวจรกิริยาจิต ๘ ธรรมเป็นอัพยากถุด มโนวิญญาณาธาตุ เป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และไม่ใช่กรรม วิบาก สหระคด้วยโสมนัส คือเกิดขึ้นพร้อมด้วยความดีใจ สัมปยุตด้วยญาณ คือถึงพร้อมด้วยญาณ มีรูป เสียง กลิ่น รส โภกฐัพพะ และธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารถนาอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น ที่ไม่ใช่กุศล อกุศล สหระคด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้นโดยมีการชักจูง ถึงพร้อมด้วยโสมนัส วิปยุตจากญาณ เกิดขึ้น สหระคด้วยโสมนัส วิปยุตจากญาณ เกิดขึ้น โดยมีการชักจูง สหระคด้วยอุเบกขา วิปยุตจากญาณ เกิดขึ้น สหระคด้วยอุเบกขา วิปยุตจากญาณ เกิดขึ้น โดยมีการชักจูง สภาวะธรรมเช่นนี้คือกามาวจรกิริยาจิต ๘

อธิบายกามาวจรวิบากจิต ๘ ธรรมเป็นอัพยากถุด มโนวิญญาณาธาตุ เป็นวิบาก สหระคด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ มีรูป เสียง กลิ่น รส โภกฐัพพะ และ ธรรม เป็นอารมณ์ หรือปรารถนา

อารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น สหระคด้วยโสมนัส คือเกิดขึ้นพร้อมด้วยความดีใจ และสัมปยุตด้วยญาณ คือถึงพร้อมด้วยญาณ เกิดขึ้นโดยมีการชกฺขง และสหระคด้วยโสมนัส วิปยุตจากญาณ เกิดขึ้น และ สหระคด้วย โสมนัส วิปยุตจากญาณ เกิดขึ้นโดยมีการชกฺขง และสหระคด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้น และสหระคด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้น โดยมีการชกฺขง สหระคด้วยอุเบกขา วิปยุตจากญาณ เกิดขึ้น สหระคด้วยอุเบกขา วิปยุตจากญาณ เกิดขึ้นโดย มีการชกฺขง เพราะกามาวจรกุศลกรรม อันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้ว เกิดขึ้นด้วยพร้อมความดี ใจและถึงพร้อมด้วยญาณ ๒ ดวง และวิปยุตจากญาณ ๒ ดวง เกิดขึ้นด้วยอุเบกขาและสัมปยุต ด้วยญาณ ๒ ดวง และวิปยุตจากญาณ ๒ ดวง รวมเป็น ๘ ดวง

กามาวจรโสภณจิต ๒๔ มีเจตสิกประกอบดังนี้

- มหากุศลจิต ดวงที่ ๑ ดวงที่ ๒ มีเจตสิกประกอบ ๓๘ ดวง คือ
อัญญสมานเจตสิก ๑๓ โสภณเจตสิก ๒๕
- มหากุศลจิต ดวงที่ ๓ ดวงที่ ๔ มีเจตสิกประกอบ ๓๘ ดวง คือ
อัญญสมานเจตสิก ๑๓ โสภณเจตสิก ๒๔ (เว้นปัญญา)
- มหากุศลจิต ดวงที่ ๕ ดวงที่ ๖ มีเจตสิกประกอบ ๓๗ ดวง คือ
อัญญสมานเจตสิก ๑๒ (เว้นปีติ) โสภณเจตสิก ๒๕
- มหากุศลจิต ดวงที่ ๗ ดวงที่ ๘ มีเจตสิกประกอบ ๓๖ ดวง คือ
อัญญสมานเจตสิก ๑๒ (เว้นปีติ) โสภณเจตสิก ๒๔ (เว้นปัญญา)
- มหาวิปากจิต ดวงที่ ๑ ดวงที่ ๒ มีเจตสิกประกอบ ๓๓ ดวง คือ
อัญญสมานเจตสิก ๑๒ (เว้นปีติ) โสภณสาธารณเจตสิก ๑๕ ปัญญา ๑
- มหาวิปากจิต ดวงที่ ๓ ดวงที่ ๔ มีเจตสิกประกอบ ๓๒ ดวง คือ
อัญญสมานเจตสิก ๑๒ (เว้นปีติ) โสภณสาธารณเจตสิก ๑๔
- มหากริยาจิต ดวงที่ ๑ ดวงที่ ๒ มีเจตสิกประกอบ ๑๕ ดวง คือ
อัญญสมานเจตสิก ๑๓ โสภณเจตสิก ๒๑ (เว้นวิริตี ๓ ปัญญา ๑)
- มหากริยาจิต ดวงที่ ๕ ดวงที่ ๖ มีเจตสิกประกอบ ๓๔ ดวง คือ
อัญญสมานเจตสิก ๑๒ (เว้นปีติ) โสภณเจตสิก ๒๒ (เว้นวิริตี ๓)
- มหากริยาจิต ดวงที่ ๗ ดวงที่ ๘ มีเจตสิกประกอบ ๓๓ ดวง คือ
อัญญสมานเจตสิก ๑๒ (เว้นปีติ) โสภณเจตสิก ๒๑ (เว้นวิริตี ๓ ปัญญา ๑)

๓.๔ รูปาวจรจิต ๑๕

จิตทั้ง ๑๕ ดวงนี้ ท่องเที่ยวเกิดอยู่ในรูปภูมิ หรือ รูปภพ เป็นส่วนมาก ที่นับได้เป็น ๑๕ ดวง คือ นับตามองค์ฌาน มี ๕ ฌาน เมื่ออุณห ชาติ ๓ ชาติ คือ กุศลชาติ วิบากชาติ กิริยาชาติ รวมเป็น ๑๕ ดวง คือ

๑. วิตกวิจาร์ปิตีสุขเอกกุกคตาสหิต์ ปณฺจฌมานํ กุสลจิตฺตํ วิปากจิตฺตํ กรียจิตฺตํ
ปฐมฌาน กุสลจิต ๑ วิปากจิต ๑ กรียาจิต ๑ ที่เกิดพร้อมด้วยองค์ฌาน ๕ คือ วิตก วิจาร์ ปิตี สุข
เอกกคคตา

๒. วิจาร์ปิตีสุขเอกกุกคตาสหิต์ ทุติยฌมานํ กุสลจิตฺตํ วิปากจิตฺตํ กรียจิตฺตํ ทุติยฌาน กุสล
จิต ๑ วิปากจิต ๑ กรียาจิต ๑ ที่เกิดพร้อมด้วยองค์ฌาน ๔ คือ วิจาร์ ปิตี สุข เอกกคคตา

๓. ปิตีสุขเอกกุกคตาสหิต์ ตติยฌมานํ กุสลจิตฺตํ วิปากจิตฺตํ กรียาจิตฺตํ ตติยฌาน กุสลจิต ๑
วิปากจิต ๑ กรียาจิต ๑ ที่เกิดพร้อมด้วยองค์ฌาน ๓ คือ ปิตี สุข เอกกคคตา

๔. สุขเอกกุกคตาสหิต์ จตุตถฌานํ กุสลจิตฺตํ วิปากจิตฺตํ กรียจิตฺตํ จตุตถฌาน กุสลจิต ๑
วิปากจิต ๑ กรียาจิต ๑ ที่เกิดพร้อมด้วยองค์ฌาน ๒ คือ สุข เอกกคคตา

๕. อุเบกขาเอกกุกคตาสหิต์ ปณฺจฌมานํ กุสลจิตฺตํ วิปากจิตฺตํ กรียจิตฺตํ ปญฺญ
ฌาน กุสลจิต ๑ วิปากจิต ๑ กรียาจิต ๑ ที่เกิดพร้อมด้วยองค์ฌาน ๒ คือ อุเบกขา เอกกคคตา

การเกิดขึ้นของฌานต้องอาศัยอารมณ์กรรมฐาน ๔๐ เท่านั้น มีกสิณ ๑๐ เป็นต้น แม้ทุติย
ฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน ก็เช่นเดียวกัน เมื่อจะเกิดขึ้นได้ ก็ต้องอาศัยอารมณ์กรรมฐาน ทั้ง ๔๐
นี้อย่างใด อย่างหนึ่งตามสมควรแก่ฌานและอารมณ์

ในพระอภิธรรมนั้นได้อธิบายรูปาวจรกุสลจิต ๕ ไว้ว่า ธรรมอันเป็นกุศล ที่โยคาวจร
บุคคล เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุ
ปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจาร์ มีปิตีและสุขอันเกิดแต่วิเวก มีปฐมวิกสิณเป็นอารมณ์อยู่ ความ
เกิดขึ้นแห่งปัจจุอาการนั้นก็เกิดขึ้นเหมือนกันกับกามาวจรโสภณจิต

อธิบายรูปาวจรกิริยาจิต ๕ ธรรมเป็นอัพยากฤต ที่พระขีณาสพ เจริญรูปาวจรฌาน เป็น
กิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่ชอกุศล และไม่ใช่กรรมวิบาก แต่เป็นทัญญูธรรมสุขวิหาร สัจจจากาม
สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจาร์ มีปิตีและสุข อันเกิด
แต่วิเวก มีปฐมวิกสิณเป็นอารมณ์

อธิบายรูปาวจรวิปากจิต ๕ ธรรมเป็นอัพยากฤต ที่โยคาวจรบุคคล เจริญมรรคปฏิบัติ
เพื่อเข้าถึงรูปภพ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วย
วิตก วิจาร์ มีปิตีและสุขอันเกิดแต่วิเวก มีปฐมวิกสิณเป็นอารมณ์ อยู่ในสมัยใด หรือมี ผัสสะ
อวิกเขป หรือสภาวะธรรมที่เป็นกุศลทั้งหมด ชื่อว่า กุศล

โยคาวจรบุคคล สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้วบรรลุปฐมฌาน อันเป็นวิบาก เพราะรูปาวจรกุศลธรรม อันได้ทำไว้แล้ว ได้สังสมไว้แล้วนั้น ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ ปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก มีปฐมวิกสิณเป็นอารมณ์ ความเกิดขึ้นแห่งปัจเจกการมีเหมือนกัน

๓.๕ อรูปาวจรจิต ๑๒

อรูปาวจรจิต ๑๒ ดวงนี้ ท่องเที่ยวเกิดอยู่ในอรูปภูมิเป็นส่วนมากที่จัดเป็น ๑๒ ดวงนั้น คือ เอา ๓ ชาติ กุณด้วย ฌาน ๔ ได้ ๑๒ ดวง คือ

๑ อุเปกขาเอกกุกคตาสหิต์ อากาसानัญญาตณ กุสลจิตต์ วิปากจิตต์ กรียจิตต์ อากาसानัญญาตณ กุสลจิต ๑ วิปากจิต ๑ กรียาจิต ๑ ที่เกิดพร้อมด้วยองค์ฌาน ๒ คือ อุเบกขา เอกกคตา

๒. อุเปกขาเอกกุกคตาสหิต์ วิญญาณัญญาตณ กุสลจิตต์ วิปากจิตต์ กรียาจิตต์ วิญญาณัญญาตณ กุสลจิต ๑ วิปากจิต ๑ กรียาจิต ๑ ที่เกิดพร้อมด้วยองค์ฌาน ๒ คือ อุเบกขา เอกกคตา

๓. อุเปกขาเอกกุกคตาสหิต์ อากิณญญัญญาตณ กุสลจิตต์ วิปากจิตต์ กรียาจิตต์ อากิณญญัญญาตณ กุสลจิต ๑ วิปากจิต ๑ กรียาจิต ๑ ที่เกิดพร้อมด้วยองค์ฌาน ๒ คือ อุเบกขา เอกกคตา

๔. อุเปกขาเอกกุกคตาสหิต์ เนวสณญานาสนัญญาตณ กุสลจิตต์ วิปากจิตต์ กรียาจิตต์ เนวสณญานาสนัญญาตณ กุสลจิต ๑ วิปากจิต ๑ กรียาจิต ๑ ที่เกิดพร้อมด้วยองค์ฌาน ๒ คือ อุเบกขา เอกกคตา

จิตทั้ง ๑๒ ดวงนี้ มีองค์ฌานเหมือนกันทั้งหมด คือ อุเบกขา และ เอกกคตา ความแตกต่างกันของจิตทั้ง ๑๒ นี้คือ อากาसानัญญาตณกุสลและอากาसानัญญาตณวิบาก ทั้ง ๒ นี้เกิดขึ้นได้เฉพาะอรูปบุคคลเป็นส่วนมาก สำหรับในภพอื่น ๆ ก็เกิดได้แต่เป็นส่วนน้อย ส่วนอรูปกรียาจิตนั้นเกิดขึ้นได้ เฉพาะ กับ พระอรหันตบุคคลเท่านั้น

ในพระอภิธรรมได้อธิบายอรูปาวจรกุสลจิต ๔ อธิบายอรูปาวจรกรียาจิต ๔ อธิบายอรูปาวจรวิปากจิต ๔ ไว้ดังนี้

ธรรมเป็นกุสลที่โยคาวจรบุคคล เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงอรูปภพ เพราะก้าวล่วงอากิณญัญญาตณะโดยประการทั้งปวง จึงบรรลุดุตตฌาน อันสหระคด้วยเนวสณญานาสนัญญาตณ สันญญา ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข เพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับสนิทในก่อน มีสติบริสุทธเพราะอุเบกขา

อธิบายอรูปาวจรกรียาจิต ๔ ธรรมเป็นอัพยาภตที่พระชินาสพ เจริญอรูปาวจรฌาน เป็นกรียา ไม่ใช่กุสล ไม่ใช่อกุสลและไม่ใช่กรรมวิบาก แต่เป็นทัญญธรรมสุขวิหาร เพราะก้าวล่วงอากิณญัญญาตณะ โดยประการทั้งปวง จึงบรรลุดุตตฌานอันสหระคด้วยเนวสณญานาสนัญญาตณ สันญญา ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข เพราะละสุขละทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับสนิทในก่อน มี

สติบริสุทธิเพราะอุเบกขา และมีปัจจัยอาการความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์มีอธิบายเหมือนกันกับกามาจรโสภณจิต

ธรรมเป็นอภัยกถุค โยคาวจร เจริญมรรคปฏิบัติ เพื่อเข้าถึงอรุณภาพ เพราะก้าวล่วง อากิญจัญญายตนะโดยประการทั้งปวง จึงบรรลุดุคตฉาน อันสหระคด้วยเนวสัญญานาสัญญายตนสัญญา ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข เพราะละสุขและทุกข์ได้เพราะโสมนัสและโทมนัสดับสนิทในก่อน มีสติบริสุทธิ เพราะอุเบกขา และสภาวะธรรมที่เป็นกุศล

โยคาวจรบุคคล เพราะก้าวล่วงอากิญจัญญายตนะโดยประการทั้งปวงจึงบรรลุดุคตฉาน อันเป็นวิบาก เพราะอรุณภาพจรกุศลกรรม อันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้วนั้นแล อันสหระคด้วยเนวสัญญานาสัญญายตนสัญญาไม่มีทุกข์ไม่มีสุข เพราะละสุขละทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับสนิทในก่อน มีสติบริสุทธิเพราะอุเบกขา

อธิบายอรุณภาพจรกิริยาจิต ๔ ธรรมเป็นอภัยกถุค ที่พระชินาสพ เจริญอรุณภาพจรมาน เป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศลและไม่ใช่กรรมวิบาก แต่เป็นทิฏฐธรรมสุขวิหาร เพราะก้าวล่วงอากิญจัญญายตนะ โดยประการทั้งปวง จึงบรรลุดุคตฉานอันสหระคด้วยเนวสัญญานาสัญญายตนสัญญา ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข เพราะละสุขละทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับสนิทในก่อน มีสติบริสุทธิเพราะอุเบกขา และมีปัจจัยอาการความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์มีอธิบายเหมือนกันกับกามาจรโสภณจิต

ความหมายของฉาน ๔ คือ

๑ อากาสนัญญายตนะ ฉานกำหนดอากาศคือช่องว่างหาที่สุดมิได้เป็นอารมณ์ ภาพของผู้เข้าถึงอากาสนัญญายตนฉาน

๒. วิญญาณัญญายตนะ ฉานอันกำหนดวัดญาณหาที่สุดมิได้เป็นอารมณ์หรือภาพของผู้เข้าถึงฉานนี้

๓ อากิญจัญญายตนะ ฉานกำหนดภาวที่ไม่มีอะไรเลยเป็นอารมณ์ ภาพของผู้เข้าถึงอากิญจัญญายตนฉาน

๔. เนวสัญญานาสัญญายตนะ ภาวะที่มีสัญญาที่ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาที่ไม่ใช่ เป็นชื่ออรุณฉานหรืออรุณภาพ

มหัศจรรย์จิต ๒๗ คือ รูปาวจรจิต + อรูปาวจรจิต มีเจตสิกประกอบดังนี้

ปฐมฌานจิต ๓	มีเจตสิกประกอบ ๓๕ ดวง คือ อัญญาสมานเจตสิก ๑๓ โสภณเจตสิก ๒๒ (เว้นวิรตี ๓)
ทุติยฌานจิต ๓	มีเจตสิกประกอบ ๓๔ ดวง คือ อัญญาสมานเจตสิก ๑๒ (เว้นวิตก) โสภณเจตสิก ๒๒ (เว้นวิรตี ๓)
ตติยฌานจิต ๓	มีเจตสิกประกอบ ๓๓ ดวง คือ อัญญาสมานเจตสิก ๑๑ (เว้นวิตก วิจาร์) โสภณเจตสิก ๒๒ (เว้นวิรตี ๓)
จตุตถฌานจิต ๓	มีเจตสิกประกอบ ๓๒ ดวง คือ อัญญาสมานเจตสิก ๑๐ (เว้น วิตก วิจาร์ ปีติ) โสภณเจตสิก ๒๒ (เว้นวิรตี ๓)
ปัญจฌานจิต ๑๕	มีเจตสิกประกอบ ๓๐ ดวง คือ อัญญาสมานเจตสิก ๑๐ (เว้น วิตก วิจาร์ ปีติ) โสภณเจตสิก ๒๐ (เว้น วิรตี ๓) อัปมัณญา ๒

๓.๖ โลกุตตรจิต ๘

โลกุตตรจิตมาจากคำว่า โลก + อุตฺตร + จิต โลก หมายถึงโลกทั้ง ๓ คือ กามโลก หรือ กามภูมิ รูปโลก หรือรูปภูมิ และ อรูปโลก หรือ อรูปภูมิ อุตฺตร มีความหมายว่าเหนือ หรือพ้น โลกุตตรจิต จึงเป็นจิตที่เหนือโลกทั้ง ๓ เป็นจิตที่พ้นจากโลกทั้ง ๓ คือ มีอารมณ์พ้นจากโลกทั้ง ๓ แต่มิได้หมายความว่าพ้นจากโลกนี้ไปเลย

อีกอย่างหนึ่ง โลกุตตรจิต หมายความว่า เป็นจิตที่กำลังประหารซึ่งกิเลส และประหารแล้วซึ่งกิเลส โลกุตตรกุศลจิต เรียกอีกนัยหนึ่งว่า มัคคจิต เป็นจิตที่กำลังพ้นจากโลก มี ๔ ดวง คือ

๑. วิตกวิจาร์ปีติสุขเอกกัคคตาสहित ปฐมฌานโสคาปตติมกุคจิตต์ สกทาคามิมกุคจิตต์ อนาคามิมกุคจิตต์ อรหตุตมกุคจิตต์ ปฐมฌานโสคาปตติมรรคจิต ๑ สกทาคามิมรรคจิต ๑ อนาคามิมรรคจิต ๑ อรหัตตมรรคจิต ๑ ที่เกิดพร้อมด้วยองค์ฌาน ๕ คือ วิตก วิจาร์ ปีติ สุข เอกกัคคตา

๒. วิจาร์ปีติสุขเอกกัคคตาสहित ทุติยฌานโสคาปตติมกุคจิตต์ สกทาคามิมกุคจิตต์ อนาคามิมกุคจิตต์ อรหตุตมกุคจิตต์ ทุติยฌานโสคาปตติมรรคจิต ๑ สกทาคามิมรรคจิต ๑ อนาคามิมรรคจิต ๑ อรหัตตมรรคจิต ๑ ที่เกิดพร้อมด้วยองค์ฌาน ๔ คือ วิจาร์ ปีติ สุข เอกกัคคตา

๓. ปิติสุขเอกกคตาสหิต์ ตติยฆานโศดาปตติมคฺคจิตฺตํ สกทาคามิมคฺคจิตฺตํ อนาคามิมคฺคจิตฺตํ อรหตฺตมคฺคจิตฺตํ ตติยฆานโศดาปตติมรรคจิต ๑ สกทาคามิมรรคจิต ๑ อนาคามิมรรคจิต ๑ อรหตฺตมรรคจิต ๑ ที่เกิดพร้อมด้วยองค์ฆาน ๓ คือ ปิติ สุข เอกกคตา

๔. สุขเอกกคตาสหิต์ จตุตถฆานโศดาปตติมคฺคจิตฺตํ สกทาคามิมคฺคจิตฺตํ อนาคามิมคฺคจิตฺตํ อรหตฺตมคฺคจิตฺตํ จตุตถฆานโศดาปตติมรรคจิต ๑ สกทาคามิมรรคจิต ๑ อนาคามิมรรคจิต ๑ อรหตฺตมรรคจิต ๑ ที่เกิดพร้อมด้วยองค์ฆาน ๒ คือ สุข เอกกคต

๕. อุเบกขาเอกกคตาสหิต์ ปญจฆานโศดาปตติมคฺคจิตฺตํ สกทาคามิมคฺคจิตฺตํ อนาคามิมคฺคจิตฺตํ อรหตฺตมคฺคจิตฺตํ ปญจฆาน โศดาปตติมรรคจิต ๑ สกทาคามิมรรคจิต ๑ อนาคามิมรรคจิต ๑ อรหตฺตมรรคจิต ๑ ที่เกิดพร้อมด้วยองค์ฆาน ๒ คือ อุเบกขา เอกกคตา

ผลจิตโลกุตตรวิบากจิต เรียกอีกนัยหนึ่งว่า ผลจิต เป็นจิตที่พ้นแล้วจากโลก เป็นจิตที่ประหาณแล้วซึ่งกิเลส มี ๔ ดวง คือ

๑. วิตกฺกวจิหารปิติสุขเอกกคตาสหิต์ ปฐมฆานโศดาปตติผลจิตฺตํ สกทาคามีผลจิตฺตํ อนาคามีผลจิตฺตํ อรหตฺตผลจิตฺตํ ปฐมฆานโศดาปตติผลจิต ๑ สกทาคามีผลจิต ๑ อนาคามีผลจิต ๑ ที่เกิดพร้อมด้วยองค์ฆาน ๕ คือ วิตก วจิหาร ปิติ สุข เอกกคตา

๒. วิตกฺกวจิหารปิติสุขเอกกคตาสหิต์ ทุตติยฆานโศดาปตติผลจิตฺตํ สกทาคามีผลจิตฺตํ อนาคามีผลจิตฺตํ อรหตฺตผลจิตฺตํ ทุตติยฆานโศดาปตติผลจิต ๑ สกทาคามีผลจิต ๑ อนาคามีผลจิต ๑ ที่เกิดพร้อมด้วยองค์ฆาน ๔ คือ วจิหาร ปิติ สุข เอกกคตา

๓. ปิติสุขเอกกคตาสหิต์ ตติยฆานโศดาปตติผลจิตฺตํ สกทาคามีผลจิตฺตํ อนาคามีผลจิตฺตํ อรหตฺตผลจิตฺตํ ตติยฆาน โศดาปตติผลจิต ๑ สกทาคามีผลจิต ๑ อนาคามีผลจิต ๑ ที่เกิดพร้อมด้วยองค์ฆาน ๓ คือ ปิติ สุข เอกกคตา

๔. สุขเอกกคตาสหิต์ จตุตถฆานโศดาปตติผลจิตฺตํ สกทาคามีผลจิตฺตํ อนาคามีผลจิตฺตํ อรหตฺตผลจิตฺตํ จตุตถฆาน โศดาปตติผลจิต ๑ สกทาคามีผลจิต ๑ อนาคามีผลจิต ๑ ที่เกิดพร้อมด้วยองค์ฆาน ๒ คือ สุข เอกกคตา

๕. อุเบกขาเอกกคตาสหิต์ ปญจฆานโศดาปตติผลจิตฺตํ สกทาคามีผลจิตฺตํ อนาคามีผลจิตฺตํ อรหตฺตผลจิตฺตํ ปญจฆานโศดาปตติผลจิต ๑ สกทาคามีผลจิต ๑ อนาคามีผลจิต ๑ ที่เกิดพร้อมด้วยองค์ฆาน ๒ คือ อุเบกขา เอกกคตา

อธิบายโลกุตตรกุศลจิต

ธรรมเป็นกุศล ที่โยคาวจรบุคคล เจริญโลกุตระฆาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลกให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหาณทิวฐิ เพื่อบรรลุปฐมฐุมิ สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลาย

แล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิณฑา คือปฏิบัติก็ลำบากเป็นทุกข์และบรรลุมรรคผลก็ช้าด้วย

อธิบายโลกุตตรวิบาก

ธรรมอันเป็นกุศล ที่โยคาวจรบุคคล เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจาก โลก ให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหามทิฎฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วย วิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิณฑา

โยคาวจรบุคคล สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้วบรรลุปฐมฌาน อันเป็นวิบาก เพราะโลกุตตรฌาน อันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้วทั้งนั้นแล ประกอบด้วยวิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิณฑา ชนิดสุญญตนิพพาน

โสตาปัตติมคคจิต คู่กับ โสตาปัตติผลจิต โสตาปัตติมคคจิต มาจากคำว่า โสต แปลว่า กระแส คือ ไหล + อาปัตติ แปลว่าถึงครั้งแรก + มคค คือ ทาง + จิต รวสมแปลความว่า จิตที่ถึงครั้งแรกซึ่งทางอันเป็นกระแสแห่งนิพพาน

สทิกาคามีมคคจิต คู่กับ สทิกาคามีผลจิต สทิกาคามีมคคจิต มาจากคำว่า สทิก แปลว่าคราวเดียว+ อาคามิ กลับมา + มคค ทาง + จิต รวมแปลความว่า เป็นผู้ที่จะกลับมาปฏิสนธิ ในกามภูมิ อีกครั้งเดียวเท่านั้น

อนาคามีมคคจิต คู่กับ อนาคามีผลจิต อนาคามีมคคจิต มาจากคำว่า น ไม่ + อาคามิ กลับมา + มคค ทาง + จิต รวมแปลความว่า จิตที่ถึงซึ่งทางที่ไม่กลับมาอีก หมายความว่า เป็นผู้ไม่กลับมาปฏิสนธิในกามโลกอีก คือจะต้องไปเกิดเป็นพรหมโลก

อรหัตมคคจิต คู่กับ อรหัตตผล อรหัตมคคจิต มาจากคำว่า อรหัตต ผู้ควรบูชา + มคค ทาง + จิต รวมแปลความว่า จิตที่ถึงซึ่งทางที่เป็นผู้ควรแก่การบูชาเป็นอย่างยิ่ง

มคคจิต โดยย่อ ๔ ดวง ประกอบด้วย ฌาน ๕ ชั้น จึงมีมคคจิตโดยพิสดาร เป็น ๒๐ ดวง ผลจิต โดยย่อ ๔ ดวง เมื่อจำแนกไปตามฌานที่ได้ถึงซึ่งมี ๕ ชั้น จึงเป็นผลจิตอย่างพิสดาร ๒๐ ดวง รวมมคคจิต ๒๐ ดวง กับ ผลจิต ๒๐ ดวง จึงเป็นโลกุตตรจิตอย่างพิสดาร ๔๐ ดวง

โลกุตตรจิต ๔๐ มีเจตสิกเกิดร่วมดังนี้

ปฐมฌานจิต ๘ มีเจตสิกประกอบ ๓๖ ดวง คือ

อัญญสมานเจตสิก ๑๓ โสภณเจตสิก ๒๓ (เว้นอัปปมัญญา ๒)

ทุติยฌานจิต ๘ มีเจตสิกประกอบ ๓๕ ดวง คือ

- อัญมณีสมาณเจตสิก ๑๒ (เว้นวิตก) โสภณเจตสิก ๒๓ (เว้นอัปมัณญา ๒)
 ตติยฆานจิต ๘ มีเจตสิกประกอบ ๓๔ ดวง คือ
 อัญมณีสมาณเจตสิก ๑๔ อัญมณีสมาณเจตสิก ๑๑ (เว้นวิตก วิจารณ์) โสภณ
 เจตสิก ๒๓ (เว้นอัปมัณญา ๒)
 จตุตถฆานจิต ๘ และปัญจฆานจิต ๘ มีเจตสิกประกอบ ๓๓ ดวง คือ อัญมณีสมาณ
 เจตสิก ๑๐ (เว้น วิตก วิจารณ์ ปิติ) โสภณเจตสิก ๒๓ (เว้นอัปมัณญา ๓)

๓.๖ เจตสิก ๕๒

อัญมณีสมาณเจตสิก ๑๓

สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ คือ

๑. ผัสสะ ธรรมชาติที่กระทบอารมณ์
๒. เวทนา ธรรมชาติที่เสวยอารมณ์
๓. สัญญา ธรรมชาติที่จำอารมณ์
๔. เจตนา ธรรมชาติที่กระตุ้นเตือนและชักชวนสัมปยุตตธรรม
๕. เอกัคคตา ธรรมชาติที่สงบและให้สัมปยุตตธรรมตั้งอยู่ในอารมณ์เดียว
๖. ชีวิตินทริย์ ธรรมชาติที่รักษาสัมปยุตตธรรม
๗. มนสิการ ธรรมชาติที่มุ่งและนำสัมปยุตตธรรมสู่อารมณ์

ปกิณณกเจตสิก ๖ คือ

๘. วิตก ธรรมชาติที่ยกสัมปยุตตธรรมขึ้นสู่อารมณ์ คือ คิคอารมณ์
๙. วิจารณ์ ธรรมชาติที่มีการเคล้าคลึงอารมณ์
๑๐. อธิโมกข์ ธรรมชาติที่ตัดสินอารมณ์
๑๑. วิริยะ ธรรมชาติที่มีความพยายามในอารมณ์
๑๒. ปิติ ธรรมชาติที่มีความชื่นชมยินดีในอารมณ์
๑๓. มั่นทนะ ธรรมชาติที่ปรารถนาอารมณ์

อกุศลเจตสิก ๑๔

โมจตุกเจตสิก ๔ คือ

๑๔. โมหะ ธรรมชาติที่บังสภาพตามความเป็นจริงของอารมณ์ไว้ คือหลง
๑๕. อหิริกะ ธรรมชาติที่ไม่มีความละอายต่อทุจริต
๑๖. อนินตตัปปะ ธรรมชาติที่ไม่กลัวต่อทุจริต
๑๗. อุทธัจจะ ธรรมชาติที่ฟุ้งซ่าน คือ รับอารมณ์ไม่มั่น

โสตถิกเจตสิก ๓ คือ

๑๘. โลกะ   ธรรมชาติที่มีความต้องการ และตั้งใจในกามคุณอารมณ์
 ๑๙. ทิฏฐิ   ธรรมชาติที่มีความเห็นผิดในอารมณ์
 ๒๐. มานะ   ธรรมชาติที่มีความเย่อหยิ่ง ถือตัว

โทจตุกเจตสิก ๔ คือ

๒๑. โทสะ   ธรรมชาติที่ประทุษร้ายในอารมณ์
 ๒๒. อิศสา   ธรรมชาติที่มีความไม่พอใจในสมบัติ หรือคุณความดีของผู้อื่น
 ๒๓. มัจฉริยะ   ธรรมชาติที่มีความหวงแหนทรัพย์สมบัติ หรือคุณความดีของตน
 ๒๔. กุกกุจจะ   ธรรมชาติที่มีความรำคาญใจในทุจจริตที่ทำไปแล้วและในสุจจริตที่ไม่ได้ทำ

ถิทุกเจตสิก ๒ คือ

๒๕. ถีนะ   ธรรมชาติที่ทำให้จิตเซื่องซึมทอดลอยจากอารมณ์
 ๒๖. มিতระ   ธรรมชาติที่ทำให้เจตสิกเซื่องซึมทอดลอยจากอารมณ์

วิจิกิจฉาเจตสิก ๑ คือ

๒๗. วิจิกิจฉา   ธรรมชาติที่มีความสงสัย ไม่ตกลงใจ คือวิพากษ์ วิจารณ์ในคุณพระพุทฺธ พระธรรม พระสงฆ์ เป็นต้น

โสภณเจตสิก ๒๕

โสภณสาธารณเจตสิก ๑๕ คือ

๒๘. ศรัทธา   ธรรมชาติที่มีความเชื่อ และเลื่อมใสในพระพุทฺธ พระธรรม พระสงฆ์ ตามความเป็นจริง เชื่อในกรรม และผลของกรรม

๒๙. สติ   ธรรมชาติที่มีความระลึกในอารมณ์ที่เกี่ยวข้องกับกุศลธรรม มีคุณของพระพุทฺธ พระธรรม พระสงฆ์ เป็นต้น

๓๐. หิริ   ธรรมชาติที่มีความเกลียด และละอายต่อการงานอันเป็นทุจจริต

๓๑. โอตตัปปะ   ธรรมชาติที่สอ่อกว้างต่อการงานอันเป็นทุจจริต

๓๒. อโโลกะ   ธรรมชาติที่ไม่อยากได้ และไม่ติดอยู่ในกามคุณอารมณ์

๓๓. อโทสะ   ธรรมชาติที่ไม่ประทุษร้ายในอารมณ์

๓๔. ตัตตรมัมหมัตตตา   ธรรมชาติที่ทำให้ จิต เจตสิก สม่่าเสมอในกิจของตนๆ ไม่ให้มีการยิ่งหย่อน

๓๕. กายปีสัทฺธิ   ธรรมชาติที่เป็นความสงบของเจตสิกชั้น ๓ ในการทำงานอันเป็นกุศล

๓๖. จิตตปีสัทฺธิ   ธรรมชาติที่เป็นความสงบของจิตในการทำงาน อันเป็นกุศล

๓๗. กายลหุตา   ธรรมชาติที่เป็นความเบาของเจตสิกชั้น ๓ ในการทำงานอันเป็นกุศล

๓๘. จิตตลหุตา ธรรมชาติที่เป็นความเบาของจิตในการทำงานอันเป็นกุศล
 ๓๙. กายมูหุตา ธรรมชาติที่เป็นความอ่อนของเจตสิกชั้นที่ ๓ ในการทำงานอันเป็นกุศล
 ๔๐. จิตตมูหุตา ธรรมชาติที่เป็นความอ่อนของจิตในการทำงานอันเป็นกุศล
 ๔๑. กายกัมมัณฺญูตา ธรรมชาติที่เป็นความควรของเจตสิกชั้นที่ ๓ ในการทำงานอันเป็นกุศล
 ๔๒. จิตตกัมมัณฺญูตา ธรรมชาติที่เป็นความควรของจิตในการทำงานอันเป็นกุศล
 ๔๓. กายปาคูณฺญูตา ธรรมชาติที่เป็นความคล่องแคล่วของเจตสิกชั้นที่ ๓ ในการทำงานอันเป็นกุศล
 ๔๔. จิตตปาคูณฺญูตา ธรรมชาติที่เป็นความคล่องแคล่วของจิต ในการทำงานอันเป็นกุศล
 ๔๕. กายชุกตา ธรรมชาติที่เป็นความซื่อตรงของเจตสิกชั้นที่ ๓ ในการทำงานอันเป็นกุศล
 ๔๖. จิตตชุกตา ธรรมชาติที่เป็นความซื่อตรงของจิตในการทำงานอันเป็นกุศล

วิรตีเจตสิก ๓ คือ

๔๗. สัมมาวาจา การกล่าววาจาที่เว้นจากวจีทุจริต ๔ ซึ่งไม่เกี่ยวกับการงานอันเป็นอาชีพ
 ๔๘. สัมมากัมมันตะ การกระทำที่เว้นจากกายทุจริต ๓ ซึ่งไม่เกี่ยวกับการงานอันเป็นอาชีพ
 ๔๙. สัมมาอาชีวะ การประกอบอาชีพที่เว้นจากวจีทุจริต ๔ กายทุจริต ๓

อัปมัณฺญาเจตสิก ๒ คือ

๕๐. กรณา ธรรมชาติที่มีความสงสารต่อทุกจิตสัตว์ คือ ผู้ที่กำลังได้รับความลำบากอยู่ หรือจะได้รับความลำบากในกาลข้างหน้า

๕๑. มุทิตา ธรรมชาติที่มีความยินดีต่อสุขจิตสัตว์ คือ ผู้ที่กำลังได้รับความสุข หรือผู้ที่จะได้มีความสุขในกาลข้างหน้า

ปัญญาทรียเจตสิก ๑ คือ

๕๒. . ปัญญา ธรรมชาติที่รู้สภาพธรรมโดยทั่ว ๆ ไปตามความเป็นจริง

๓.๘ กระบวนการของจิต

๓.๘.๑ ความเกิดแห่งจิต ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดับแห่งจิต

พระพุทธองค์ตรัสว่า ถัดนี้ครั้งเดียว จิตเกิดขึ้นตั้งแสนโกฏิจณะ ในหนึ่งวินาที จิตเกิดดับ ๆ ตั้งล้านล้านขณะขึ้นไป หากเราตั้งคำถามว่า ในตัวเราซึ่งประกอบด้วยร่างกายและจิตใจอะไร เกิดดับรวดเร็วที่สุด ก็ต้องตอบว่า จิตใจนี้แหละเกิดดับรวดเร็วที่สุด ร่างกายของคนเราซึ่งเรียกว่า รูปธรรม แม้จะเกิดดับรวดเร็วแต่ช้ากว่าจิตประมาณ ๑๗ เท่า

จิตใจของคนเรามีการเกิดดับ ๆ อย่างรวดเร็วโดยไม่มีการหยุดนิ่ง

หากมีใครถามขึ้นว่า คุณเคยเศร้าโศกเสียใจติดต่อกันนานสัก ๑ วินาทีไหม? ผู้นั้นอาจตอบว่า อย่างไร ๑ วินาทีเลย ๑ ชั่วโมง ก็เคยเสียใจมาแล้ว ผู้ถามนั้นย้ำว่า คุณต้องเสียใจติด ๆ กันนะ ผู้ถูกถามก็ตอบว่า ก็ใช่สิ การตอบเช่นนี้ ถูกต้องหรือไม่ เราจะทราบว่าคุณหรือไม่ เราต้องอาศัยพระปัญญาขององค์สัมมาสัมพุทธเจ้าเท่านั้น จึงจะทราบ หาใช่วิสัยของนักวิชาการอื่นใดในโลกอันผู้หนาไปด้วยกิเลส ปัญหานี้ตอบได้ดังนี้ การกล่าวว่ามีเวลาเศร้าโศกเสียใจติดต่อกันนาน ๑ วินาที ความจริง ใน ๑ วินาที ความเศร้าโศกไม่สามารถติดต่อกันในเวลาเช่นนั้นเนื่องด้วยมีความรู้สึกอื่นมาสลับคั่นอย่างรวดเร็วจนทำให้ผู้เศร้าโศกไม่รู้ตัว คิดว่าเศร้าโศกตลอด ๑ วินาทีสำหรับ การเศร้าโศกนาน ๑ ชั่วโมง จึงไม่จำเป็นต้องไปกล่าวถึง เปรียบได้กับกระแสไฟฟ้าที่วิ่งผ่านสายไฟหรือดวงไฟที่เปิดอยู่ ซึ่งมีการเกิดดับอยู่ตลอดเวลา

๓.๘.๒ ความสิ้นสุดแห่งจิต

จิตของคนเราหรือสัตว์โลกนั้นย่อมสิ้นสุดลงได้ด้วยการดับกิเลสโดยไม่มีเบญจขันธ์เหลือคือการพ้นจากอำนาจแห่งคันหา ภพชาติ ไม่เกิดไม่แก่ไม่เจ็บ ไม่ตายอีกต่อไป จิตใจนั้นก็ดับว่างจากอำนาจแห่งกิเลสทั้งหลายทั้งปวง

๓.๘.๓ ที่อาศัยของจิต

ธรรมชาติของคนย่อมมีบ้านเรือนเป็นที่อาศัยแม้แต่ธรรมชาติชาติของนกก็ย่อมมีรังเป็นที่อาศัยเป็นเกาะกำบังลมและฝนธรรมชาติของสัตว์ป่าก็ย่อมมีป่าเป็นที่อาศัย

ส่วนธรรมชาติของจิตนั้นองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงตรัสว่ามีถ้ำคือกายเป็นที่อาศัยสมดังพุทธภาษิตที่ตรัสไว้ว่า

ทุรungskมฺ อเอกจรี

อสรีรี กุหาสยํ

เย จิตฺตํ สญฺญเมสฺสนฺติ

โมกฺขนฺติ มารพฺนฺธนา.

ผู้ใดจักสำรวมจิตที่ไปไกล เทียวไปดวงเดียว ไม่มีรูปร่าง มีถ้ำ (คือกาย) เป็นที่อาศัย ผู้นั้นจักพ้นจากเครื่องผูกของมารได้ ให้ตรงได้ เหมือนช่างศรทำถูกศรให้ตรงได้ฉะนั้น^{๑๘}

เมื่อกล่าวว่ามีถ้ำคือกายเป็นที่อาศัยจิตก็ย่อมจะมีที่อาศัยคือ ที่ประสาท ๕ แห่ง และที่ทหัตถรูป ๑ แห่ง รวมเป็น ๖ แห่ง ประสาททั้ง ๕ ได้แก่ ประสาทตา ประสาทหู ประสาทจมูก ประสาทลิ้น และ ประสาทกาย

^{๑๘} จุ. ธ. ๒๕/๓๗/๒๒.

ประสาทตา (จักขุประสาทรูป) รูปนี้เป็นที่อาศัยของจิตเป็น (จักขุวิญญาณ)ประสาทตานี้ มิได้หมายถึงดวงตา หรือลูกตาทั้งลูก แต่หมายถึงประสาทตาหรือแก้วตาที่อยู่กลางตาดำ โดประมาณเท่ากับศีรษะของเหา เป็นเยื่อบางคุดๆที่ชุ่มน้ำมัน ซ้อนกันอยู่ ๗ ชั้น เป็นรูปที่มีความสามารถกระทบกับคลื่นแสงเพื่อให้เกิดจิตเห็นคลื่นแสง (รูปารมณ) โดยที่จิตเห็นนี้อาศัยอยู่ในประสาทตานี้

ประสาทหู (โสตประสาท) ประสาทหูนี้อยู่ช่องหู มีพื้นฐานเป็นวงๆ คล้ายวงแหวน และมีขนอันละเอียดอ่อนสีแดงปรากฏอยู่โดยรอบ เป็นรูปที่สามารถกระทบกับเสียง (สัททารมณ) เพื่อให้จิตได้ยินเสียง (โสตวิญญาณ) เกิดขึ้น โดยที่จิตได้ยินนี้อาศัยอยู่ในประสาทหูนี้

ประสาทจมูก (ฆานประสาท) ประสาทจมูกนี้อยู่ในช่องจมูก อันมีพื้นฐานเหมือนกับแพะ เป็นรูปที่สามารถกระทบกับกลิ่น (กันธารมณ) เพื่อให้จิตดมกลิ่น (ฆานวิญญาณ) เกิดขึ้น โดยจิตดมกลิ่นนี้อาศัยอยู่ที่ประสาทจมูกนี้

ประสาทลิ้น (ชีวาประสาท) ประสาทลิ้นนี้ มีที่ตั้งอยู่ท่ามกลางลิ้น อันมีพื้นฐานเหมือนปลายกีบดอกบัวเรียงรายซ้อนกันเป็นชั้น ๆ เป็นรูปที่สามารถกระทบกับรสได้ (รสอารมณ) เพื่อให้จิตลิ้มรส (ชีวาวิญญาณ) เกิดขึ้น โดยที่จิตลิ้มรสนี้อาศัยอยู่ที่ประสาทลิ้นนี้

ประสาทกาย (กายประสาท) ประสาทนี้ตั้งอยู่ทั่วร่างกายเว้นที่ปลายผม ปลายขน ที่เล็บ ที่ฟัน ที่กระดูก ที่หนังหนาด้าน มีพื้นฐานคล้ายล้าที่แผ่บาง ๆ ชุบน้ำมันจนชุ่ม ซ้อนกันหลาย ๆ ชั้น รูปนี้มีความสามารถกระทบความเย็นร้อน อ่อนแข็งหย่อนตึง (โผฐฐัพพารมณ) เพื่อให้จิตรับสัมผัสที่กายเกิดขึ้น (กายวิญญาณ) โดยที่จิตนี้อาศัยอยู่ที่รูปนี้

ทหวัตถุรูป คือ น้ำเลี้ยงหัวใจ มีจำนวนประมาณของมือหนึ่ง ชั่งอยู่ในแอ่งที่โตพอจุเมล็ดบุนนาคอยู่ภายในเนื้อหัวใจ รูปนี้สามารถเป็นที่อาศัยให้แก่จิตอื่นๆ ยกเว้นจิตที่อาศัยประสาททั้ง ๕ ดังกล่าว

คำว่าประสาท มาจากภาษาบาลีว่า ปสาท มิใช่ประสาทที่ตั้งออกมาเป็นเส้นๆแต่เป็นรูปที่มีความใสเกิดจากอำนาจกรรมในอดีต

๓.๕ พลังอำนาจจิต

จิตใจที่จะมีพลังอำนาจได้นั้นก็ย่อมมีการฝึกฝนอบรมจิต ให้ได้ซึ่งสมาธิในขั้นต่างๆ มีฉณิกสมาธิ อุปรการสมาธิ และ อัปปนาสมาธิ ซึ่งเป็นพื้นฐานแห่งพลังอำนาจจิตที่บุคคลทั้งหลายได้มาซึ่งอำนาจจิต

สมาธิคือ การบำเพ็ญภาวนาอบรมจิตใจให้ตั้งมั่นมีอารมณ์เป็นหนึ่งเดียวไม่ให้จิตฟุ้งซ่าน อ่อนไหวต่ออารมณ์ที่มากกระทบทางทวารทั้งหลายมีตา หู จมูก ลิ้น กาย และ ใจ เป็นต้น

ขณิกสมาธิ คือ ความตั้งใจชั่วขณะหนึ่ง หรือ สมาธิชั่วขณะ เช่น คนที่เจริญสมาธิภาวนา พุทธโธ จิตใจก็จดจ่ออยู่กับพุทธโธ ไม่ฟุ้งซ่าน ไม่คิดเรื่องอื่น หรือจะภาวนาสัมมารัง หรือยุบหนอ พองหนอ จิตที่เป็นสมาธิชั่วขณะนั้นก็ตั้งมั่นในอารมณ์ที่กำหนดคนั้นๆ หรือ คนที่อ่านหนังสือ จิตใจก็จดจ่ออยู่กับการอ่านไม่คิดไปในที่อื่นเรื่องอื่น เมื่ออ่านก็ยอมได้รับความเข้าใจในเนื้อหาเป็นอย่างดี ลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า ขณิกสมาธิ

อุปจารสมาธิ คือ สมาธิที่เฉียบจะได้อ่าน แต่ไม่ถึงอ่าน ในขณะที่จิตละนิวรณ์ทั้งห้า ได้หมดแล้ว แต่องค์ของสมาธิทั้งห้าไม่ปรากฏชัด

องค์ทั้ง ๕ ของสมาธิ ก็คือ วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข และเอกัคคตา โดยเฉพาะ เอกัคคตานี้ ท่านว่าจิตนั้นยังสาบอยู่นิดๆ ยังไม่แนบแน่น สมาธิในขั้นอุปจารสมาธินี้จิตเป็นสมาธิมาก หูการได้ยินเสียงข้างนอกนั้นแทบจะไม่ได้ยินแล้ว เพราะจิตนั้นเป็นสมาธิมาก

อัปนาสมาธิ คือ สมาธิที่แนบแน่น เป็นสมาธิขั้นสมาธิที่เดียว จิตละองค์ ๕ ได้ องค์ ๕ จิตละองค์ ๕ คือละนิวรณ์ทั้ง ๕ ได้ และพร้อมกันนั้นจิตก็มีคุณสมบัติ ๕ ประการเกิดขึ้นประดับตัวผู้นั้น คือ องค์สมาธิทั้ง ๕ ได้แก่ วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข และเอกัคคตา

การที่ได้อารมณ์เช่นนี้เป็นขั้นของสมาธิจิต เมื่อจิตได้รับการฝึกฝนอบรมอยู่เสมอสมาธิขั้นนี้ก็ยกระดับของจิตขั้นสูงกว่าสมาธิจิตธรรมดาเป็นขั้นของอภิญาจิต อภิญาจิตนี้เป็นขั้นที่ได้ฤทธิ์ได้อำนาจและหมดกิเลส

พลังอำนาจจิตในระดับอภิญาจิตเมื่อโยคินั้นได้ปฏิบัติสมาธิจนดำรงอยู่ในจุดถาวรแล้วอย่างสะดวกสบาย ย่อมสามารถทำให้เกิดอภิญา ๖ อย่าง คือ

อิทธิวิธญาณ	แสดงฤทธิ์ได้
ทิพโสตญาณ	หูทิพย์
เจโตปริยญาณ	รู้ใจคนอื่น
ทิพจักขุญาณ	ตาทิพย์
บุพเพนิวาสานุสสติญาณ	ระลึกชาติก่อนๆ ได้
อาสวักขญาณ	ญาณที่ทำให้อาสวะสิ้นไป ^{๑๕}

คำว่า อิทธิวิธี หมายถึง การเปลี่ยนร่าง ทิพโสต หมายถึง เหนือการได้ยินของมนุษย์ เจโตปริยญาณ หมายถึง การเข้าใจความคิดของผู้อื่น บุพเพนิวาสานุสสติญาณ หมายถึง การจำอดีตชาติได้ ทิพจักขุ หมายถึง เหนือการเห็นของมนุษย์ อาสวักขญาณ หมายถึง หมดกิเลสตัณหา โลภะ โทสะ โมหะ

^{๑๕} ที.ปา. ๑๑/๔๓๑/๓๐๑.

สำหรับวิชา ๘ นั้น เพิ่ม วิปัสสนาญาณ คือญาณในวิปัสสนา ญาณที่เป็นวิปัสสนา คือ ปัญญาที่พิจารณาเห็นสังขารคือนามรูปโดยไตรลักษณ์ มีต่างกันออกไปเป็นขั้น ๆ ต่อเนื่องกัน และ มโนมยิทธิ ฤทธิ์สำเร็จด้วยใจ คือนิรมิตกายอื่นนอกจากกายนี้ดูจักษุได้จากหญาบลิ้อง ชักดาบจาก ฝัก หรือชกงูออกจากคาบ

สำหรับวิชา ๙ นั้นก็ตรงกับวิชา ๘ นั้นเอง คือ บุปเพนิวาสนุสสติญาณ ระลึกชาติ ก่อนๆ ได้ จุตูปปาทญาณ ญาณกำหนดรู้จุดและอุบัติแห่งสัตว์ทั้งหลาย อันเป็นไปตามกรรม เห็น การเวียนว่ายตายเกิดของสัตว์ทั้งหลาย เรียกอีกอย่างว่า ทิพพจักขุญาณ อาสวัภขยญาณ ญาณที่ทำให้อาสวะสิ้นไป

๓.๑๐ สุขภาพจิต

จิตมีทุกข์จิตมีสุข คือสุขภาพจิตในทางพุทธศาสนา

จิตที่ประกอบด้วยสุขเวทนา ๖๓ ชนิด ข้อ ๑ เป็นสุขกาย ข้อ ๒ เป็นสุขใจ ได้แก่

๑. สุขกายวิญญาณ	๑ ชนิด
๒. โสมนัสโลภมูลจิต	๔ ชนิด
๓. โสมนัสสันตிரณจิต	๑ ชนิด
๔. หลิตุปปาทจิต	๑ ชนิด
๕. โสมนัสสมหากุศลจิต	๔ ชนิด
๖. โสมนัสวิปากจิต	๔ ชนิด
๗. โสมนัสสมหากิริยาจิต	๔ ชนิด
๘. โลกียปฐมฌานจิต	๓ ชนิด
๙. โลกียทุติยฌานจิต	๓ ชนิด
๑๐. โลกียตติยฌานจิต	๓ ชนิด
๑๑. โลกียจตุตถฌานจิต	๓ ชนิด
๑๒. โลกุตตรปฐมฌานจิต	๘ ชนิด
๑๓. โลกุตตรทุติยฌานจิต	๘ ชนิด
๑๔. โลกุตตรตติยฌานจิต	๘ ชนิด
๑๕. โลกุตตรจตุตถฌานจิต	๘ ชนิด
รวม	๖๓ ชนิด

จิตที่ประกอบด้วยทุกขเวทนา ๓ ชนิด ได้แก่

๑. ทุกขกายวิญญาณจิต	๑ ชนิด
---------------------	--------

๒. โทสมูลจิต

๒ ชนิด

รวม

๓ ชนิด

เมื่อว่าด้วยความทุกข์แล้วก็มีอยู่ ๒ ประการกล่าวคือ ทุกข์ทางกาย เรียกกายิกทุกข์ และทุกข์ทางใจ เรียกเจตสิกทุกข์

เมื่อว่าโดยความสุขแล้วก็มีอยู่ ๒ ประการ คือ สุขทางกาย เรียก กายิกสุข สุขทางใจ เรียก เจตสิกสุข

สุขอีก ๒ ประการ คือสามีสสุข สุขอิงอามิส สุขอาศัยเหยื่อล่อ สุขจากวัตถุคือกามคุณ นีรามิสสุข สุขไม่อิงอามิส สุขไม่ต้องอาศัยเหยื่อล่อ สุขปลอดโปร่งเพราะใจ

สาเหตุแห่งความทุกข์ตามความเป็นจริงตามหลักอริยสัจ คือ ชาติเป็นทุกข์ ชราเป็นทุกข์ มรณะเป็นทุกข์ โสกะความโศก ปรีทเวะ (ความคร่ำครวญ) ทุกข์ (ความไม่สบายกาย) โทมนัส (ความเสียใจ) และอุปานาท (ความคับแค้นใจ) เป็นทุกข์ ความประสบสิ่งที่ไม่เป็นที่รักเป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากสิ่งทีรักเป็นทุกข์ ปรารถนาสิ่งใดไม่ได้สิ่งนั้นก็เป็นที่รัก โดยย่อ อุปาทานจันท์ ๕ เป็นทุกข์

คำว่า ชาติเป็นทุกข์ คือ ความเกิดขึ้น เป็นความเกิดขึ้นของจันท์แห่งสัตว์ทั้งหลายสังขารจันท์เหล่านี้ทั้งหมดเป็นที่รวมของทุกข์

คำว่า ชราเป็นทุกข์ คือ สังขารทั้งสิ้นนั้น เกิดขึ้น เจริญเติบโต เสื่อมกำลัง ผิพรรณ อินทรีย์ ความจำ และสติปัญญาเสื่อม

คำว่า มรณะเป็นทุกข์ คือ กลัวความสิ้นไปแห่งชีวิต

คำว่า ความโศกเป็นทุกข์ คือ เมื่อประสบทุกข์ ความกลัวยอมเกิดขึ้น ความเศร้าโศกนี้เอง แผลพหยาภายใน

คำว่า ความคร่ำครวญเป็นทุกข์ คือ ความทุกข์ที่แสดงออกทางวาจา ความทุกข์นี้แผลพหยาทั้งภายในและภายนอก

คำว่า ความไม่สบายกายเป็นทุกข์ คือ ความทุกข์เช่นนี้ เป็นความทุกข์ทางกายเพราะความทุกข์นี้ บุคคลรู้สึกเจ็บปวดทางกาย นี้คือความหมาย

คำว่า ความเสียใจและความคับแค้นใจเป็นทุกข์ คือ ความทุกข์เหล่านี้ เป็นความทุกข์ทางใจ เพราะความทุกข์เหล่านี้ บุคคลรู้สึกปวดร้าวใจ ความทุกข์เช่นนี้เป็นความหมายของความทุกข์ใจ

คำว่า ความประสบกับสิ่งที่ไม่เป็นที่รักเป็นทุกข์ อันนี้หมายความว่า บุคคลประสบกับผู้ไม่เป็นที่รักที่ชอบใจ

คำว่า ความพลัดพรากจากสิ่งที่รักเป็นทุกข์ อันนี้หมายความว่า บุคคลพลัดพรากจากผู้เป็นที่รักที่ชอบใจ

คำว่า ปรารถนาสิ่งใดไม่ได้สิ่งนั้น หมายความว่า บุคคลหมดความสุข เพราะว่าเขาไม่สามารถจะหลีกเลี่ยงหนีผู้ที่เขาไม่ชอบใจไปได้ และเพราะเขาไม่สามารถจะอยู่ร่วมกับผู้ที่เขาชอบได้ การที่ไม่สามารถจะได้อะไรเหล่านี้ได้ ชื่อว่า ได้หมดความสุข

คำว่า โดยย่อ ชั้น ๕ เป็นทุกข์ หมายความว่า บุคคลไม่สามารถปลีกตัวเองออกจากความยึดมั่นในชั้น ๕ นั้นเอง เพราะฉะนั้น อุปาทานชั้น ๕ เหล่านี้ ชื่อว่าเป็นทุกข์ ๒ ชนิด

ทุกข์ในที่นี้มี ๒ ชนิด คือ ทุกข์แห่งอายตนะ และทุกข์ภายใน

ทุกข์เพราะความเกิด ทุกข์เพราะความตาย ทุกข์เพราะประสบสิ่งไม่เป็นที่รัก ทุกข์เพราะพลัดพรากสิ่งที่รัก ทุกข์เพราะไม่ได้สิ่งที่ตนปรารถนา โดยย่อ ทุกข์ของอุปาทานชั้นเรียกว่า ทุกข์แห่งอายตนะ ทุกข์เพราะความโศก ทุกข์เพราะความคร่ำครวญ และทุกข์เพราะความเสียใจและคับแค้นใจ เรียกว่า ทุกข์ภายใน

“พระอุปติสสอธิบายว่า ทุกข์มี ๓ ชนิด คือ ทุกขทุกขตา วิปริณามทุกขตา สังขารทุกขตา ความทุกข์ทางกายและทางใจ ชื่อว่าทุกขทุกขตา สุขเวทนาที่เกี่ยวข้องด้วยอัสวกิเลสมีความเปลี่ยนแปลงเป็นธรรมดาเพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า วิปริณามทุกขตา อุปาทานชั้น ๕ จัดเป็นสังขารทุกขตา”^{๑๐}

๓.๑๐.๑ จิตเศร้าหมอง

จิตเศร้าหมอง จิตฟุ้งใส จิตมีทุกข์ จิตมีสุข เรียกว่า สุขภาพจิต พุทธจิตวิทยาแสดงเรื่องความเศร้าหมองและความฟุ้งใสแห่งจิต จิตนี้เศร้าหมองแล้วด้วยราคะ โทสะ โมหะ เป็นเวลานาน สัตว์ทั้งหลายเศร้าหมองเพราะจิตเศร้าหมอง สัตว์ทั้งหลายบริสุทธิ์เพราะจิตฟุ้งใส ภาพจิตรกรรมที่เขาเขียนไว้นั้น จิตรกรก็คิดด้วยจิตนั่นเองจิตนั่นเองวิจิตรกว่าภาพจิตรกรรมที่เขาเขียนไว้นั้น ลักษณะ อาการ ของคนที่มีจิตเศร้าหมอง สามารถดูได้ เห็นได้ด้วยลักษณะ อาการที่มีความซึมเศร้า เพราะประสพ กับสิ่งที่เป็นทุกข์ ทำให้จิตเศร้าหมอง หน้าบูดบึ้ง เลียดแค้น โกรธแค้น ฉุนเฉียว ความหดหู่แห่งจิต ความข้อย้อ เสียใจ ไม่พอใจ ความประสพกับสิ่งที่ไม่น่าปรารถนา การด่าว่าคนอื่นสัตว์อื่น ร่างกายไม่สดชื่นกระปี้กระเป่า ลักษณะอาการดังกล่าวมาเป็นลักษณะอาการของคนที่มีจิตเศร้าหมอง

^{๑๐} พระอุปติสสเถร, วิมุตติมรรค, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๒๔๕.

๓.๑๐.๒ เหตุให้จิตเศร้าหมอง

เหตุให้จิตเศร้าหมองนั้นมีอยู่หลายประการด้วยกันซึ่งในพระสูตรหรือหลักธรรมทางพุทธศาสนากล่าวไว้หลายในด้วยกัน เช่น

ในอุปกิเลสสูตรอธิบายว่าเหตุให้จิตเศร้าหมองในทางพุทธศาสนานั้นกล่าวไว้หลายหัวข้อธรรมด้วยกันเช่นอุปกิเลสสูตรว่าด้วยความเศร้าหมองถึงเศร้าหมองแห่งทอง ๕ ประการ เป็นเหตุให้ทองเศร้าหมอง ไม่อ่อน ใช้การไม่ได้ ไม่ผูกผ่อง แดกง่าย ใช้งานไม่ได้ดี

สิ่งเศร้าหมองแห่งทอง ๕ ประการ คือ

๑. เหล็ก	๒. โลหะ
๓. ดินบุก	๔. ตะกั่ว
๕. เงิน	

สิ่งเศร้าหมองแห่งทอง ๕ ประการนี้ เป็นเหตุให้ทองเศร้าหมอง ไม่อ่อน ใช้การไม่ได้ ไม่ผูกผ่อง แดกง่าย ใช้งานไม่ได้ดี

แต่เมื่อใด ทองพ้นจากสิ่งเศร้าหมอง ๕ ประการนี้แล้ว เมื่อนั้น ทองนั้นย่อมอ่อน ใช้การได้ ผูกผ่อง ไม่แดกง่าย ใช้งานได้ดี และช่างทองมุ่งหมายจะทำเครื่องประดับชนิดใด ๆ คือแหวน ต่างหู สร้อยคอ หรือมาลัยทอง เครื่องประดับชนิดนั้นย่อมอำนวยความสะดวกให้เขาได้ ฉะนั้น

ความเศร้าหมองแห่งจิต ๕ ประการ เป็นเหตุให้จิตเศร้าหมอง ไม่อ่อน ไม่เหมาะแก่การใช้งาน ไม่ผูกผ่อง ฟุ้งซ่าน ไม่ตั้งมั่นดีเพื่อความสิ้นอาสวะ ฉะนั้นเหมือนกัน

ความเศร้าหมองแห่งจิต ๕ ประการ คือ

๑. กามฉันทะ (ความพอใจในกาม)
๒. พยาบาท (ความโหดร้าย)
๓. ถีนมิทธะ (ความหดหู่และเซื่องซึม)
๔. อุทธัจจกุกกัจจะ (ความฟุ้งซ่านและร้อนใจ)
๕. วิจิกิฉณา (ความลังเลสงสัย)

ความเศร้าหมองแห่งจิต ๕ ประการนี้แล เป็นเหตุให้จิตเศร้าหมอง ไม่อ่อน ไม่เหมาะแก่การใช้งาน ไม่ผูกผ่อง ฟุ้งซ่าน ไม่ตั้งมั่นดีเพื่อความสิ้นอาสวะ^{๒๐}

^{๒๐} มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, พระสูตรต้นตปิฎก อังคุตตรนิกาย ปัญจกนิบาต, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕), หน้า ๒๗.

อุปกิเลส หรือ จิตตอุปกิเลส ๑๖ (ธรรมเครื่องเศร้าหมอง สิ่งที่ทำให้จิตขุ่นมัว รับคุณธรรมได้ยาก คุณผ้าเประอะเปื้อนสกปรก ย้อมไม่ได้ดี

๑. อภิชฌาวิสมโลภะ (คิดฟุ้งเสียดอยากได้ โลกไม่สมควร โลกกล้า จึงจะเอาไม่เลือก ควรไม่ควร

๒. พยาบาท (คิดร้ายเขา

๓. โภคะ (ความโกรธ)

๔. อุปนาหะ (ความผูกโกรธ)

๕. มกฺขะ (ความลบหลู่คุณท่าน ความหลู่ความดีของผู้อื่น การลบถ้อยคำปิดซ่อน คุณค่าความดีของผู้อื่น)

๖. ปลาสะ (ความดีเสมอ ยกตัวเทียมท่าน เอาตัวขึ้นตั้งขวางไว้ไม่ยอมยกให้ใครดีกว่า ตน)

๗. อิสสา (ความริษยา)

๘. มัจฉริยะ (ความตระหนี่)

๙. มายา (มารยา)

๑๐. สาถยยะ (ความโอ้อวดหลอกเขา หลอกด้วยคำโอ้อวด)

๑๑. ถัมภะ (ความหัวดี กระจ่าง)

๑๒. สารัมภะ (ความแข่งดี ไม่ยอมลดละ มุ่งแต่จะเอาชนะกัน)

๑๓. มานะ (ความถือตัว ทะนงตน)

๑๔. อติมานะ (ความถือตัวว่ายิ่งกว่าเขา ดูหมิ่นเขา)

๑๕. ทมะ (ความมัวเมา)

๑๖. ปมาทะ (ความประมาท ละเลย เลินเล่อ)^{๒๒}

มละ ๕ ซึ่งก็เป็นมลทินเหตุให้จิตเศร้าหมองเช่นกันคือ ๖ ข้อแรกเหมือนกับอุปกิเลส ๑๖ คือ โภคะ มกฺขะ อิสสา มัจฉริยะ มายา สาถยยะ อีก ๓ ข้อ คือ ข้อที่ ๗. มุสาวาท การพูดปด ๘. ปาปิจฉา ความปรารถนาลามก ๙. มิจฉาทิฎฐิ ความเห็นผิด^{๒๓}

ทุกข์สมุทัยอริยสังข์ คือ สาเหตุให้เกิดทุกข์ เมื่อทุกข์ก็คือความเศร้าหมองแห่งจิตซึ่งเป็นทุกทางใจรวมอยู่ในคำว่าทุกข์โดยรวมด้วยฉนั้นสมุทัยก็เป็นเหตุให้จิตเศร้าหมองด้วยซึ่งเป็นรากแก้วของทุกข์ทั้งหลายทั้งปวง

^{๒๒} ม.ญ.๑๒/๒๖/๒๖.

^{๒๓} อภิ.วิ. ๓๕/๑๐๒๑/๕๒๖.

ทุกขสมุทัยอริยสัจประกอบด้วยความยินดีและความกำหนัด แสวงหาความเพลิดเพลินที่
นั้นบ้างที่นี้บ้าง กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา มีตัณหา ณ ที่ใด ที่นั้นย่อมมีสาเหตุ
แห่งทุกข์

คำว่า ตัณหาที่ประกอบด้วยความยินดีและความกำหนัด (นันทิราศสหต) หมายความว่า
ตัณหาเป็นสาเหตุก่อให้เกิดความยินดี ตัณหานี้เรียกว่าปัจจุปัญฐาน ก่อให้เกิดมลทิน ตัณหานี้เรียก
ว่าราคะ มันปลุกความยินดีให้เกิดขึ้นร่วมกับความกำหนัด คำว่า การแสวงหาความเพลิดเพลินที่
นั้นบ้างที่นี้บ้าง (ตตฺรตตฺราภินฺนุทฺธิ) หมายความว่า ตัณหาเป็นสาเหตุให้บุคคลเกิดในภพต่างๆที่
ซึ่งมีรูปเป็นที่รักนำยินดีเป็นต้นและให้เกิดความยินดีและแสวงหาความเพลิดเพลินอยู่ที่นั้นบ้างที่นี้
บ้าง คำว่า คือกามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา หมายความว่า ทุกสิ่งทุกอย่าง ยกเว้น
ภวตัณหาและวิภวตัณหา ฟังทราบว่าเป็นกามตัณหา ภวตัณหาเกิดร่วมกับทัศนะความเห็นว่าเป็น
(สัสสตทิกฺกุฏฺฐิ) วิภวตัณหาเกิดร่วมกับความเห็นว่าเป็นชาตสุญฺญ (อุจฺเจททิกฺกุฏฺฐิ)

ตัณหานั้นทางพุทธศาสนานั้นจึงจำแนกออกไปอีก ๖ อย่าง คือ

๑. รูปตัณหา อยากได้รูป
๒. สัทตตัณหา อยากได้เสียง
๓. คันธตัณหา อยากได้กลิ่น
๔. รสตัณหา อยากได้รส
๕. โภกฺกุฏฺฐตัณหา อยากได้โภกฺกุฏฺฐพะ
๖. ฆัมมตัณหา อยากได้ธรรมมารมณ^{๒๔}

อีกอย่างหนึ่งเหตุให้จิตเศร้าหมองก็เพราะกิเลสจรมา กิเลสท่านกล่าวว่ามีอยู่ ๑๐๐๕
ตัณหา มี ๑๐๘ ซึ่งเป็นเหตุให้จิตเศร้าหมอง กิเลส ๓ กิเลส ๑๐ อกุศลกรรมบพ ๑๐ ตัณหา
๓ ตัณหา ๖ ดังกล่าวมา โดยสรุป คือ อกุศลธรรมทั้งหลายทั้งปวงเป็นเหตุให้จิตเศร้าหมอง

๓.๑๐.๓ ผลอันเกิดจากจิตเศร้าหมอง

ผลอันเกิดจากจิตเศร้าหมองในเบื้องต้นก็ทำให้ร่างกายมีหน้าตาที่เศร้าหมองไม่พองใสมีสิ่ว
ฝ้ามืดความตริ้งเครียดทางสีหน้าทำให้สุขภาพทางด้านร่างกายทรุดโทรมไปตามจิตที่เศร้าหมองนั้น
คนที่มีจิตเศร้าหมองก็มักกระทำกาลอันไม่สมควร เช่น ฆ่าตัวตาย มีประการต่าง ๆ เป็นต้นเนื่อง
มาจากจิตเศร้าหมองเพราะมิได้อบรมจิตให้สงบระงับจากนิเวศเครื่องกั้นจิตมิให้บรรลुकุณความ
ดี เมื่อจิตเศร้าหมองแล้วก็ไม่อยากทำการงานเป็นจิตที่ไม่ควรแก่การงานหุดหู่ห้อลอยต่ออารมณ์

^{๒๔} อภ.วิ.๓๕/๑๕๕/๑๓๒.

เมื่อจิตเศร้าหมองก็ทำให้เกิดโรคร้ายต่าง ๆ มีโรคจิต โรคประสาท โรคกระเพาะ โรคเครียด อันเนื่องมาจากจิตเศร้าหมอง

จิตเศร้าหมอง เมื่อละจากโลกนี้ไปก็ย่อมนำไปสู่อบายสัตว์ มีทุกคติ วินิบาต นรก เป็นต้น สมดังภาษิตกล่าวไว้ว่า

จิตเต สงกิติภูเว ทุกคติ ปาฎิกงขา เมื่อจิตเศร้าหมองแล้ว ทุกคติเป็นอันต้องหวัง

พระพุทธเจ้าทรงทราบบุคคลบางคนในโลกนี้ ผู้มีจิตขุ่นมัวได้ทรงพยากรณ์เนื้อความนี้แก่ภิกษุทั้งหลาย ในสำนักของพระองค์ว่า “ถ้าในสมัยนี้ บุคคลนี้พึงทำกาละไชร์ เขาพึงเข้าถึงนรก เพราะจิตของเขาขุ่นมัว เขาเป็นอย่างนั้น เหมือนอุกนามาทอดทิ้งไว้จะนั้น สัตว์ทั้งหลายย่อมไปสู่ทุกคติ เพราะเหตุแห่งจิตขุ่นมัวนั้นแล”^{๒๕}

๓.๑๐.๔ จิตผ่องใส

จิตผ่องใส คือ จิตที่เป็นสมาธิ เป็นจิตที่มีความเมตตากรุณาต่อบุคคลอื่นสัตว์อื่นที่ตกทุกข์ได้เมื่อกระทำการงานก็ทำได้ดีไม่บกพร่อง ไม่เสก้า ไม่เฟลอสติ เป็นจิตที่ควรแก่การงาน เป็นจิตใจที่บริสุทธิ์ ดูงฝ่าขาวที่สะอาดไม่มีรอยเปื้อน จิตที่ผ่องใสในระดับกามาวจรจิตคงจะได้แก่ กามาโสภณจิต เพราะเป็นจิตที่ดีงาม จิตผ่องใสตามลำดับแห่งจิต มี อเหตุจิต ๑๘ มหัคคจิต ๒๗ โลกุตตรจิต ๘ ซึ่งเป็นจิตผ่องใสสูงสุดในโลก

๓.๑๐.๕ เหตุให้จิตผ่องใส

เหตุให้จิตผ่องใส นั้น คือ การฝึกฝนอบรมจิตให้ตั้งมั่นในอารมณ์ที่เรียกว่าสมาธิ การฝึกฝนอบรมนั้นในพระพุทธศาสนามีวิธีการฝึกถึง ๔๐ วิธี เรียกว่ากรรมฐาน ๔๐ ซึ่งเป็นแนวทางหรือเหตุให้จิตผ่องใสไม่มีนิเวรณหรือกิเลสเครื่องเศร้าหมอง เมื่อบุคคลฝึกฝนอบรมบ่อย ๆ จิตเขาข่มผ่องใสขึ้นตามลำดับขั้น ทางให้จิตผ่องใสในโลกที่จะทำให้จิตหลุดพ้นจากกิเลสได้นั้นมีอยู่ทางเดียวในพุทธศาสนา คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ เท่านั้น

^{๒๕} พ.อิตติ. ๔๕/๑๙๘/๑๓๕.

วรรณะ มีอาหารเสวยสุขทุกข์ และมีอายุอย่างนั้น ๆ จุดจากภพนั้นจึงมาเกิดในภพนี้ เราพึงระลึกชาติก่อนได้หลายชาติ พร้อมทั้งลักษณะทั่วไปและชีวประวัติอย่างนี้ เมื่อประกอบด้วยเหตุ เธอย่อมบรรลุความเป็นผู้เหมาะสมที่จะประจักษ์ชัดในธรรมนั้น ๆ ได้

บทที่ ๔

ประเภทและหน้าที่ของจิต

๔.๑ หน้าที่ของจิต

หน้าที่ของจิต ก็คือ การงานที่จิตทำนั่นเองซึ่งเปรียบเหมือนบุคคลต่าง ๆ ที่ต้องทำงาน มี ตำแหน่งหน้าที่ต่าง ๆ เช่น นายกรัฐมนตรี ครู ตำรวจ ทหาร เป็นต้น ซึ่งหน้าที่เหล่านี้ก็มีการทำ การบริหารหน้าที่การงานของตนเองตามหน้าที่นั้น ๆ หน้าที่ของร่างกายของมนุษย์ซึ่งประกอบด้วย อินทรีย์ ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ก็ทำหน้าที่แตกต่างกันไปตามความเป็นใหญ่ของส่วนนั้น ๆ เช่น ตา ก็ทำหน้าที่ในการมองเห็น หูก็ทำหน้าที่ได้ยินเสียงต่าง ๆ เป็นต้น ส่วนใจนั้นก็ทำหน้าที่ในการรับรู้อารมณ์ต่าง ๆ ซึ่งหน้าที่ของจิตมี ๑๔ หน้าที่^๑ ดังนี้

๑. หน้าที่แรกเกิด (ปฏิสนธิกิจ) หมายถึงจิตขณะแรกในภพชาติใหม่
๒. หน้าที่รักษาภพชาติ (ภวังคกิจ) เป็นองค์ของภพทำให้ตั้งอยู่เท่าที่อายุของสัตว์จะพึงอยู่ ได้ เกิดขึ้นตอนไม่รับรู้ทั้ง ๖ คือเห็น ได้ยิน รู้กลิ่น รู้รส รับสัมผัส และตอนนึกคิดอารมณ์ คือ ภวังคจิตเกิดตอนนอนหลับสนิท แม้ตอนตื่นก็มีภวังคจิตเกิดสลับอยู่
๓. หน้าที่นำวิถีจิต (อวัจชนกิจ) คือ จิตดวงแรกที่เกิดขึ้นในวิถีจิตหนึ่ง ๆ ต้องมีจิตทำ หน้าที่นำเสียก่อน จึงเกิดวิถีจิตเพื่อให้รู้ทั้ง ๖ (จักขุทวารวิถีจิต)
๔. หน้าที่เห็น (ทัสสนกิจ) คือ จิตที่ทำหน้าที่เห็นที่ประสาทตา (จักขุปสาท) เกิดขึ้นเพียง ขณะเดียวในวิถีจิตหนึ่ง ทางตา (จักขุทวารวิถีจิต)
๕. หน้าที่ได้ยิน (สวณกิจ) คือ จิตที่ทำหน้าที่ได้ยิน ที่ประสาทหู (โสตปสาท) เกิดขึ้น เพียงขณะเดียวในวิถีจิตหนึ่ง ๆ ทางหู (โสตทวารวิถีจิต)
๖. หน้าที่ได้กลิ่น (ฆานนกิจ) คือ จิตที่ทำหน้าที่รู้กลิ่น ที่ประสาทจมูก (ฆานนปสาท) เกิดขึ้นเพียงขณะเดียวในวิถีจิตหนึ่ง ๆ ทางจมูก (ฆานนทวารวิถีจิต)
๗. หน้าที่รู้รส (สายนกิจ) คือจิตที่ทำหน้าที่รู้รส ที่ประสาทลิ้น (ชีวาปสาท) เกิดขึ้น เพียงขณะเดียวในวิถีจิตหนึ่ง ๆ ทางลิ้น (ชีวาทวารวิถีจิต)
๘. หน้าที่รับสัมผัส (มุสสนกิจ) คือจิตที่ทำหน้าที่รับสัมผัสทางกาย ที่ประสาทกาย (กาย ปสาท)เกิดขึ้นเพียงขณะเดียวในวิถีจิตหนึ่ง ๆ ทางกาย (กายทวารวิถีจิต)

---

^๑ พระเทพวิสุทธิกวี,จิตวิทยาในพระอภิธรรม,(กรุงเทพมหานคร:โรงพิมพ์พิมพ์มกุฎราช วิทยาลัย,๒๕๔๓), หน้า ๔๒.

๕. หน้าที่รับส่ง (สัมปฏิจฉนกิจ) คือ จิตที่รับอารมณ์ต่อจากทวิปัญญาวิญญูญาณ คือจิตเห็นจนถึงจิตรับสัมผัส ๑๐ ประเภท แล้วก็จิตดวงนี้ทำหน้าที่ส่งอารมณ์ไปให้จิตดวงต่อไป

๑๐. หน้าที่พิจารณาโดยอัตโนมัติ (สันตிரณกิจ) คือ จิตที่เกิดต่อจากจิตที่ทำหน้าที่รับส่ง (สัมปฏิจฉนจิต) ชื่อว่า สันตிரณจิต ซึ่งพิจารณาปัญญาอารมณ์ คือ คลื่น แสง เสียง กลิ่น รส และสิ่งรับสัมผัสทางกาย อย่างอัตโนมัติ คำว่าพิจารณานี้มิใช่พิจารณาเรื่องราวตามความเข้าใจทั่ว ๆ ไป เพราะอารมณ์ที่ให้พิจารณาในที่นี้เป็นปรมาตถ์ (ของจริงแท้) และเป็นปัจจุบัน คือกำลังเกิดขึ้นยังไม่ดับไป เนื้อความของคำว่าพิจารณา ในที่นี้ ก็คือใคร่ครวญอารมณ์หนึ่ง ในทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย เพื่อให้จิตดวงต่อไปจะได้ทำหน้าที่ตัดสิน

๑๑. หน้าที่ตัดสินอารมณ์ (ไวภูฐัพพนกิจ) คือจิตที่เกิดก่อนที่จะเกิดจิตบุญหรือจิตบาปเกิดขึ้นและก่อนที่จะเกิดจิตบุญ หรือบาปนี้ต้องมีจิตดวงหนึ่งเกิดขึ้นก่อน ๑ ขณะ เพื่อเป็นหัวเลี้ยวหัวต่อให้เกิดจิตบุญหรือจิตบาป หรือเพื่อตัดสินอารมณ์โดยให้จิตดวงต่อไปเป็นบุญหรือเป็นบาป จะเห็นว่า คำว่า ตัดสิน ในที่นี้มิใช่ตัดสินในความหมายทั่ว ๆ ไป เช่นตัดสินให้มวยคู่หนึ่งเสมอกัน เป็นต้น มโนทวาราวชชนจิตทำหน้าที่นี้

๑๒. หน้าที่เสพอารมณ์ (ขวนกิจ) การทำบุญ ทำบาป การพูดจาการเคลื่อนไหวกิริยาท่าทางการทำกิจกรรมหน้าที่การงานทั้งหลายทั้งปวง อาศัยจิตที่ทำหน้าที่ขวนน้อมอย่างเดียว สำหรับปุณฺชน จิตที่มาทำหน้าที่นี้ ได้แก่ จิตบุญ หรือจิตบาป ๒ จำพวกเท่านั้น และจิตบุญหรือบาปนี้เกิดต่อจากจิตที่ทำหน้าที่ตัดสินอารมณ์ (ข้อ ๑๑) สำหรับพระอรหันต์จิตที่มาทำหน้าที่ขวนนี้ได้แก่ กิริยาจิตและจิตผลบุญ ที่ชื่อว่า ผลจิต

๑๓. หน้าที่รับตามอารมณ์ของขวนจิต (ตทาลัมพนกิจ) คือ จิตที่เกิดขึ้นต่อจากจิตที่ทำหน้าที่เสพอารมณ์ (ขวนกิจ) โดยรับอารมณ์เดียวกัน ขวนจิต เกิดขึ้นเมื่ออารมณ์นั้นมีกำลังแรง เช่น แสงจ้า เสียงดัง ทำให้ขวนจิต เมื่อเกิด ๗ ขณะ แล้ว ยังไม่สามารถเกิดภวังคจิต เพราะอำนาจของอารมณ์แรง จึงทำให้เกิดจิตประเภทรับอารมณ์เรงนั้นต่อจากขวนจิต จิตที่มาทำหน้าที่นี้ จึงเรียกว่า ตทาลัมพนกิจ จำพวกจิตที่ทำหน้าที่นี้คือ จิตผลบุญ และจิตผลบาป บางประเภท (มหาวิบากจิต และสันตிரณจิต)

๑๔. หน้าที่ตายจากภพปัจจุบัน (จตุตถกิจ) คือ จิตดวงสุดท้ายของชาติหนึ่ง ๆ เช่น ชาติคน จิตดวงสุดท้ายของชาติคนเกิดเพียง ๑ ขณะ เป็นจิตจำพวก ผลของบุญหรือบาป (กุศล วิบากจิต หรือ อกุศลวิบากจิต) ข้อสังเกต จตุตถจิตนี้เป็นจิตประเภทเดียวกัน จิตเกิด (ปฏิสนธิจิต) จิตตอนนอนหลับ (ภวังคจิต)

จิตแต่ละจำพวกทำหน้าที่ต่างกันดังนี้

๑. จิตบาป (อกุศลจิต) ทำหน้าที่เดียว คือ ชวนกิจ
  ๒. จิตผลบาป (อกุศลวิบากจิต) ทำหน้าที่ ๑๑ อย่าง คือ แรกเกิด (ปฏิสนธิกิจ) รักษาภพชาติ (ภวังคกิจ) รู้รส (สาขณกิจ) รับสัมผัส (มุสสนกิจ) รับส่ง (สัมปฏิจฉันนกิจ) พิจารณาโดยอัตโนมัตติ (สันตிரณกิจ) รับอารมณ์ตามชวนจิต (ตทาลัมพนกิจ) และตาย (จุตติกิจ)
  ๓. จิตบุญ (กุศลจิต) ทำหน้าที่เดียว คือ ชวนกิจ
  ๔. จิตผลบุญ (กุศลวิบากจิต) ทำหน้าที่ ๑๒ อย่าง คือ หน้าที่ ๑๑ อย่างเหมือนกับจิตผลบาป และยังเพิ่มอีก หนึ่งหน้าที่ คือ ชวนกิจ (สำหรับผลจิตของอริยบุคคล)
  ๕. กิริยาจิต ทำหน้าที่ ๓ อย่าง คือ หน้าที่ นำวิถีจิต (อวัชชนกิจ) ตัดสินอารมณ์ (โฆฏฐัพพณกิจ) และเสพอารมณ์ (ชวนกิจ)
- สำหรับเจตสิก ๕๒ ดวงที่ประกอบกับจิต ซึ่งทำหน้าที่ไหน เจตสิกก็ทำหน้าที่เช่นเดียวกันกับจิตที่ประกอบนั้น

๔.๒ จิตกับการรับรู้

เรื่องความรู้ Buddhist Psychology ว่าตามแนวพุทธจิตวิทยา อาจแยกประเภทของความรู้ไว้หลายในดังนี้

เรื่องความรู้ วิญญาณ ๖ ความรู้แจ้งอารมณ์

๑. จักขุวิญญาณ ความรู้อารมณ์ทางตา คือรู้รูปด้วยตา เห็นรูปต่าง ๆ เช่น ช้าง ม้า คน
๒. โสตวิญาณ ความรู้อารมณ์ทางหู คือรู้เสียงด้วยหู ได้ยินเสียงต่าง ๆ เช่น เสียงเพลง เสียงดนตรี เป็นต้น
๓. มานวิญาณ ความรู้อารมณ์ทางจมูก คือรู้กลิ่นด้วยจมูก ได้กลิ่นหอมเหม็น เป็นต้น
๔. ชิวหาวิญาณ ความรู้อารมณ์ทางลิ้น คือรู้รสด้วยลิ้น รสต่าง ๆ เช่น หวาน ขม เปรี้ยว เค็ม เป็นต้น
๕. กายวิญาณ ความรู้อารมณ์ทางกาย คือรู้โผฏฐัพพะด้วยกาย รู้สัมผัส เย็น ร้อน อ่อน แข็ง เป็นต้น
๖. มโนวิญาณ ความรู้อารมณ์ทางใจ คือรู้ธรรมารมณ์ด้วยใจ, รู้ความนึกคิดอารมณ์ที่เกิดกับใจ

๔.๓ กระบวนการรับรู้ของจิต

กระบวนการแห่งความรู้ สัญญา ๖ ความกำหนดได้หมายรู้ ความหมายรู้ อารมณ์ ความจำได้หมายรู้

๑. รูปสัญญา ความหมายรู้อรูป เช่นว่า ดำ แดง เขียว ขาว เป็นต้น
๒. สัททสัญญา ความหมายรู้เสียง เช่นว่า ดัง เบา ทุ่ม แหลม เป็นต้น
๓. คันธสัญญา ความหมายรู้กลิ่น เช่นว่า หอมเหม็น เป็นต้น
๔. รสสัญญา ความหมายรู้รส หวาน เปรี้ยว ขม เค็ม เป็นต้น
๕. โภกฐัพพสัญญา ความหมายรู้สัมผัสทางกาย เช่นว่า อ่อน แข็ง หยาบ ละเอียด
๖. ทัมมสัญญา ความหมายรู้อารมณ์ทางใจ เช่นว่า งาม น่าเกลียด เทียงไม่เทียง เป็นต้น

๔.๔ เส้นทางการรับรู้

สัมผัส หรือ ผัสสะ ๖ ความกระทบ ความประจวบกันแห่งอายตนะภายใน อายตนะภายนอก และ วิญญาณ นี่คือเส้นทางการรับรู้ตามแนวพุทธจิตวิทยา

๑. จักขุสัมผัส ความกระทบทางตา คือ ตา + รูป + จักขุวิญญาณ
๒. โสตสัมผัส ความกระทบทางหู คือ หู + เสียง + โสตวิญญาณ
๓. ฆานสัมผัส ความกระทบทางหู คือ จมูก + กลิ่น + ฆานวิญญาณ
๔. ชิวหาสัมผัส ความกระทบทางลิ้น คือ ลิ้น + รส + โภกฐัพพะ + กายวิญญาณ
๕. กายสัมผัส ความกระทบทางกาย คือ กาย + โภกฐัพพะ + กายวิญญาณ
๖. มโนสัมผัส ความกระทบทางใจ คือ ใจ + ธรรมารมณ์ + มโนวิญญาณ

เส้นทางการรับรู้ อายตนะภายใน ๖ ที่เชื่อมต่อไปให้เกิดความรู้ แคนต่อความรู้ฝ่ายภายใน

๑. จักขุ จักขุ ตา
๒. โสตตะ หู
๓. ฆานะ จมูก
๔. ชิวหา ลิ้น
๕. กาย กาย
๖. มโน ใจ

ทั้ง ๖ นี้ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า อินทรีย์ ๖ เพราะเป็นใหญ่ในหน้าที่ของตนแต่ละอย่าง เช่น จักขุเป็นเจ้าการในการเห็น เป็นต้น

อายตนะภายนอก ๖ ที่เชื่อมต่อให้เกิดความรู้ แคนต่อความรู้ฝ่ายภายนอกบาติเรียกพาทิ
รายตนะ

๑. รูปะ รูป สิ่งที่เห็น หรือ วัณณะ คือสี
๒. สัททะ เสียง
๓. กันธะ กลิ่น
๔. รสชะ รส
๕. โผฏฐัพพะ สัมผัสทางกาย สิ่งที่ถูกต้องกาย
๖. ธรรม หรือ ธรรมารมณ อารมณที่เกิดกับใจ สิ่งที่ใจนึกคิด

ทั้ง ๖ นี้ เรียกทั่วไปว่า อารมณ ๖ คือเป็นสิ่งสำหรับให้จิตยึดหน่วง

อีกอย่างหนึ่ง ตามความนิยมในคัมภีร์ทั้งหลาย ท่านจัดความรู้ตามทางรับรู้เป็น ๔
ประเภทคือ

๑. ทิฏฐะ สิ่งที่เห็น ได้แก่ รูปารมณทั้งหลาย หรือความรู้ที่ได้ด้วยการเห็นการดู
๒. สุตตะ สิ่งที่ได้ยิน ได้แก่ เสียง และความรู้ที่ได้ด้วยการสดับทั้งหลาย
๓. มุตตะ สิ่งที่สืบทราบ ได้แก่ กลิ่น รส และโผฏฐัพพะ หรือสิ่งที่รับรู้ทางจมูก
ลิ้น และ กาย
๔. วิญญูตตะ สิ่งที่แจ้งใจ ได้แก่ ธรรมารมณ กล่าวคือ สิ่งทั้งหลายที่รู้ด้วยใจ^๒

สามอย่างแรก คือ ทิฏฐะ สุตตะ และมุตตะ เป็นความรู้ทางปัญจทวาร แต่ท่านแยกออกเป็น
๓ พวกเพราะการเห็น และการได้ยิน เป็นแหล่งความรู้สำคัญ มีขอบเขตกว้างขวางมาก จึงแยก
เป็นแต่ละอย่างส่วนความรู้ทางทวารอีกสาม ได้แก่ ทางจมูก ลิ้น และกาย มีลักษณะร่วมกันคือ
เป็นความรู้ของทวารซึ่งรับอารมณที่มาถึงตัว คือ กลิ่น รส และโผฏฐัพพะ ต้องมาถูกต้องที่
อายตนะจึงรู้ได้ ต่างจากตา หู ซึ่งรับอารมณที่ไม่มาแตะต้องถึงอายตนะ (รูปอาศัยแสง เสียงอาศัย
กลิ่น เป็นสื่อเชื่อมต่อ)

^๒ พระธรรมปิฎก(ป.อ.ประยุต ปยุตฺโต), พุทธธรรม,(กรุงเทพมหานคร:โรงพิมพ์มหาจุฬา
ลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๒), หน้า ๔๘.

๔.๕ เครื่องมือในการรับรู้

เครื่องมือในการรับรู้ที่ได้นั้น ได้แก่ หู มีหน้าที่ฟัง ตา มีหน้าที่เห็นรูป จมูกมีหน้าที่ดม กลิ่น ลิ้นมีหน้าที่ลิ้มรส กายมีหน้าที่สัมผัสกับสิ่งที่มากระทบ ใจมีหน้าที่นึกคิดอารมณ์ที่เกิดขึ้นกับใจ อายตนะภายในทั้ง ๖ ประการนี้เป็นเครื่องมือในการรับรู้สิ่งทั้งหลายทั้งปวงในโลกเครื่องมือในการรับรู้พิเศษ คือ ตาทิพย์ หูทิพย์ ซึ่งเป็นเครื่องมือของท่านผู้มีฤทธิ์

๔.๖ ประโยชน์แห่งการรับรู้

ประโยชน์แห่งการรับรู้เมื่อสิ่งมีชีวิตรับรู้อารมณ์ที่มากระทบกับตนเองมีทั้งสุขทุกข์เฉย ๆ ย่อมทำให้บุคคลนั้นสัตว์นั้น ได้ข้อคิดที่จะสร้างสรรค์ตนเองสั่งคมให้เจริญงอกงามในหน้าที่การงาน ตลอดจนอารยธรรมสิ่งที่ดีงามหรือวัฒนธรรมต่าง ๆ ในสังคม สิ่งที่ดีเจริญขึ้นมาที่ถูกมนุษย์สร้างขึ้นมานั้นย่อมเกิดขึ้นมาจากการรับรู้ของมนุษย์ทั้งนั้นไม่ว่าจะเป็นยานพาหนะคอมพิวเตอร์ภาพวาดตามฝาผนัง เป็นต้น

๔.๗ วิถีจิตของบุคคลประเภทต่างๆ

บุคคล ๑๒ จำพวก

ปุถุชน ๔ จำพวก

๑. ทุกคือเหตุกบุคคล
๒. สุกคือเหตุกบุคคล
๓. ทวิเหตุกบุคคล
๔. ติเหตุกบุคคล

มรรคบุคคล ๔ จำพวก

๑. โสดาปัตติมรรคบุคคล
๒. สกทาคามีมรรคบุคคล
๓. อนาคามีมรรคบุคคล
๔. อรหัตตมรรคบุคคล

ผลบุคคล ๔ จำพวก

๑. โสดาปัตติผลบุคคล
๒. สกทาคามีผลบุคคล
๓. อนาคามีผลบุคคล
๔. อรหัตตผลบุคคล

บันทึกแสดงวิถีจิตของพระอเสกษะไว้	๔๔ ดวง
แสดงของพระเสกษะไว้	๕๖ ดวง
แสดงของบุคคลที่เหลือไว้	๕๔ ดวง
นี่เป็นความต่างแห่งบุคคลในวิถีจิต	

วิถีจิตของพระอเสกษะในกามภูมิ

จิตที่เกิดได้ในพระอเสกษ ๔๔ ดวง	จิตที่เกิดไม่ได้ในพระอเสกษ ๒๑ ดวง
กามวิบากจิต ๒๓ ดวง	กุศลจิต ๒๑ ดวง
กิริยาจิต ๒๐ ดวง	อกุศลจิต ๑๒ ดวง
อรหัตตผลจิต ๑ ดวง	ผลจิตเบื้องต้น ๓ ดวง
รวม ๔๔ ดวง	มหัคคตวิบากจิต ๕ ดวง
	รวม ๔๕ ดวง

วิถีจิตของพระเสกษะในกามภูมิ

จิตที่เกิดได้ในพระเสกษะ ๕๖ ดวง	จิตที่เกิดไม่ได้ในพระเสกษะ ๓๓ ดวง
กามภูมิวิบากจิต ๒๓ ดวง	อาวัชชนจิต ๒ ดวง
กิริยาชวนจิต ๑๘ ดวง	โลกทวิภูมิจิต ๔ ดวง
กุศลจิต ๒๑ ดวง	โมหวิจิกิจฉนสัมปยุตจิต ๑ ดวง
โลกทวิภูมิจิต ๔ ดวง	มหัคคตวิบากจิต ๕ ดวง
โทสปฏิมสัมปยุตจิต ๒ ดวง	อรหัตตผลจิต ๑ ดวง
โมหุททังจสัมปยุตจิต ๑ ดวง	รวม ๓๓ ดวง
ผลจิตเบื้องต้น ๓ ดวง	
รวม ๕๖ ดวง	

วิถีจิตของปุชนทั้งหมดในกามภูมิ

จิตที่เกิดได้ในปุชน	๕๔ ดวง	จิตที่เกิดไม่ได้ในปุชน	๓๕ ดวง
กามวิบากจิต	๒๓ ดวง	กิริยาชวนจิต	๑๘ ดวง
อาวัชชนจิต	๒ ดวง	มหัคคตวิบากจิต	๕ ดวง
โลกียกุศลจิต	๑๗ ดวง	โลกุตตรจิต	๘ ดวง
อกุศลจิต	๑๒ ดวง	รวม	๓๕ ดวง
รวม	๕๔ ดวง		

วิถีจิตของทุกตือเหตุกบุคคลในกามภูมิ

จิตที่เกิดได้ ๓๗ ดวง คือ		จิตที่เกิดไม่ได้ ๕๒ ดวง คือ	
อกุศลจิต	๑๒ ดวง	หสิตุปปาทจิต	๑ ดวง
อเหตุกจิต	๑๗ ดวง	มหาวิบากจิต	๖ ดวง
มหากุศลจิต	๖ ดวง	มหากิริยาจิต	๘ ดวง
รวม	๓๗ ดวง	มหัคคตจิต	๒๗ ดวง
		โลกุตตรจิต	๘ ดวง
		รวม	๕๒ ดวง

วิถีจิตของสุคตือเหตุกบุคคลและทวิเหตุกบุคคลในกามภูมิ

จิตที่เกิดได้ ๔๑ ดวง คือ		จิตที่เกิดไม่ได้ ๔๘ ดวง คือ	
อกุศลจิต	๑๒ ดวง	หสิตุปปาทจิต	๑ ดวง
อเหตุกจิต	๑๗ ดวง	มหาวิบากญาณสัมปยุตจิต	๔ ดวง
มหากุศลจิต	๘ ดวง	มหากิริยาจิต	๘ ดวง
มหาวิบากญาณวิปยุตจิต	๔ ดวง	มหัคคตจิต	๒๗ ดวง
รวม	๔๑ ดวง	โลกุตตรจิต	๘ ดวง
		รวม	๔๘ ดวง

วิธีจิตของดิเหตุบุคคลในกามภูมิ

จิตที่เกิดได้ ๕๔ ดวง คือ	จิตที่เกิดไม่ได้ ๓๕ ดวง คือ
อกุศลจิต ๑๒ ดวง	หสิตุปปาทจิต ๑ ดวง
อเหตุกจิต ๑๗ ดวง	มหาภิรียาจิต ๘ ดวง
มหากุศลจิต ๘ ดวง	มหัคคตวิบากจิต ๕ ดวง
มหาวิบากจิต ๘ ดวง	มหัคคตภิรียาจิต ๕ ดวง
มหัคคตกุศลจิต ๕ ดวง	โลกุตตรจิต ๘ ดวง
รวม ๕๔ ดวง	รวม ๓๕ ดวง

วิธีจิตของพระโสดาบันและพระสกทาคามีในกามภูมิ

จิตที่เกิดได้ ๕๑ ดวง คือ	จิตที่เกิดไม่ได้ ๓๘ ดวง คือ
โลกทิฏฐิตวิปปยุตจิต ๔ ดวง	โลกทิฏฐิตสัมปยุตจิต ๔ ดวง
โทสปฏิฆสัมปยุตจิต ๒ ดวง	วิจิกิจฉาสัมปยุตจิต ๑ ดวง
อุทัจจสัมปยุตจิต ๑ ดวง	หสิตุปปาทจิต ๑ ดวง
อเหตุกจิต ๑๗ ดวง	มหาภิรียาจิต ๘ ดวง
มหากุศลจิต ๘ ดวง	มหัคคตวิบากจิต ๕ ดวง
มหาวิบากจิต ๘ ดวง	มหัคคตภิรียาจิต ๕ ดวง
มหัคคตกุศลจิต ๕ ดวง	โลกุตตรจิต ๖ ดวง
โสดาปัตติผลจิต ๑ ดวง	รวม ๓๘ ดวง
สกทาคามีผลจิต ๑ ดวง	
รวม ๕๑ ดวง	

วิธีจิตของพระอนาคามีในกามภูมิ

จิตที่เกิดได้ ๔๘ ดวง คือ	จิตที่เกิดไม่ได้ ๔๑ ดวง คือ
โลกทิฏฐีสัมปยุตจิต ๔ ดวง	โลกทิฏฐีสัมปยุตจิต ๔ ดวง
อุทัจจสัมปยุตจิต ๑ ดวง	โทสปฏิฆสัมปยุตจิต ๒ ดวง
อเหตุกจิต ๑๗ ดวง	วิจิกิจฉาสัมปยุต ๑ ดวง
มหากุศลจิต ๘ ดวง	หสิตุปปาทจิต ๑ ดวง
มหาวิบากจิต ๘ ดวง	มหาภิรียาจิต ๘ ดวง

มหัศจรรย์กุศลจิต	๕	ดวง	มหัศจรรย์วิบากจิต	๕	ดวง
อนาคามีผลจิต	๑	ดวง	มหัศจรรย์กิริยาจิต	๕	ดวง
รวม	๔๘	ดวง	โลกุตตรจิต	๗	ดวง
			รวม	๔๑	ดวง

วิธีจิตของพระอรหันต์ในกามภูมิ

จิตที่เกิดได้	๔๔	ดวง	คือ	จิตที่เกิดไม่ได้	๔๕	ดวง	คือ
อเหตุกจิต	๑๘	ดวง		อกุศลจิต	๑๒	ดวง	
มหาวิบากจิต	๘	ดวง		มหากุศลจิต	๘	ดวง	
มหากิริยาจิต	๘	ดวง		มหัศจรรย์กุศลจิต	๕	ดวง	
มหัศจรรย์กิริยาจิต	๕	ดวง		มหัศจรรย์วิบากจิต	๕	ดวง	
อหรรหัตตผลจิต	๑	ดวง		โลกุตตรจิต	๗	ดวง	
รวม	๔๔	ดวง		รวม	๔๕	ดวง	

แสดงวิธีจิตในภูมิต่าง ๆ

วิธีจิตในกามภูมิ ๑๑

จิตที่เกิดได้	๘๐	ดวง	คือ	จิตที่เกิดไม่ได้	๕	ดวง	คือ
อกุศลจิต	๑๒	ดวง		มหัศจรรย์วิบากจิต	๕	ดวง	
อเหตุกจิต	๑๘	ดวง		รวม	๕	ดวง	
กามโสภณจิต	๒๔	ดวง					
มหัศจรรย์กุศลจิต	๕	ดวง					
มหัศจรรย์กิริยาจิต	๕	ดวง					
โลกุตตรจิต	๘	ดวง					
รวม	๘๐	ดวง					

วิธีจิตในรูปภูมิ ๑๕ (เว้นอสังขยัตตพรหมภูมิ)

จิตที่เกิดได้	๖๔	ดวง	คือ	จิตที่เกิดไม่ได้	๒๕	ดวง	คือ
โลภมูลจิต	๘	ดวง		โทสมูลจิต	๒	ดวง	

โมหมูลจิต	๒	ดวง	มานวิญญาน	๒	ดวง
อเหตุกจิต	๑๒	ดวง	ชีวหาวิญญาน	๒	ดวง
มหากุศลจิต	๘	ดวง	กายวิญญาน	๒	ดวง
มหาภริยาจิต	๘	ดวง	มหาวิบากจิต	๘	ดวง
มหัคคตกุศลจิต	๕	ดวง	มหัคคตวิบากจิต	๕	ดวง
มหัคคตภริยาจิต	๕	ดวง	รวม	๒๕	ดวง
โลกุตตรจิต	๘	ดวง			
รวม	๖๔	ดวง			

วิธีจิตในอรุปภูมิ ๔

จิตที่เกิดได้	๔๒	ดวง	คือ	จิตที่เกิดไม่ได้	๔๗	ดวง	คือ
โลกมูลจิต	๘	ดวง		โทสมูลจิต	๒	ดวง	
โมหมูลจิต	๒	ดวง		อเหตุกจิต	๑๗	ดวง	
มโนทวาราวชชนจิต	๑	ดวง		มหาวิบากจิต	๘	ดวง	
มหากุศลจิต	๘	ดวง		รูปาวจรจิต	๑๕	ดวง	
มหาภริยาจิต	๘	ดวง		อรูปาวจรวิบากจิต	๔	ดวง	
อรูปาวจรกุศลจิต	๔	ดวง		โสคาปัตติมรรคจิต	๑	ดวง	
อรูปาวจรภริยาจิต	๔	ดวง		รวม	๔๗	ดวง	
โลกุตตรจิต	๗	ดวง					
รวม	๔๒	ดวง					

ความเป็นไปแห่งวิธีจิตทางทวารทั้ง ๖ ย่อมมีรังสรรค์ขึ้นในระหว่าง ๆ ย่อมเป็นไปไม่ขาดสายตลอดอายุ วิธีจิตทั้ง ๖ ดวง คือ จักขุทวารวิธี โสททวารวิธี มานทวารวิธี ชิวหาทวารวิธี มโนทวารวิธี นี้คือวิธีจิตทั้ง ๖

จิตต่างภูมิมีอารมณ์ต่างกัน

จิตใจของมนุษย์หรือบุคคลอื่นสัตว์อื่นนั้นย่อมมีความแตกต่างกันมีอารมณ์ต่างกัน คนที่มีความรู้น้อยก็ย่อมไม่เข้าใจในศัพท์หรือภาษาของคนี่พูดซึ่งมีความรู้มากกว่าตนฉะนั้นจิตใจของปุถุชนก็ไม่เข้าใจในอารมณ์ของผู้มีจิตใจที่สูงกว่าตนเช่นพระโสคาบัน พระโสคาบันก็ไม่รู้

อารมณ์ของพระสกทาคามี พระสกทาคามีก็ย่อมไม่รู้อารมณ์ของพระอนาคามี พระอนาคามีก็ย่อมไม่รู้อารมณ์ของพระอรหันต์ แต่เป็นผู้ที่มีจิตใจสูงกว่าตนย่อมรู้อารมณ์ของผู้ซึ่งมีจิตใจต่ำกว่าตนซึ่งกล่าวว่ามีคำอธิบายไว้ในพระไตรปิฎกอรุณกถาว่า

“จริงอยู่แม้พวกพระเสขะก็ไม่อาจเพื่อจะรู้จักที่เป็นไปในบุคคลต่างชั้น กล่าวคืออรหัตตมรรคจิต และอรหัตตผลจิต เพราะยังไม่ได้บรรลุ เว้นแต่โลกียจิต แม้ปุถุชนเป็นต้นก็เหมือนกัน ไม่อาจรู้จักของพระโสดาบันเป็นต้นได้”

อุปประมาเหมือนเด็กอนุบาลที่ไม่เข้าใจในเนื้อหาของเด็กชั้นประถมได้ เด็กชั้นประถมก็ไม่อาจเข้าใจในเนื้อหาในชั้นมัธยมได้ เด็กชั้นมัธยมก็ไม่เข้าใจในเนื้อหาของคนที่เรียนในระดับอุดมได้ เป็นต้น แต่ว่าเด็กที่เรียนสูงกว่าย่อมรับรู้เนื้อหาที่ตนเองได้ศึกษามาแล้วเป็นอย่างดีพระอรหันต์ก็เช่นเดียวกันคือย่อมรับรู้อารมณ์ของบุคคลอื่น ได้เช่นนี้เหมือนกัน

อุปมาวิถิจิต

ได้ยินว่า บุรุษคนหนึ่ง นอนคลุมตัวตลอดศีรษะอยู่ที่โคนต้นมะม่วงที่มีผล ตื่นขึ้นด้วยเสียงมะม่วงผล ๑ ซึ่งหล่นลงในที่ใกล้ๆ เลิกผ้าออกจากศีรษะ ลืมตาขึ้นเห็นแล้วเก็บมะม่วงนั้นมา บีบดูแล้วดมกลิ่น รู้ว่าเป็นมะม่วงสุก จึงรับประทาน กลืนมะม่วงที่อยู่ในปากเข้าไปพร้อมเสมหะ แล้วนอนหลับไปในที่นั้นนั่นแลอีก บรรดากาลทั้ง ๕ มีกาลนอนหลับเป็นต้นนั้น เวลาของภวังค์ เหมือนเวลาที่บุรุษนั้นนอนหลับ เวลาที่อารมณ์กระทบที่ประสาท เหมือนเวลาที่ผลมะม่วงหล่น เวลาแห่งอาวัชชนะ เหมือนเวลาที่ตื่นขึ้นด้วยเสียงมะม่วงนั้น เวลาจักขุวิญญาณเป็นไป เหมือนเวลาที่ลืมตาดูมองดู เวลาแห่งสัมปฏิจฉันนะ เหมือนเวลาเก็บ (ผลมะม่วง) เวลาแห่งสันติระณะ เหมือนเวลาบิณฑุ เวลาแห่งโกฎััพพะ เหมือนเวลาดมกลิ่น เวลาแห่งชวณะ เหมือนเวลารับประทาน เวลาแห่งตทาลัมพะนะ เหมือนเวลากลืนมะม่วงที่อยู่ในปากเข้าไปพร้อมกับเสมหะ เวลาแห่งภวังค์ใหม่ ก็เหมือนเวลานอนหลับอีก ก็ด้วยอุปมานี้ ท่านแสดงอรรถชาติอะไรไว้ ท่านแสดงธรรมทั้งหลายไม่ปะปนกันและกันด้วยอำนาจแห่งกิจอย่างนี้ คือ เพียงการกระทบที่ประสาทเท่านั้น เป็นกิจของอารมณ์ เพียงการรำพึงถึงอารมณ์เท่านั้น เป็นกิจของอาวัชชนะ เพียงแต่การเห็นเท่านั้น เป็นกิจของ

“มหาหมกุฎราชวิทยาลัย, อภิรัชมัตตสังคหชาติและอภิรัชมัตตวิภาวินีฎีกา ฉบับแปลเป็นไทย,(กรุงเทพมหานคร:โรงพิมพ์มหาหมกุฎราชวิทยาลัย,๒๕๓๕), หน้า ๑๓๔.

จักวัญญาณ และเพียงแต่การรับเป็นต้นเท่านั้น เป็นกิจของสัมปฏิจฉินนะเป็นต้น ส่วน การเสวยรสแห่งอารมณ์ เป็นกิจของชวนะอย่างเดียว และการเสวยรสแห่งอารมณ์ที่ ชวนะนั้นเสวยแล้วนั้นแล เป็นกิจของตทาลัมพะนะ ก็จิตที่เป็นไปอยู่อย่างนี้พึงทราบ ว่า เป็นไปด้วยอำนาจจิตนิมิตเท่านั้น คุณคุณนิมิตและพีชนิมิตเป็นต้นฉะนั้น แม้เมื่อไม่ มีการกผู้ชักจูง โดยนัยเป็นต้นว่า ท่านมีชื่อว่าอ่าวชชนะ จงมีในลำดับแห่งภวังค์ ท่าน มีชื่อว่าทตสนะเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง จึงมีในลำดับแห่งอ่าวชชนะ สัมพันธ์ความ ว่า ด้วยอำนาจแห่งจิตอุปบาทเพียงเท่านี้ ๑๗ ขณะจิตก็เต็มบริบูรณ์^๔

๔.๘ จิตกับการตาย (จติจิต) จิตกับการเกิด (ปฏิสนธิจิต)

คนเรานั้นหากว่าตายไปแล้วก็ยังไม่สิ้นสุดเลยทีเดียวหากยังไม่หมดกิเลสตัณหาซึ่งจะต้อง เวียนว่ายตายเกิดในภพชาติต่อ ๆ ไป ในสังสารวัฏหรือในโลกอีกตามยะถากรรมที่ทำมา บรรดา สัตว์โลกทั้งหลายย่อมเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏเกิดแก่เจ็บตายด้วยกันทั้งหมดหากยังมีได้บรรลุ ถึงนิพพาน ในการตายของสรรพสัตว์นั้นมีเหตุอยู่ ๔ ประการ คือ

อายุขยขณ มีกรรมานุภาพ ความตายเพราะความสิ้นไปแห่งอายุ ตามที่กำหนดไว้ ในคตินั้นๆ ชื่อว่าอายุขยขณระ (ความตายเพราะสิ้นอายุ) กัมมัขยขณระ (ความตาย เพราะความสิ้นกรรม) อุภยขยขณระ (ตายเพราะสิ้นไปทั้ง ๒ อย่าง) อุปัจเจกขณระ (ความตายเพราะกรรมเข้าไปตัดครอน) ก็อุปัจเจกขณระนี้ ไม่มีแก่พวกสัตว์นรก พวก ชนชาวอูดครกูรทวีป และพวกเทพบางเหล่า มรณุปัตติ (ความเกิดขึ้นแห่งความตาย)^๕

ความตายนั่นก็คือความขาดแห่งชีวิตินทรีย์ ขณะที่เรากำลังยังเป็นๆ อยู่มีชีวิตินทรีย์ คอยหล่อเลี้ยงร่างกายเราให้สดใส่ไปมาเคลื่อนไหวได้ เมื่อใดขาดชีวิตินทรีย์เราก็เคลื่อนไหวไปมา ไม่ได้ หมดความรู้สึก มีร่างกายแข็งทื่อเหมือนท่อนไม้ ถ้าจะเปรียบก็เหมือนไฟตะเกียง อาศัยน้ำมันชูปที่ใส จึงได้มีแสงสว่างรุ่งเรืองถ้าน้ำมันเปลืองหมดก็ดับมีดฉันใด ร่างกายนี้ก็เหมือนกับ ตะเกียง ชีวิตินทรีย์เหมือนน้ำมัน ถ้าชีวิตินทรีย์ขาดหมดไป ร่างกายก็ใช้การอะไรไม่ได้ เหมือนกับ ไฟตะเกียงดับมีดฉะนั้น อนึ่ง ชีวิตินทรีย์นี้คอยหล่อเลี้ยงร่างกายเป็นเหมือนกับน้ำคอกหล่อเลี้ยง คอกอุบลไว้ เมื่อน้ำแห้งขาด คอกอุบลก็พินาศเหี่ยวแห้งไม่สดใส่ ร่างกายนี้ เมื่อชีวิตินทรีย์ขาดก็ถึง ความพินาศตายไป เหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ความตายก็คือความขาดชีวิตินทรีย์

^๔เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๐-๑๖๑.

^๕เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔๗.

เมื่อชีวิตินทรีย์ขาดก็สิ้นลมหายใจ ครั้นสิ้นลมหายใจ วิญญาณก็ดับ ดาก็ไม่เห็น หูก็ไม่ได้ยินจมูกก็ไม่ได้กลิ่น ลิ้นก็ไม่รู้รส กายก็หมดความรู้สึกนอนแข็งทื่อเหมือนท่อนฟืนที่รอการขีดเข้าเตาไฟไม่หวั่นไหวต่อเย็นร้อนอ่อนแข็งแต่ประการใด อย่างนี้แหละเรียกว่าความตาย ทุกคนทุกตัวตนที่เกิดมาในโลกนี้และโลกอื่นย่อมจะพบกับความตายเสมอเหมือนกันหมด

การตายและการเกิดของสรรพสัตว์นั้นย่อมมีกรรม กรรมนิमित และคตินิमितเป็นอารมณ์ทุกคนทุกตัวตนแม้ว่าจะตายแบบไหนก็ตามย่อมมีสิ่งเหล่านี้มาปรากฏให้เห็นซึ่งคำกล่าวนี้มีที่มาในพระไตรปิฎกรับรองไว้ด้วยเรื่องอารมณ์ของปฏิสนธิ

ว่าโดยสังเขป อารมณ์ของปฏิสนธิจิต มี ๓ คือ กรรม กรรมนิमित คตินิमित บรรดาอารมณ์ทั้ง ๓ เหล่านี้ เจตนาที่เป็นกุศลและอกุศลที่ทำแล้วชื่อว่า กรรม กรรมย่อมประกอบวัตถุใด ทำให้เป็นอารมณ์ วัตถุนั้นชื่อว่ากรรมนิमित ในกรรมและกรรมนิमितนั้น เมื่อกรรมที่สัตว์ทำไว้ในอดีตแม้ในที่สุดแห่งแสนโกฏิกัป กรรมนั้นย่อมมาปรากฏเป็นกรรมหรือกรรมนิमितในขณะนั้น^๖

ในพระอภิธรรมปิฎกและอรรถกถายังได้อธิบายเรื่องปฏิสนธิไว้อีกในแง่มุมหนึ่งของสัตว์โลกทั้งหลายที่เวียนว่ายตายเกิดในโลก ซึ่งมีข้อความกล่าวอธิบายว่า

บรรดาปฏิสนธิจิตเหล่านั้น ปฏิสนธิในอบายภูมิจึง ๔ ย่อมมีด้วยเหตุกมโน วิญญาณธาตุ ที่เป็นอกุศลวิบาก ๑ ดวง ปฏิสนธิของสัตว์ผู้บอดแต่กำเนิด หนวกแต่กำเนิดบ้างแต่กำเนิด ผู้ทั้งหนวกทั้งใบแต่กำเนิด และเป็นกะเทยเป็นต้น ในมนุษยโลก (มนุษย์) ย่อมมีด้วยเหตุกมโนวิญญาณธาตุที่เป็นกุศลวิบาก ๑๑ ดวง ปฏิสนธิของผู้มีบุญทั้งหลาย ในหมู่เทพชั้นกามาพจรและในพวกมนุษย์ ย่อมมีด้วยเหตุกมหาวิบาก ๘ ดวง ปฏิสนธิของผู้มีบุญในโลกรูปพรหม ย่อมมีด้วยรูปาวจรวิบาก ๕ ดวง ปฏิสนธิของผู้มีบุญในรูปโลก ย่อมมีด้วยรูปาวจรวิบาก ๔ ดวง ก็ปฏิสนธิย่อมมีในภูมิใด ด้วยจิตใดปฏิสนธิในนั้นแหละ ชื่อว่า ปฏิสนธิสมควรแก่จิตดวงนั้น^๗

^๖ มหามกุฏราชวิทยาลัย, อภิธรรมปิฎก เล่ม ๒ วิภังค์ และ อรรถกถา, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕), หน้า ๔๕๒.

^๗ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๕๒.

กาลเมื่อสัตว์ทั้งหลายใกล้จะถึงแก่ภพณะ อย่างเข้าไปสู่แดนมฤตยู แล้วจะไปบังเกิดอยู่ในโลกอื่นต่อไปนั้น ในมรณาสันกาล คือ กาลที่ใกล้จะตายนั้น ย่อมมีอารมณ์ ๓ ประการ ปรากฏเป็นอารมณ์แห่งปฏิสนธิจิตก่อน ดังต่อไปนี้

๑. กรรมมารมณ ได้แก่ กรรมที่ตนเคยกระทำไว้แต่ก่อนๆ มาปรากฏให้ระลึกขึ้นได้ ในขณะที่กำลังร่อแร่จะตายไปในพรินตานี้ ถ้าเป็นผู้มีบาปเคยทำอกุศลกรรมไว้ ในขณะที่ก็จะปรากฏเป็นภาพให้เห็นชัดเจนในมโนทวาร เช่นคนเคยฆ่าคนไว้ ภาพที่ตนฆ่าคนก็มาปรากฏ คนเคยตะลิดคำว่าพ่อแม่เอาไว้หรือเป็นคนคิดเล้าค่อมสุรามรยเป็นประจำ เคยทำอกุศลนาทานลักขโมยและปล้นคนอื่น เคยประพฤติกามิฉนออกใจสามีภรรยาเอาไว้ ก็จะปรากฏเป็นภาพให้เห็นชัดเจนอย่างที่ตัวทำไว้ไม่ผิดเพี้ยน แล้วจิตก็ยึดหน่วงเอาภาพเหล่านั้นมาเป็นอารมณ์ เมื่อดับจิตตายลงไปแล้วก็ย่อมนำไปเกิดในทุคติภูมิ เช่น นรก เป็นต้น หากว่าคนเคยทำกุศลกรรมไว้ในขณะก็จะปรากฏเป็นภาพให้เห็นอย่างชัดเจนในมโนทวารคือทางใจเหมือนกัน เช่น คนเคยบริจาคทานเคยทำบุญเลี้ยงพระ เคยขุดสระสร้างศาลา เคยรักษาศีล ก็จะเป็นเป็นภาพของตัวเองกำลังกระทำสิ่งต่างๆ เหล่านั้นอย่างแจ่มชัดจำได้ ทำให้ใจคอชุ่มชื่น แล้วดับจิตตายลงไปทันใด อารมณ์อันดีงามนี้ก็จะย่อมนำไปเกิดในสุคติ อารมณ์เหล่านี้เรียกว่า กรรมมารมณ ที่ปรากฏแก่คนที่ใกล้จะตาย ในขณะที่เขากำลังย่างเข้าสู่แดนมฤตยู เขาเห็นของเขายู่คนเดียวเท่านั้น เราท่านเวลานี้ยังไม่เห็น เพราะยังไม่ตาย ยังมีชีวิตเป็นปกติคืออยู่ถ้าอยากจะเป็นก็ต้องอดใจรอไปก่อน โน่นจวนจะดับจิตตายไปโน่นแหละเป็นเห็นแน่ แต่ถ้ากรรมมารมณนี้ไม่มาปรากฏให้เห็น ก็จะปรากฏอารมณ์อีกอย่างหนึ่ง คือ

๒. กรรมนิมิตอารมณ์ ได้แก่ อุปกรณ์ของภพกระทำในอดีตมาปรากฏให้เห็น เพราะตามธรรมดาในการประกอบกรรมทุกชนิด ย่อมมีอุปกรณ์เครื่องมือทั้งสิ้น เช่น จะทำปาณาติบาตฆ่าสัตว์ฆ่าคน ก็ต้องมีดาบ มีด ปืน แหลม หลาว เป็นเครื่องมือ หรือจะทำบุญทำทาน ก็ต้องมีอาหาร เครื่องใช้ไม้สอยต่าง ๆ เป็นเครื่องมือ อุปกรณ์เหล่านี้จะมาปรากฏเป็นกรรมนิมิตในขณะที่จะดับจิต มองเห็นเป็นภาพชัดเจนยิ่งนัก ในทางอกุศลก็จะปรากฏเครื่องมือของการทำบาปให้เห็นในขณะนี้ เช่น เห็นมือ ปืน หอก ดาบ เครื่องมือการพนัน การชนไก่ กัดปลา เรือกวานไรร่นาที่โกงเขาไว้ อะไรเหล่านี้ เป็นต้น สุดแต่คนจะเคยทำชั่วด้วยสิ่งใด ก็จะมาปรากฏให้เห็นระลึกได้ จิตยึดหน่วงไว้เป็นอารมณ์ ดับจิตตายไปก็ย่อมนำไปเกิดในทุคติภูมิ

ในทางกุศล ถ้าคนเคยทำบุญไว้ด้วยสิ่งใดสิ่งนั้นก็มาปรากฏให้เห็นเหมือนกัน เช่น เห็นผ้าไตรเครื่องกฐินที่ตนเคยทอดถวายไว้ เห็นเครื่องสักการบูชาดอกไม้ที่ตนเคยทำการบูชาไว้ เป็นขบวนแห่ในการทำบุญต่าง ๆ เห็นกุฏิวิหารที่ตนเคยสร้างไว้ ถ้าเป็นคนภายนอกศาสนาเช่นฝรั่งมังค่า ก็เห็นโรงพยาบาลหรือสถานี่สาธารณะที่ตนมีน้ำใจ เป็นกุศลสร้างเอาไว้ อะไรเหล่านี้ อันเป็นอุปกรณ์เครื่องมือในการทำกุศลกรรม มาปรากฏให้เห็นอย่างแจ่มชัดที่

เดี๋ยว จิตยึดเหนี่ยวเอาเป็นอารมณ์แล้วดับลง ก็ตรงไปอุบัติเกิดในสุคติภูมิ อุปกรณ์แห่งการกระทำต่างๆ เหล่านี้เรียกว่า กรรมนิมิตอารมณ์ย่อมจะมาปรากฏให้คนที่ใกล้จะตายได้เห็น ในขณะที่กำลังย่างเข้าสู่แดนมฤตยูแต่ถ้ากรรมนิมิตอารมณ์นี้ไม่ปรากฏ อารมณ์อีกอย่างหนึ่งก็มาปรากฏ นั่นคือ

๓. คตินิมิตอารมณ์ ได้แก่ นิมิตต่าง ๆ อันบ่งบอกถึงคติของโลกที่ตนจะต้องไปเกิดในเวลาที่ยึดจิตไปแล้ว ปรากฏขึ้นให้เห็นชัดเจนทางมโนทวาร บางทีก็เป็นภาพที่ตนเคยเห็น บางทีก็เป็นภาพที่ตนไม่เคยเห็น แต่ส่วนมากเป็นภาพที่ตนไม่เคยเห็นทั้งสิ้น แบ่งเป็นประเภทได้ ดังนี้

ถ้าจะเกิดในโลคนรก เมื่อจะขาดใจตายนั้น ย่อมเห็นเป็นเปลวไฟร้อนรุ่ม เห็นหม้อเหล็กแดง เห็นไม้จันทน์นามเหล็ก เห็นฝูงผีปิศาจราหูต รุปร่างพิกล ไม่เคยเห็นมาก่อน ถือไม้ค้อนเหล็กจะตีกบาล หรือถือหอกเหล็กโตเท่าลำตาลจะพุ่งมาที่ทรวงอก หรือมาฆุดกระซากลากตัวไป บางทีเห็นเป็นแรงกำกำลังมาจะฉีกกัดเลือดเนื้อของตัวกิน เขาผู้จวนจะตายนั้นย่อมเห็นอย่างชัดเจน ทำให้มีความตกใจสะดุ้งกลัวใจสั่นระรัว ถ้าส่งเสียงได้ในขณะนี้ ก็จะร้องโวยวายให้คนทั้งหลายช่วย เป็นที่น่าสงสารยิ่งนัก นิมิตนี้ชื่อว่า เขาผู้้นั้นต้องไปตกนรกแน่นอน

ถ้าผู้ตายนั้นจะไปเกิดเป็นเปรตอสุรกาย ย่อมเห็นคตินิมิตเป็นหุบเขา หรือถ้าอันมิตมิด บางทีก็เห็นเป็นเกลบและข้าวลีบมากมาย ให้รู้สึกหิวอาหารและกระหายน้ำเป็นกำลัง บางครั้งก็เห็นเป็นน้ำเลือดน้ำหนอง นำรังเกียจน่าสะอิดสะเอียนยิ่งนัก บางครั้งก็เห็นเป็นเปรตอสุรกายมีร่างใหญ่โตน่าเกลียดน่ากลัว เนื้อตัวสกปรกรุงรัง ภาพดังกล่าวนี้มาปรากฏในมโนทวารให้เห็นชัดเจนแจ่มใส นิมิตนี้ชี้ให้รู้ว่า เขาผู้้นั้นจะได้ไปเกิดเป็นเปรตอสุรกาย

ถ้าผู้ตายนั้นจะไปเกิดเป็นสัตว์เดรัจฉานย่อมเห็นคตินิมิตเป็นทุ่งหญ้าป่าไม้ เชิงเขา ชายน้ำ กอไผ่ ภูเขา บางทีก็เห็นเป็นรูปสัตว์ต่างๆ มาปรากฏ เช่น เห็นเป็นเนื้อถึก โคกระบือ หมูหมา เป็ด ไก่ เหี้ย นก หนู จิ้งจก ตู๊กแก กิ้งกือ ไล่เดือน เหล่านี้เป็นต้น มาปรากฏอย่างชัดเจนแจ่มใสทางมโนทวารคือทางใจอย่างนี้ก็เป็นนิมิตชี้ให้รู้ว่า เขาผู้้นั้นจะได้ไปบังเกิดในกำเนิดสัตว์เดรัจฉาน

ถ้าผู้ตายนั้นจะกลับมาเกิดเป็นมนุษย์ในมนุษย์โลกนี้อีก เขาย่อมจะเห็นคตินิมิตในขณะที่จวนจะดับจิตนี้เป็นก้อนเนื้อ คือ เห็นเป็นก้อนเนื้อเล็ก ๆ อยู่ในครรภ์มารดา หรือ เห็นครรภ์มารดาในชาติหน้าซึ่งจะมาถึงในพรินตานี้ ปรากฏให้เห็นเป็นภาพชัดเจนแจ่มใส เมื่อเห็นไปเช่นนี้ก็คือนิมิตชี้ให้รู้ว่าเขาผู้้นั้นจะต้องมาเกิดเป็นมนุษย์ในโลกนี้

ถ้าผู้ตายนั้นจะได้ไปเกิดเป็นเทพบุตรเทพธิดาในสวรรค์เทวโลก เขาย่อมจะเห็นคตินิมิตเป็นทิพย์วิมาน เห็นปราสาทราชวังอันสวยสดงดงามซึ่งไม่มีในเมืองมนุษย์ บางทีก็เห็นเป็นต้นกัลปพฤกษ์และเป็นต้นไม้สวรรค์ ซึ่งตนไม่เคยเห็นมาก่อนเลย หรือเห็นสิริไสยาสน์ที่นอน

ประเสริฐปรากฏในทิพยพิमान แล้ว ไปด้วยแก้วและทองมีประการต่างๆ งดงามนักหนา บางทีก็เห็นเป็นเทพบุตรเทพธิดาชาวฟ้าชาวสวรรค์พากันขับระบำรำฟ้อน เป็นที่เรีงสราญชื่นบานยิ้มแย้มแจ่มใส ประดับกายด้วยอาภรณ์อันประณีตสวยงามนำดูน่าชมอารมณ์เหล่านี้มาปรากฏเป็นภาพให้เห็นชัดเจนทางมโนทวาร ทำให้ผู้จะทำกาลกิริยาตายนั้นมีจิตใจพลิดพลิน เกิดความขี้ม่อมผ่อนคลาย โสมนัส นิมิตนี้ชี้ให้รู้ว่า เขาผู้นั้นจักได้ไปเกิดในสวรรค์เมืองฟ้าเป็นเทวดาแน่นอน

จึงเป็นอันว่า ก่อนที่จะดับจิตตายลงไป คือ ในขณะที่กำลังย่างเข้าสู่แดนมฤตยูนั้น คตินิมิตย่อมบังเกิดปรากฏต่างๆ ดังกล่าวมา และการปรากฏของนิมิตเหล่านี้ บางทีก็ไม่ปรากฏอย่างเดี๋ยวนั้น เพราะบางคนเคยทำกองการกุศลไว้ก็มี และพร้อมกันนั้นก็เคยทำบาปกรรมไว้บ้างก็มี ทำดีทำชั่วปนกันไว้ตามประสาคนมีกิเลสติดสันดานอย่างนี้ คนที่จะตาย บางทีก็ให้เห็นเป็นนิมิตปรากฏหลายอย่าง เดิมนิมิตฝ่ายข้างนรกมาบังเกิดก่อน แล้วนิมิตข้างสวรรค์เทวโลกมาบังเกิดให้เห็น บางทีนิมิตข้างสวรรค์เทวโลกมาปรากฏให้เห็นก่อนแล้วนิมิตฝ่ายนรกมาบังเกิดซ้อนให้เห็นทีหลัง บางครั้งนิมิตฝ่ายข้างมนุษย์มาบังเกิดปรากฏให้เห็นก่อน แล้วนิมิตฝ่ายเดียรัจฉานจึงย้อนมาปรากฏอีก บางทีนิมิตฝ่ายเดียรัจฉานปรากฏให้เห็นก่อน แล้วนิมิตฝ่ายมนุษย์จึงมาปรากฏให้เห็นทีหลัง เมื่อเป็นดังนี้ นิมิตที่ปรากฏทีหลังย่อมมีกำลังมากกว่า จิตของเขาผู้จะตายยึดห่วงเอาเป็นอารมณ์ ย่อมนำไปสู่คติตามที่นิมิตทีหลังปรากฏ

๔.๕ จิตกับความฝัน

ในคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ ท่านจัดแบ่งความฝันไว้ ๔ ประเภท คือบุคคลเมื่อฝัน ย่อมฝันด้วยเหตุ ๔ ประการ คือ

๑. โดยธาตุกำเริบ

บุคคลมีธาตุกำเริบเพราะปัจจัย มีน้ำดีเป็นต้นแล้วฝัน จึงชื่อว่าฝันเพราะธาตุกำเริบการฝันเพราะธาตุกำเริบนั้น ย่อมฝันไปต่างๆ เช่นฝันเป็นราวกะว่า กำลังตกลงไปจากภูเขา ราวกะว่ากำลังเดินไปตกหลุม และเป็นราวกะว่าถูกเนื้อร้าย ช้างร้ายและโจรเป็นต้นติดตามแล้ว

หมายถึงความฝันที่เกิดจากความผิดปกติของร่างกาย ในขณะที่คนนอนหลับถ้าร่างกายได้รับการกระทบกระเทือนจากเหตุภายในเช่นร่างกายไม่สบาย หรือจากเหตุภายนอก เช่นแสงสว่างกระทบตา เสียงกระทบหูสิ่งเร้าเหล่านี้จะกระเทือนถึงจิตที่กำลังตกอยู่ในภวังค์ ทำให้จิตกระเพื่อมขึ้น ในแดนของจิตไร้สำนึก จิตที่กระเพื่อมนั้นจะไปเล่นกับมโนภาพเก่า ๆ ที่เก็บไว้ในแดนไร้สำนึก ทำให้เกิดการฝันขึ้น เช่นขณะที่หลับ ถ้ามีขลุ่ยบินอยู่ใกล้หู เสียงขลุ่ยของขลุ่ยจะกระตุ้นให้ภวังค์จิตตื่น

ขึ้นอย่างจ้วเจีย และเข้าไปเล่นกับมโนภาพเสี่ยงเก่า ๆ ทำให้ฝันว่าเกิดสงครามใหญ่ เครื่องบินบินอยู่บนท้องฟ้าส่งเสียงดังกระหึ่ม เป็นต้น

๒. โดยเคยประสบพบมา

ว่าโดยเคยประสบพบมา บุคคลย่อมฝันเห็นอารมณ์ที่ตนเคยประสบมาแล้วในกาลก่อนด้วยจิตอวารณ์ หมายถึงความฝันที่เกิดจากการที่คนเอาใจใส่ครุ่นคิดในสิ่งใดสิ่งหนึ่งมาก ๆ ในขณะตื่น เมื่อหลับจึงนำสิ่งนั้นไปคิดต่ออีกในรูปแบบของความฝัน เช่นคนที่ทำผิดกฎหมายมักจะฝันว่าถูกตำรวจไล่จับ เวลาจนจะสอบได้ นักเรียนมักจะฝันเกี่ยวกับข้อสอบและการสอบได้ ทหารอเมริกันชื่อ คลอด อีเธอติ (Claude Eatherly) ผู้ทิ้งระเบิดปรมาณูลูกแรกที่เมืองฮิโรชิมาทำให้คนตายทันที ๖๐,๐๐๐ คน เกิดความเสียใจว่าตนเป็นฆาตกรผู้ยิ่งใหญ่ที่สุดของโลก ทุกครั้งที่นอนหลับ เขาจะฝันเห็นชาวญี่ปุ่นทั้งเด็กผู้หญิง ผู้ชายจำนวนพัน ถือหอกถือดาบวิ่งไล่ เขาต้องสะดุ้งตื่น ในที่สุดก็กลายเป็นคนวิกลจริตต้องเข้าโรงพยาบาลโรคจิต

๓. โดยเทวดาดลใจ

ว่าโดยเทวดาดลใจ เทวดาย่อมโน้มอารมณ์มืออย่างต่างๆ เข้าไปให้แก่บุคคลนั้นเพื่อเป็นประโยชน์บ้าง เพื่อความเสื่อมเสียบ้าง จริงบ้าง ไม่จริงบ้าง หมายถึงความฝันที่เกิดขึ้นเพราะเทวดาดลใจ เชื่อกันว่า เทวดาและวิญญาณทั้งหลายมีกายละเอียด ในเวลาปกติไม่สามารถจะติดต่อกับมนุษย์ได้ ต่อเมื่อมนุษย์นอนหลับ จิตของเขาอยู่ในภาวะอันละเอียดอ่อนและสงบนิ่ง เทวดาและวิญญาณจึงจะติดต่อกับข่าวสารให้ทราบได้ เทวดาและวิญญาณที่มาติดต่อในฝันอาจจะเป็นญาติพี่น้องมิตรสหายของเขามีความรักและหวังดีต่อเขา เมื่อรู้เหตุการณ์ล่วงหน้าด้วยตาทิพย์ จึงนำมาบอกเขาให้ทราบไว้

๔. โดยบุพพนิมิต

ว่าโดยบุพพนิมิต บุคคลเมื่อฝันอันเป็นบุพพนิมิต คือเป็นลางบอกเหตุแห่งความเจริญ หรือความพินาศ ด้วยสามารถแห่งบุญและบาป เช่นพระมารดาของพระโพธิสัตว์ทรงสุบินนิมิตในการได้ซึ่งพระราชบุตร หรือเป็นคู่พระโพธิสัตว์ ทรงมหาสุบิน ๕ ข้อ เป็นต้น ความฝันที่เป็นสัญญาณบอกเหตุล่วงหน้า เช่นคนที่ซื้อตั๋วรถไฟไว้ล่วงหน้า เพื่อจะเดินทางในวันรุ่งขึ้น แต่ในคืนวันก่อนเดินทางฝันว่ารถไฟตกรางที่ปากอุโมงค์ มีคนบาดเจ็บล้มตายมาก เมื่อตื่นขึ้นเกิดความตกใจกลัว จึงไปคืนตั๋วไม่ออกเดินทาง ต่อมาก็มีข่าวปรากฏทางหน้าหนังสือพิมพ์ว่า รถไฟขบวนที่ตนเองจะโดยสารตกรางที่ปากอุโมงค์แห่งหนึ่ง มีคนบาดเจ็บล้มตายมากจริง ดร.เจ.บี. ไรน์

ได้ทำการศึกษาค้นคว้าเรื่องนี้มาก และเห็นว่า ความฝันบางอย่างบอกเหตุการณ์ล่วงหน้าได้จริง แต่ยังไม่สามารถจะอธิบายได้ว่าเหตุการณ์ในอนาคตมาปรากฏให้เห็นได้อย่างไร

ทางพระพุทธศาสนาอธิบายว่า ความฝันแบบสัญญาณบอกเหตุการณ์ล่วงหน้า เกิดขึ้นด้วยอำนาจพลังกรรมที่แต่ละคนกระทำไว้ เพื่อเตือนให้คนระวังตัวเตรียมรับเหตุการณ์นั้น ๆ

ในเหตุการณ์ฝัน ๔ ประการนั้น บุคคลย่อมฝันสิ่งใดด้วยธาตุกำเร็บ สิ่งนั้นมีใช่ความจริง บุคคลย่อมฝันเห็นสิ่งใดโดยเทวดาคลใจ สิ่งนั้นเป็นจริงก็ได้ ไม่จริงก็ได้ เพราะว่าเทวดาโกรธแล้วก็ใครจะให้เกิดความพินาศด้วยอุบายของตน จึงมาคลใจแสดงสิ่งนั้นให้วิปริตไปก็ได้ เป็นต้น

ก็บุคคลย่อมฝันเห็นสิ่งใดโดยบุพพนิมิต สิ่งนั้นย่อมเป็นจริงโดยส่วนเดียว การฝันที่เป็นบุพพนิมิตนั้น มักจะฝันตอนเช้ามีด เพราะตอนนั้นอาหารได้ซึมซาบไปในร่างกายอย่างเต็มที่แล้ว

อนึ่ง พระเสกษะ และปูลุชนเท่านั้น ย่อมฝันแม้ด้วยเหตุทั้ง ๔ ประเภท เพราะยังมีได้ละวิปัสสาส ๔ สำหรับพระอเสกษบุคคลย่อมไม่ฝัน เพราะท่านละวิปัสสาส ๔ ได้แล้ว

การฝันนี้ ย่อมเป็นกุศลบ้าง เป็นอกุศลบ้าง เป็นอัพยาทบ้าง ในการฝันเหล่านั้นเมื่อบุคคลฝันทำการไหว้พระเจดีย์ การฟังธรรม การแสดงธรรม เป็นต้น ย่อมเป็นกุศลเมื่อฝันทำปาณาติบาต เป็นต้น ย่อมเป็นอกุศล พิจารณาจิตทั้งสองนี้ ในขณะแห่งอาวัชชนและตทาลัมพน พึงทราบว่าเป็นอัพยาท แม้ในเวลาเห็นและได้ยิน เป็นต้น ก็เป็นอัพยาทเหมือนกัน

และยังมีความฝันในสุบินปัญหาว่าด้วยความฝันและเหตุให้ฝันซึ่งพระยามิลินได้ถามพระนาคเสนว่า

ข้าแต่พระนาคเสน นรชนาริในโลกนี้ ย่อมฝันเห็นสิ่งต่าง ๆ ดีก็มี ไม่ดีก็มี เคยเห็นก็มี ไม่เคยเห็นก็มี ปลอดภัยก็มี ภัยก็มี ควรทำก็มี ไม่ควรทำก็มี อยู่ไกลก็มี อยู่ใกล้ก็มี บางทีฝันเห็นสิ่งที่ล่วงมาแล้วหลายกัปปี การฝันนั้นเป็นอะไร ใครเป็นผู้เห็นขอถวายพระพร สิ่งใดเข้ามาถึงทางแห่งปฐมจิตดวงแรก สิ่งนั้นชื่อว่าสุบินนิมิต คือเครื่องหมายแห่งการฝัน ผู้เห็นสุบินนิมิต คือผู้ฝันมีอยู่ ๖ จำพวก ได้แก่ จำพวกลมกำเร็บ ๑ ดีกำเร็บ ๑ เสมหะกำเร็บ ๑ สิ่งทั้ง ๓ นี้กำเร็บ ๑ เทวดาอุปสังหรณ์ ๑ สิ่งเคยประพตติมาปรากฏ ๑ ในการฝัน ๖ อย่างนั้น สิ่งที่เคยประพตติคือ บาปบุญที่ทำไว้ในปางก่อนมาปรากฏให้เป็นนิมิตเท่านั้น เป็นของจริงเสมอไป นอกนั้นไม่จริง^๕

^๕ พระธรรมมหาธีรานุวัตร, มลิตนพิปัญหา, (พระนคร: โรงพิมพ์ ลูก ส. ธรรมภักดี ถนนข้าวสาร, ๒๕๓๐), หน้า ๓๖๖.

ความฝันในศาสนาและวัฒนธรรมอื่น

พวกฮีบรูโบราณเชื่อในความฝันอย่างแน่นแฟ้น ในพระคัมภีร์ไบเบิลมีเรื่องเกี่ยวกับความฝันหลายเรื่อง เช่นในคัมภีร์ปฐมบรรพ์เล่าว่า จากออบฝันไปว่าที่ที่เขาอยู่เป็นที่อันศักดิ์สิทธิ์ และเขาได้รับสัญญาจากเทพเจ้าว่า จะได้ที่บริเวณรอบ ๆ เป็นกรรมสิทธิ์

ในคริสต์ศาสนาก็มีเรื่องเกี่ยวกับความฝันอยู่หลายตอน เช่น ตอนที่นางมาเรียตั้งครรภ์โดยที่ไม่ได้สมสู่กับโยเซฟ ทำให้โยเซฟเกิดความรังเกียจ ทูตสวรรค์ก็มาเข้าฝันบอกให้นางมาเรียตั้งครรภ์ เพราะอาศัยพระวิญญาณบริสุทธิ์ เมื่อกษัตริย์ฮรอดสั่งให้ฆ่าเด็ก ทูตสวรรค์ก็มาเข้าฝันบอกให้นางมาเรียกับโยเซฟพาพระเยซูหลบภัยไปอยู่ในอียิปต์ เมื่อเหตุการณ์สงบแล้ว ทูตสวรรค์ก็มาเข้าฝันบอกให้กลับคืนสู่อิสราเอล

ชาวอินเดียในเม็กซิโกเชื่อว่า มนุษย์เราได้รับข่าวสารต่าง ๆ จากโลกอื่นโดยวิธีฝัน บางทีก็มีการใช้ยาและวิธีต่าง ๆ สำหรับเร้าให้คนเกิดอาการคล้ายฝัน

ชาวกรีกโบราณที่เคลฟี ใช้วิธีให้คนดมควันหรือไอรระเหยบางชนิดจนเกิดอาการคล้ายฝัน แล้ว ระบายคำพูดแปลก ๆ ออกมาเรียกว่าออเรเคิล (Oracle)แล้วก็มีผู้เชี่ยวชาญตีความหมายของออเรเคิลนั้น

ชาวอินเดียโบราณในยุคพระเวทใช้ต้นไม้ทำน้ำดื่มชนิดหนึ่ง เรียกว่าโสมะซึ่งทำให้ผู้ดื่มเกิดอาการเคลิบเคลิ้มมีเมามะและสบายใจชั่วครู่ ในเวลาต่อมาถึงกับยกย่องโสมะให้เป็นเทวดา มีคำสวดสรรเสริญ ประมวลคำสวดสรรเสริญโสมะกลายเป็นคัมภีร์สามเวท^๕

แม้แต่คริสโตเคิล นักปราชญ์กรีกยังเชื่อว่า ความฝันคือวิธีที่ทิพย์อำนาจทำการติดต่อกับมนุษย์ เพื่อเปิดเผยข่าวสารต่าง ๆ ให้มนุษย์ทราบ

สรุปได้ว่าเรื่องความฝันที่กล่าวมาข้างต้นนี้ บุคคลจะฝันด้วยเหตุประการใด ๆ ก็ตามจะฝันดีฝันร้ายก็ตาม จะอยู่ในชาติ ศาสนาไหนก็ตาม ย่อมฝันด้วยเหตุ ๔ ประการดังกล่าวมาข้างต้น ถึงแม้ว่าจะมีหลักฐานมาจากที่อื่นก็ตาม ก็สามารถสังเคราะห์ลงในเหตุแห่งความฝัน ๔ ประการนั้นได้เหมือนเดิม

^๕ แสง จันทร์งาม, ปรากฏการณ์ทางจิต, อ้างแล้ว, หน้า ๑๒.

บทที่ ๕

สรุปและข้อเสนอแนะ

๕.๑ สรุป

ตามแนวความคิดของพุทธจิตวิทยานั้นถือว่าใจเป็นใหญ่ ใจประเสริฐที่สุด สำเร็จได้ด้วยใจ และนักปราชญ์ท่านได้ให้ความหมายของคำว่าจิต คือ การรับรู้อารมณ์ เป็นลักษณะและมีเจตสิกที่เกิดขึ้นพร้อมกับจิตด้วย

จิตนั้นมีทั้งหมด ๘๘ ดวง อย่างพิศดาร ๑๒๑ ดวง และมีเจตสิกที่เกิดร่วมกับจิต มีอารมณ์เดียวกันกับจิต ๕๒ ดวง จิตเหล่านี้เป็นตัวรับรู้อารมณ์ ที่มากระทบประสาท ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ทำให้นึกคิดปรุงแต่งอารมณ์ต่าง ๆ ซึ่งสภาพของจิตใจหรือภาวะของจิตใจของแต่ละบุคคลนั้นย่อมมีเหมือนกันและแตกต่างกัน มีการรับรู้อารมณ์ต่างกัน จิตใจของบุคคลที่มีภพต่ำ ย่อมไม่สามารถรับรู้อารมณ์จิตบุคคลที่มีภพภูมิสูงกว่าตนได้ แต่ว่าบุคคลที่มีภาวะจิตใจที่สูงกว่า ย่อมรับรู้อารมณ์ของบุคคลที่มีภาวะจิตที่ต่ำกว่าได้ เช่น พระพุทธเจ้า พระอรหันต์ ย่อมรู้ภาวะจิตใจของบุคคลธรรมดาสามัญชน แต่สามัญชน คนทั่วไป ไม่สามารถรับรู้อารมณ์ของท่านได้

จิตที่เกิดขึ้นกับพระอเสขบุคคล มีทั้งหมด ๔๔ ดวง จิตที่เกิดขึ้นกับพระเสกขบุคคลมีทั้งหมด ๕๖ ดวง จิตที่เกิดกับบุคคลทั่วไปมีทั้งหมด ๕๔ ดวง คือ อกุศลจิต ๑๒ ดวง อเหตุกจิต ๑๘ ดวง และ กามาสกจิต ๒๔ ดวง กระบวนการรับรู้ของจิตของบุคคลโดยทั่วไป ได้แก่ สัจจะ ๖ คือ รูปสัญญา ความหมายรูปรูป สัททสัญญา ความหมายรู้ เสียง คันธสัญญา ความหมายรู้กลิ่น รสสัญญา ความหมายรู้รส โผฏฐัพพสัญญา ความหมายรู้ สัมผัส ธรรมสัญญา ความหมายรู้ อารมณ์ทางใจ และมีกระบวนการเกี่ยวพันแห่งอายตนะภายใน ภายนอกและ วิญญาณ ทำให้เกิดกระบวนการรับรู้ขึ้น เช่น จักขุสัมผัส ความกระทบทางตา คือ ตาเห็นรูป เกิดความรู้ขึ้นทางจักขุ คือการเห็นเป็นต้น หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ก็เกิดขึ้นในทำนองเดียวกันนี้ นี้คือ กระบวนการรับรู้ของบุคคลโดยทั่วไป

สำหรับท่านผู้มีฤทธิ์บุคคลพิเศษ ท่านมีกระบวนการรับรู้พิเศษ คือ นูทิพย์ ตาพิพย์ คือ เห็นการได้ยิน เห็นการเห็น ของคนโดยทั่วไป

ในทางพุทธจิตวิทยานั้น ถือว่าจิตใจนั้นมีผลส่งต่อความประพฤติของบุคคลโดยทั่วไป ที่แสดงปฏิกิริยาในการพูดจา หัวเราะ ร้องไห้ ดีใจ เสียใจ เศร้าใจ ซึ่งสภาพจิตใจเหล่านี้ก็สามารถเห็นได้กับบุคคลที่สำเร็จในหน้าที่การงานประสบกับสิ่งที่น่ารักน่าชอบใจ แต่ถ้าประสบกับอารมณ์ที่ไม่น่ารักน่าชังก็จะแสดงอารมณ์ที่ไม่ดี เช่น ร้องไห้ คำว่าร้าย ทูบัติ เป็นต้น

ตามแนวความคิดของพุทธจิตวิทยานี้ความประพฤตินั้นเรียกว่า จริต ซึ่งมีอยู่ ๖ ประการ คือ รากะ โทสะ โมหะ ศรัทธา วิตก พุทธิ จริต ซึ่งทุกคนมีครบเหมือนกันหมด แต่จะโน้มเอียงไปในทางใดทางหนึ่งของบุคคลนั้น ๆ ที่มีความประพฤติ อยู่เสมอ ท่านให้ถือว่าเป็นบุคคลผู้มีจริตนั้น ๆ ในความประพฤติเหล่านี้ ก็มีลักษณะเป็นเครื่องแก้ไขปรับปรุงจริตของตนเองได้ด้วยเพื่อให้อยู่ร่วมกับบุคคลอื่นหรือเข้ากับบุคคลอื่นได้ดี เพื่อให้เกิดประโยชน์ในการดำเนินชีวิตสูงสุดยกตัวอย่าง คนที่มี โทสะ จริต มักโกรธ เราจะเข้าหาคนมักโกรธ ด้วย ความอ่อนน้อมถ่อมตน ใจไว้ กราบ ให้อภัย ก็จะสามารถเอาชนะใจคนที่โกรธได้ บุคคลที่มีรากะจริต รักสวย รักงาม ท่านก็ให้พิจารณาอุสภกรรมฐาน เป็นเครื่องแก้ไข เป็นต้น

ความประพฤติของบุคคลในทางพุทธจิตวิทยานี้เกี่ยวข้องกับกรรมของบุคคลนั้น ๆ ด้วย เช่นบุคคลที่เคยเกิดเป็นสัตว์ร้าย เช่น งูพิษ เสือ สิงห์ เป็นต้น เมื่อมาเกิดเป็นมนุษย์ก็จะเป็นคนเจ้า โทสะ มักโกรธ หรือบุคคลที่เคยเกิดเป็นลิง ก็ชอบการกระโดด เป็นต้น ยกตัวอย่างพระสารีบุตร ซึ่งท่านเคยเกิดเป็นลิง มีเรื่องเล่าว่า มีบุคคลศรัทธาท่าน จะถวายผ้าไตรให้แต่ท่านแต่ท่านได้กระโดดข้ามคลอง ทำให้โยมเสื่อมศรัทธา เป็นต้น

การฝึกฝนอบรมจิตตามแนวพุทธจิตวิทยานี้มีอยู่ ๔๐ วิธีด้วยกัน แล้วแต่ผู้ปฏิบัติจะเลือกปฏิบัติหนักในการปฏิบัติ ถ้าผู้ปฏิบัติเลือกถูกวิธีใน ๔๐ วิธีก็จะสามารถทำให้ได้ผลเร็วคือบรรลुकุณธรรมวิเศษได้เร็ว ผู้ปฏิบัติตามแนวพุทธจิตวิทยาย่อมได้รับประโยชน์ในเมืองต้น ท่ามกลาง และสูงสุด คือทำให้จิตใจผ่องใสควรแก่การทำงานปราศจากนิเวศน์และสำเร็จมรรคผลนิพพานได้ตามบุญวาสนาบารมีของบุคคลผู้ปฏิบัตินั้นได้สั่งสมมา ครั้นเมื่อละร่างกายสังขารจากโลกมนุษย์ไปสู่โลกอื่นก็ย่อมไปสู่โลกที่ดีมีสุคติโลกสวรรค์ เป็นต้น

การศึกษาวิเคราะห์เรื่องพุทธจิตวิทยานี้ ย่อมเป็นประโยชน์แก่ผู้ศึกษา และเป็นข้อมูลทางวิชาการสำหรับบุคคลผู้ใฝ่ในการศึกษา และนำไปประพฤติปฏิบัติให้เกิดประโยชน์แก่ตนเองและส่วนรวมเป็นอย่างดียิ่ง

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

พุทธจิตวิทยาเป็นเรื่องที่จะต้องศึกษาให้รู้ให้เข้าใจถึงสภาวะจิตใจของสัตว์โลกแต่ละบุคคล ซึ่งมีอุปนิสัยใจคอที่แตกต่างกันทั้งในเรื่องปัญญาสติอารมณ์สังคัม

เรื่องจิตนี้พระพุทธเจ้าทรงตรัสว่าสำคัญที่สุด แม้แต่การที่จะหลุดพ้นจากอำนาจของกิเลสก็ต้องบำเพ็ญเพียรทางจิตให้เกิดปัญญาตัดขาดจากกิเลสทั้งหลายทั้งปวงสำหรับผู้ที่จะทำการวิจัยในเรื่องจิตเกี่ยวกับพุทธจิตวิทยาข้าพเจ้าขอเสนอท่านที่จะทำการวิจัยในหัวข้อดังต่อไปนี้

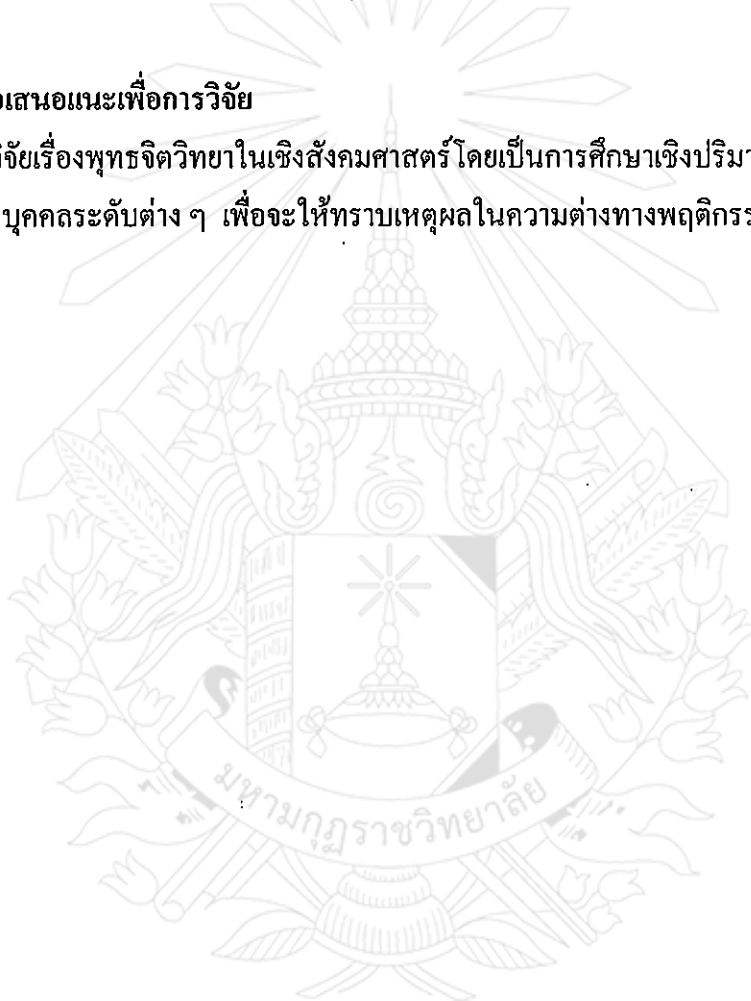
หลักที่ควรศึกษาเรื่องเกี่ยวกับพุทธจิตวิทยามีหัวข้อเรื่องดังต่อไปนี้คือ

๕.๒.๑ ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

เนื่องจากคนในสังคมจะอยู่ด้วยกันอย่างสงบสุขปราศจากความขัดแย้ง มีความจำเป็นต้องปรับปรุงเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมเพื่อความสมดุล ในหลักพุทธจิตวิทยามีหลักการและแนวปฏิบัติสมบูรณ์พอที่จะเป็นเครื่องมือขจัดเวลาพฤติกรรมทางสังคมของมนุษย์ให้เป็นเช่นนั้นได้ จึงควรได้รับการส่งเสริมจากภาครัฐและองค์กรอื่นๆ ให้นำหลักพุทธจิตวิทยา ไปใช้อย่างจริงจัง

๕.๒.๒ ข้อเสนอแนะเพื่อการวิจัย

ควรศึกษาวิจัยเรื่องพุทธจิตวิทยาในเชิงสังคมศาสตร์ โดยเป็นการศึกษาเชิงปริมาณ ซึ่งอาจจะแยกแยะศึกษาในบุคคลระดับต่าง ๆ เพื่อให้ทราบเหตุผลในความต่างทางพฤติกรรมของบุคคลผู้มีเพศมีวัยต่างกัน

บรรณานุกรม

ข้อมูลปฐมภูมิ

(๑) พระไตรปิฎก

มหามกุฏราชวิทยาลัย.พระอภิธรรมปิฎก เล่มที่ ๑ ภาคที่ ๑ ธรรมสังคณี และอรรถกถา, กรุงเทพฯ:

โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕.

..... พระอภิธรรมปิฎก เล่มที่ ๑ ภาคที่ ๒ ธรรมสังคณี และอรรถกถา,
กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕.

..... พระอภิธรรมปิฎก เล่มที่ ๒ ภาคที่ ๑ ธรรมสังคณี และอรรถกถา,
กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕

..... พระอภิธรรมปิฎก เล่มที่ ๒ ภาคที่ ๒ ธรรมสังคณี และอรรถกถา,
กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕.

..... พระไตรปิฎก และอรรถกถา เล่มที่ ๓๕ มัลลิกสูตร. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์
มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาไทยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, กรุงเทพฯ:

โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

ข้อมูลทุติยภูมิ

(๑) หนังสือ

ทรงเกียรติ ถิ่นนันทรักษ์. คู่มือการศึกษาพระอภิธรรม.

บุญมี เมธางกูล. ความมหัศจรรย์ของจิต. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์เลี้ยงเชียง, ๒๕๔๕.

พระเทพวิสุทธิกวี (พีจิตร จิตตวณฺโณ). กฏแห่งกรรม. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย,
๒๕๔๐.

..... จิตวิทยาในพระอภิธรรม, กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย,
๒๕๔๓.

พระธรรมธีรราชมหามุนี (วิลาส ญาณวโร ป.ธ. ๘). โลกที่ปณี. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ ดอกหญ้า,
๒๕๓๕.

พระธรรมมหาธีรานุวัตร. มลทินปัญหา. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ ลูก ส. ธรรมภักดี ถนนข้าวสาร
พระนคร, ๒๕๓๐.

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์, กรุงเทพฯ:

โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.

..... พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลธรรม, กรุงเทพฯ:

โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.

..... พุทธธรรม. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,

๒๕๓๒.

พระปลัดวิสุทธี กุตตชโย. คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมชั้นอุปัชฌาย์. กรุงเทพฯ:

ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพยวิสุทธี, ๒๕๔๑.

พระมหาแสวง โชติปาโล. คัมภีร์ปรมัตถสังคหะ, ๒๕๒๒.

พระอธิการพรหมมาศ ชีรภทฺโท. คู่มือการศึกษาปรมัตถธรรม ๔. กรุงเทพฯ: สนองการพิมพ์,

๒๕๓๖.

พระอุปลิสสเถระ. วิมุตติมรรค. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๔.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. อภิธานมัตถสังคหฎีกาแปล กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย,

๒๕๓๕.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. อภิธานมัตถสังคหบาลี และอภิธรรมมัตถวิภาวินีฎีกา ฉบับแปลเป็นไทย.

กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. พระธัมมปัทฏฐกถาแปล. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย ๒๕๓๔.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. มังคลัตถทีปนี แปล. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐.

วินัย อ. ศิวกุล. ทฤษฎีพุทธจิตวิทยา. สถาบันพุทธศาสตร์ประยุกต์ อภิธรรมมูลนิธิ

วัดพระเชตุพนฯ, ๒๕๓๓.

วิชรญาณวโรรส. สมเด็จพระมหาสมณเจ้า. กรมพระยา. ธัมมปัทฏฐกถา (ปฐโม ภาค). กรุงเทพฯ:

โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑.

แสง จันทร์งาม. ปราภฏการทางจิต, กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์บรรณาคาร, ๒๕๒๔.

ประวัติผู้วิจัย

ชื่อ พระทอมมี โชติธรมโม (บุรณอุดม)
เกิด เกิดวันที่ ๔ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๑๔ บ้านเลขที่ ๑๘ บ้านคุยดับเต่า ตำบล
ชุมเงิน อำเภอเมือง จังหวัดยโสธร บิดาชื่อ นายนิคม บุรณอุดม มารดา ชื่อ
นางจันทร์ สุจิตร
ที่อยู่ปัจจุบัน วัดเลียบราษฎร์บำรุง บางซื่อ กรุงเทพมหานคร ๑๐๘๐๐ โทร.
๐๕- ๖๕๒๑๕๖๗

ประวัติการศึกษา

พ.ศ.๒๕๓๒ จบมัธยมศึกษาชั้นเอก จากสนามหลวงแผนกมัธยมศึกษา
พ.ศ.๒๕๓๗ จบมัธยมศึกษาชั้นปีที่ ๖ โรงเรียนพุทธศาสตร์วิทยา บางกอกน้อย
กรุงเทพมหานคร
พ.ศ.๒๕๔๓ ปริญญาตรีพุทธศาสตรบัณฑิต ครุศาสตร์ (การสอนภาษาไทย) มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พระนคร กรุงเทพมหานคร
พ.ศ.๒๕๔๔ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พ.ศ.๒๕๔๕ ประโยค ๑ - ๒ จากสนามหลวงแผนกบาลี

หน้าที่การงาน

พ.ศ. ๒๕๓๘-๒๕๔๓ เป็นครูสอนจริยธรรมที่โรงเรียนวัดเลียบราษฎร์บำรุง บางซื่อ
กรุงเทพมหานคร
พ.ศ.๒๕๓๙-๒๕๔๓ เป็นครูสอนที่โรงเรียนพุทธศาสนาวินิจฉัย มหาจุฬาลงกรณ
ราชวิทยาลัย กรุงเทพมหานคร
พ.ศ. ๒๕๓๙-๒๕๔๓ เป็นครูสอนที่โรงเรียนพุทธศาสนาวินิจฉัย (วัดสวนส้ม)
จังหวัดสมุทรปราการ
พ.ศ. ๒๕๔๕-๒๕๔๖ เป็นครูสอนวิชาภาษาไทยที่โรงเรียนปริยัติสารคุณ
จังหวัดร้อยเอ็ด
พ.ศ. ๒๕๓๙. เป็นวิทยากรเข้าค่ายดวงประทีปแห่งชีวิตที่โรงเรียนวัดเลียบ

ราษฎรบำรุงและเป็นวิทยากรอบรมเยาวชนภาคฤดูร้อนที่จังหวัด
นครศรีธรรมราช

พ.ศ.๒๕๔๐

เป็นวิทยากรเข้าค่ายอบรมดวงประทีปแห่งชีวิตที่โรงเรียนวัด
สวนส้มจังหวัดสมุทรปราการและโรงเรียนสุราษฎร์ธานี
วิทยาคม จังหวัดสุราษฎร์ธานี

พ.ศ.๒๕๔๑

เป็นวิทยากรหน่วยอบรมเยาวชนภาคฤดูร้อนจังหวัดบุรีรัมย์

พ.ศ.๒๕๔๒

เป็นวิทยากรเข้าค่ายอบรมดวงประทีปแห่งชีวิตที่โรง
เรียนสัตตหีบวิทยาคมจังหวัดชลบุรี และโรงเรียนสตรีศรีสุริโย
ทัยจังหวัดกรุงเทพมหานคร

พ.ศ.๒๕๔๖

เป็นครูสอนที่โรงเรียนสุวรรณสุทธารามวิทยา บางซื่อ
กรุงเทพมหานคร

พ.ศ.๒๕๔๗-ปัจจุบัน

เป็นครูสอนที่โรงเรียนสามเสนนอก (ประชาราษฎร์อนุกุล)
ดินแดง กรุงเทพมหานคร

